

# AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 11 (356)

|                                                      |      |
|------------------------------------------------------|------|
| Mõnest demokraatia elujõulisuse tingimusest. I       |      |
| <i>Charles Taylor</i> .....                          | 1923 |
| <i>Tõlkinud Tanel Pern</i>                           |      |
| Tänapäeva haridusest ja kompleksüsteemidest          |      |
| <i>Jüri Engelbrecht</i> .....                        | 1936 |
| Teadmised sisalduvad ainult andmetes                 |      |
| <i>Enn Tõugu</i> .....                               | 1956 |
| Leping isaga                                         |      |
| <i>Toomas Kiho</i> .....                             | 1967 |
| Pealetükkiv kosilane Moskooviast: Ivan IV Julma kiri |      |
| Inglise kuningannale Elizabeth I-le                  |      |
| <i>Vladimir Sazonov, Sirje Kupp-Sazonov</i> .....    | 1968 |
| “Tõsiseid sõnu ja tõsiseid tegusid nõuab praegune    |      |
| silmapilk”: Eesti Vabariigi 11. aastapäevaks 1929    |      |
| .....                                                | 1990 |
| <i>Ulixes</i> : 6. ptk: Hades                        |      |
| <i>James Joyce</i> .....                             | 2016 |
| <i>Tõlkinud Kullo Vende</i>                          |      |
| Luulet                                               |      |
| <i>Giuliano Scabia</i> .....                         | 2038 |
| <i>Tõlkinud Jüri Talvet</i>                          |      |

|                                                                                                                                                                                                                                         |      |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
| Naturalism ilma representatsioonismita                                                                                                                                                                                                  |      |
| <i>Huw Price</i> .....                                                                                                                                                                                                                  | 2042 |
| <i>Tõlkinud Eve Kitsik</i>                                                                                                                                                                                                              |      |
| <i>Arvustus:</i> Kirjad, milles on mitu lugu. <i>Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kallasele aastatel 1891–1936</i> . Toimetanud ja kommenteerinud Kristina Lepist; saksakeelsed väljendid tõlkinud Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2018. 407 lk. |      |
| <i>Krista Aru</i> .....                                                                                                                                                                                                                 | 2067 |
| Abstracts                                                                                                                                                                                                                               |      |
| .....                                                                                                                                                                                                                                   | 2080 |
| Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. VI                                                                                                                                                                                                 |      |
| <i>Herbert Normann</i> .....                                                                                                                                                                                                            | 2089 |

**Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine**

**TASUTA: [www.kultuurileht.ee](http://www.kultuurileht.ee)**

---

Segatehnika (siiditrükk, fototrükk, akrüül)

lk 1935, 1966, 1989, 2015, 2037:

EPP MARDI (1977) on lõpetanud Tartu Kõrgema Kunstikooli tekstiilierialal 2001. aastal, töötanud Antoniuse Gildis, studio-poe Frida & Lonni juhataja ja disainerina, praegu vabakutseline disainer.

---

# MÕNEST DEMOKRAATIA ELUJÕULISUSE TINGIMUSEST

*Charles Taylor*

*Tõlkinud Tanel Pern*

## I

Sooviksin algetada arutelu demokraatia elujõulisuse tingimustest siin kahekümnenda sajandi lõpus. Ning selle kaudu omakorda tõstatada küsimuse, mida me “demokraatia” all õieti silmas peame.

Sissejuhatuse mõttes kõneleksin aga paari sõnaga demokraatia kesksest rollist meie ajajärgul. Pean silmas asjaolu, et demokraatia on möödapääsematu pürgimus, et tänapäeva maailma tsivilisatsioonis eksisteerib teatud demokratiseerumissurve, olgugi et selle poole liikumine on mitmes maailma osas takistatud või isegi vastassuunda pööratud.

Osalt seisneb küsimus selles, millised poliitilise legitimeerimise viisid on tänapäeval vastuvõetavad. Viimased hierarhial või päritava võimu arusaamal põhinevad režiimid on kadunud ning meil on keeruline meenutada sedagi, millised nad õieti olid. Õigupoolest oli Teisele maailmasõjale eelnenud fašistlike ja parem-

---

**Some Conditions of a Viable Democracy. — *Kritika & Kontext*, No. 49–50, 2016, pp. 86–101. Esmakordselt ilmunud 1988.**

**<https://www.eurozine.com/some-conditions-of-a-viable-democracy/>.**

**Avaldame autori ja väljaandjate nõusolekul.**

autoritaarsete režiimide laine lähiajaloo viimane, mis töötas au ja uhkust mõne muu ideoloogia kui demokraatia teel. Praegu peavad kõik režiimid ennast õigustama demokraatia kaudu. Leninistlikud vasakpoolsed valitsused kuulutavad end olevat radikaalsemalt demokraatlikud kui nende kodanlik vastasleer. Ning tänapäevased paremautoritaarsed režiimid, siinne<sup>1</sup> nende seas, väidavad aina, et taastavad oma riigis demokraatia siis, kui riik selleks “valmis” on. Täna sel päeval tagab lõppkokkuvõttes legitiimsuse vaid rahva suveräänsus.

Ent demokratiseerumissurve all pean ma silmas midagi hoopis põhjapanevamat. Eespool öeldu puudutab ehk vaid kohustuslikke silmakirjalikkuse vorme. Asi seisneb aga milleski hoopis olulisemas.

Mõistmaks, milles see seisneb, peame esmalt pöörama tähelepanu asjaolule, et demokraatia ja liberaalse kaanoni kesksed ideaalid on hakanud üksteist tihedalt toetama. Nende ideaalide all pean ma silmas isikuvabadust ja õigusriiki. Liberaalid on alati kuulutanud, et need tõusevad ja langevad koos, kuid kunagi oli aeg, mil see polnud sugugi nii ilmne. Valgustatud despotismi kuldajastul 18. sajandil leidis režiime, mis seadust au sees hoidsid ning kus õigusriik tagas vähemasti juhtivate klasside puutumatuse, ent isegi üksnes juhtivaid klasse hõlmavast osaluslikust valitsemisest polnud neis märkigi.

Sellist laadi režiimi võimalikkus on aga hierarhiliste mõistete ning neist tulenevate eri klasside staatust määratlevate selgete piiride hägustumise tulemusena haihtunud. Mitte ükski ületamatu barjäär ei hoia tagasi despootlikku valitsust saatmast korda hirmsaimaid inimõiguste rikkumisi. Isikuvabaduste ja õiguskorra ainsaks kaitsekilbiks on mingit laadi rahvavõim — või siis vähemasti selle kehtestamise võimalus lähitulevikus. Ja vastupidi, isikuvabadus ja õigusriik on omakorda selgelt ehtsa demokraatia eeltingimused, see tähendab, sellise režiimi eeltingimused, milles elavatel inimestel on võimalik võimust sõltumatult mobiliseeruda selle poliitika muutmiseks või määramiseks. Need nähtused moodustavad ühtse paketi.

---

<sup>1</sup>Essee põhineb 1986. aastal Tšiilis peetud loengul. *Toim.*

Niisiis usun, et meie ajastul esineb teatav surve liikuda selle paketi kui terviku suunas, mis tuleneb asjaolust, et isikuvabadus näib tagavat tehnoloogiliseks ja majanduslikuks kasvuks kõige soodsamad tingimused. See ei ole alati nii olnud ning kunagi tulevikus võib see jälle muutuda. Praegusel hetkel sõltub majanduskasv aga olulisel määral teaduslikest ja tehnoloogilistest uuen- dustest ja ettevõtlusvaimust. Ning mõlemaga neist on despotis- mi tingimustes raskusi. Leninistlike režiimide majanduse halet- susväärsele seisule pärast esmasest industrialiseerimisest tingitud kasvusurve lõppemist on sageli tähelepanu juhitud. Nõukogude Liit on vaid hiiglaslik lihasmägi, mis ei suuda isegi omaenda ko- danikke täiel määral ära toita. Lisaraskusi põhjustab repressiivre- žiimidele ka tänapäevase side- ja infotööstustehnoloogia kasvav tähtsus.

Kiiresti kasvavate despotlike kapitalistlike režiimide eksis- teerimine — nagu Taiwan ja Korea — ei lükka minu kirjeldatava suundumuse olemasolu otsustavalt ümber. Väidaksin sellele vas- tu, et surve nende demokratiseerimiseks on juba tekkinud ning ainult kasvab. Sedasama on oodata ka siin mandril.<sup>2</sup> Ning mi- da üldisemaks see suundumus muutub, seda enam hakatakse demokraatliku režiimi olemasolu pidama tsiviliseeritud maailma kuulumise eeltingimuseks. Ja see surve suureneb veelgi. Kui mul on õigus, siis kujutab see endast helgemat laiku muidu tumedal pildil.

## II

Selle kõige tõttu on veelgi olulisem selgitada, mis on demokraat- lik režiim ning kuidas on võimalik tagada selle elujõulisust. Mui- dugi võib demokraatiat alati määratleda teatavate institutsiooni- liste tunnuste kaudu: rahvahääletuse teel valitavate esinduskogu- de olemasolu, mitme partei õiguslikult tunnustatud olemasolu ja muu selline. Ent isegi kui kõrvale jätta seesuguste loetelude kor- ral tekkida võivad eriarvamused, jätab selline määratlus ikkagi tä- helepanuta midagi väga olulist — küsimuse sellest, millist laadi

---

<sup>2</sup>S.t Ladina-Ameerikas. *Toim.*

suhteid tekitab inimeste vahel see, kui nad on ühe ja sama demokraatliku režiimi kodanikud. Soovime siin saada mingit sorti pilti tegelikust demokraatialle iseloomulikust poliitilisest protsessist ning selle osaliste omavahelisest seotusest.

Sellest ülevaadet anda töötavaid teooriaid on terve rodu. Tahaksin siin mainida kaht neist, mis on äärmiselt levinud ja populaarsed, kuid minu meelest ekslikud ja täiesti eksitavad. Seejärel pakuksin omalt poolt välja kolmanda. Muidugi ei suuda ükski teooria ammendada demokraatliku riigi taolist keerulist nähtust. Iga teooria, isegi halb teooria, kirjeldab mõnda tõelisuse tahku. Ent mõned neist võivad seda tahku olulise tunnuse pähe võttes pilti kriitiliselt moonutada ning just seda ma silmas peangi, kui nimetan neid ekslikuks.

“Teooria” nimetus on siin õigupoolest ülisuur lihtsus. Tegelikult kõnelen ma kõigil juhtudel ühesuguseid põhimõisteid hõlmavatest teooriate perekondadest. Lihtsuse mõttes kõnelen ma neist siiski mõnikord ainsuses, justkui oleks kõigil juhtudel tegu vaid üheainsa vaatega.

## *I.*

Esimene ekslik teooria on olnud ülipopulaarne Ameerika poliitoloogias. Selle vahetuks allikaks on demokraatia “majanduslik” käsitlus, mida on nõnda hästi seletanud Schumpeter (1942) ning mis on edasi harunenud huvirühmade teooriateks (Truman 1951) ja seejärel vaadeteks, mis kujutavad poliitilist süsteemi “pöördumisprotsessina” (Easton 1965; Almond, Coleman 1960). Selle sügavamad juured on Locke’i ja Hobbesi teooriates 17. sajandist ja nende mitmesugustes edasiarendustes 18. sajandi valgustusajastu mõtlejatelt.

Selle teooriate perekonna keskseks tunnuseks on, et nad mõistavad poliitilist ühiskonda seda moodustavate indiviidide sihtide saavutamiseks loodud ühise tööriistana (kuigi ka neid ühiskonda moodustavaid üksusi võib omakorda käsitada rühmadena). Sihte ja eesmärke mõistetakse põhimõtteliselt — võiks isegi öelda, et ontoloogiliselt — üksikisikute sihtide ja eesmärkidena. Rühma

sihist kõneldes peetakse silmas sellist sihti, mille saavutamiseks üksikisikud *koonduvad*. Ühtse eesmärgi saab alati lahutada selle üksikkomponentideks.

Demokraatlik on selle skeemi kohaselt režiim, mis juhindub oma liikmete sihtidest ja soovidest. Selle silmapaistvaks omaduseks on selle tundlikkus. Ent kuna iga režiim juhindub alati *kellegi* sihtidest, olgu need siis kasvõi vaid despoodi omad, võime seda voorust väljendada ka õigluse mõiste kaudu: demokraatlikud režiimid juhinduvad võrdselt kõigi sihtidest, või siis teevad nõnda vähemasti ideaaltingimustes. Selle kõrvale võime seejärel lisada nende režiimide teise põhivooruse, milleks on nende võime reageerida tõhusalt, täites ka tegelikult inimeste vajadusi ja eesmärgke. Tõhususe ja õigluse nõue võivad minna omavahel vastuollu.

Parimaks viisiks, kuidas nende voorusteni jõuda ning valitsuse sellist tundlikkust tagada, peetakse tavapäraseid demokraatiaga seostatavaid institutsioone, esinduskogude ja võimukandjate regulaarseid valimisi paljude parteide seast.

Kirjeldatud pilt vastab selgelt mõnele tänapäevase suure, tööstusliku ja bürokraatliku riigi tunnusele. Paljud inimesed leiavadki seda teooriat esmakordselt teistega kõrvuti tundma õppides, et see peegeldab kõige paremini nende kogemust. Kogemus, mida see näib peegeldavat, on suure ja bürokraatlikult juhitava ühiskonna kodaniku oma, kes ennast sellega üsna vähesel määral samastab, kuid kellel on elus omad sihid ning kes tunneb, et tal on täpselt samasugune õigus nagu kõigil teistel nende poole püüelda ja selles tuge saada või vähemasti teha seda ilma takistusteta. Valitsuselt nõuab ta, et see toimiks tõhusa ja õiglase kollektiivse tööriistana. Need nõudmised ei erine just väga palju sellistest, mida see inimene võiks esitada ettevõttele, millega ta kaupa teeb. Ainult et õigem oleks seda võrrelda pigem rühma ettevõtetega, mille omavaheline konkurents võimaldab tal ühega rahulolematu olles teise kasuks ümber otsustada. Just sellisele analoogiale tugines ka Schumpeteri teooria, kus omavahel võistlevate parteide juhte nähakse ettevõtete kombel konkureerivat valijatest “tarbijate” nimel.

See mudel jätab mõistagi vaatluse alt välja selle, mida alati on peetud kodanikuseisuse vooruseks ja väärikuseks — selle, kuidas inimesed aktiivselt oma valitsuses osalevad, kuidas nad mõnes mõttes ennast ise valitsevad. Majanduslik vaatepunkt pole osalust mitte niivõrd eiranud, kui suhtunud sellesse umbusuga. Inimesed peavad saama süsteemis osaleda sellisel määral ja sellisel tasemel, mis tagab süsteemi kuuletumise neile. See hõlmab muu hulgas üldist valimisõigust ning õigust luua uusi parteisid või liikumisi juhul, kui olemasolevad mõnd olulist eesmärki piisaval määral ei kaitse või selle eest ei seisa. Samas ei nõua see inimestelt mitte mingisugust suuremat aktiivsust ega tegelikku osalemist poliitika kujundamises ja otsuste langetamises. Piisab ka sellest, et valitsejate kukutamise võim annab neile veenvalt voli vabaneda kõigist, kes nende vajadustest ei juhindu.

Sellest tihedam osalus oleks kammitseva mõjuga, kui mitte suisa ohtlik. See mõjuks kammitsevalt, kuna valitsemine nõuab tänapäeval märkimisväärsete majanduslike, teaduslike, tehnoloogiliste, kultuuriliste jne eriteadmiste valdamist või vähemasti kogumist. Ja seda oskavad kõige paremini teha spetsialistid või siis inimesed, kel on erilist annet ja ka kogemusi spetsialistidelt abi otsimises, s.t elukutselised poliitikud. Masside asjasse segamine vähendaks vaid valitsuse efektiivsust. See võib omakorda olla ohtlik, põhjustades frustratsiooni ja legitiimsuse langust. Ühtlasi võib masside mobiliseerimine valitsuse mõjutamiseks olla ohtlik ka otsesemas mõttes. See võib häirida valitsuse peenelt balansseeritud tundlikkust suure hulga erinevate huvide suhtes ning kallutada seda mobiliseeritute kasuks, mis omakorda seaks ohtu demokraatliku riigi.

Võimalikke viise selle teooria kritiseerimiseks on mitmeid. Üks Ameerika politoloogias levinud viis on olnud kritiseerida seda kui Ameerika ühiskonna portreed. Vasakpoolsete kriitikute väitel pole süsteem sugugi olnud nii ühtlaselt ja kõige suhtes tundlik, kui selle poolehoidjad näivad arvavat. Kõigi huvide mobiliseerimine pole tegelikkuses olnud sugugi võimalik; mõned rühmad on olnud süstemaatiliselt ebasoosingus ning on kogenud raskusi oma esindatuse tagamisel — nagu tarbijad või tõrjutud rassid- või keelerühmad.

Selles kriitikas on kahtlemata omajagu tõtt, ent minu vaatepunktist pole see siin keskne, kuna minu huvi on seotud millegi hoopis fundamentaalsemaga, nimelt põhiarusaamadega demokraatliku riigi loomusest. Kas tõesti moodustaks selline süsteem tervikuna teostudes adekvaatse demokraatliku riigi? Mulle näib ilmselge, et see pole nii. Ma ei apelleeri seejuures sugugi vaid sellele, nagu oleks osalus ja sellest tulenev väärikus oluline inimlik hüve. Majandusteoreetikud vastaksid sellele arvatavasti, et nad on minuga põhimõtteliselt nõus, kuid teatud piirist edasi on osalus nende kirjeldatud põhjustel paraku ebapraktiline.

Minu argument on aga hoopis fundamentaalsem. Majandusliku teooria tähelepanu alt jääb täiesti välja üks kodanikuhumanismi traditsiooni keskseid teemasid, nimelt see, et vaba, s.t mittedespootlik režiim nõuab oma kodanikelt tugevat samasustunnet (mille kohta Montesquieu ütleb *vertu*). Selle kodanikud peavad tunnistama riigi püsimiseks vajalikku reeglistikku ja mõnikord isegi tooma selleks vajalikke ohvreid ning kaitsma riiki selle vaenlaste eest. Nad peavad maksma makse, järgima seadusi ning riiki ähvardava sise- või välisohu korral selle kaitseks koonduma. Juhul kui neid selleks ei sunnita — sel juhul ei oleks enam tegu vaba režiimiga —, peavad nad seda ise soovima ning see eeldab neilt tugevat ühtekuuluvustunnet selle riigiga ning selle seaduste, kommete ja asjadega — olema äärmisel juhul valmis selle eest oma elu andma. Neil peab olema seda, mida kuni 18. sajandini nimetati *patriotismiks*.

Selles valguses on majandusliku teooria pakutaval pildil demokraatiast olulisi puudujääke. Juhul kui inimesed tõesti peaksid oma sihte vaid individuaalseks, juhul kui nad tõesti mõtleksid oma riigist üksnes kui ühisest tööriistast, iseloomustaks neid vaid nullastme patriotism või *vertu* ning riigil puuduks võime panna vastu välisele rünnakule, sisemisele õõnestamisele või ebalojaltsest käitumisest tingitud söövitusele. Süsteemi massiline petmine võib selle seisata ning suruda ühiskonnale peale despootlikuma korralduse.

Lühidalt, ei ole võimalik, et toimivas demokraatias oleksid kõik eesmärgid puhtalt individuaalsed; või teisisõnu, et ühised eesmärgid kujutaksid endast vaid individuaalsete eesmärkide

koondit. Olemas peab olema vähemalt üks tugevas tähenduses alal hoitav ühishüve: riigi enese ja selle seaduste olemasolu peab olema midagi sellist, mida kõik ühtemoodi väärtustavad.

Selles valguses võib kodanike vaieldamatut võõrandumist suurtes demokraatiates, kus paljud inimesed tõepoolest määratlevadki oma eesmärged puhtalt individuaalsena ning näevad oma suhet ühiskonnaga puhtinstrumentaalsena, pidada väga olulises mõttes parasiitlikuks. Suured inimhulgad võivad oma demokraatlikes ühiskondades elada sellist ohjamatut ja osavõtmatud elu üksnes seetõttu, et pidevalt on olemas suur hulk ühiskonna ja selle seadustega üldiselt samastuvaid inimesi. Juhul kui kõik sellisteks muutuksid, seaks see ühiskonna suurde ohtu.

## 2.

Majanduslike teooriate perekonnale vastandub — teatud mõttes polaarselt — teistsuguste lähenemisviiside perekond, mis on pärit Rousseau loomingust või vähemasti ühest võimalikust Rousseau tõlgendusest. See teooria väidab end vägagi kehastavat kodanikuhumanismi traditsiooni, mille tähelepanu all on eelkõige see, mille majanduslik teooria kõrvale jätab, teisisõnu kodanikuvõim ja sellega seonduv väärikus.

Ühes veenvas *Ühiskondliku lepingu* tõlgenduses mõtestatakse enese valitsemist tahte kaudu. Ma olen vaba ja valitsen ennast ise siis, kui ma “allun üksnes iseendale” ja juhindun omaenda tahtest. (Rousseau 1998: I.6.) Ent *ühiskond* saab sellele toetuda ainult juhul, kui on võimalik selline asi nagu üldine tahe, *une volonté générale*. Juhul kui see nii ei ole, siis tähendab ühe inimese tahte allumine teise orjastamist. Demokraatia võimalikkus on seega samatähenduslik üldise tahte võimalikkusega, mille väljatöötamises osalevad kõik ning millega kõik samastuvad.

Ühtegi otsest Rousseau järgijat tänapäeval ei leidu, ent selline üldine arusaam üldsuse tahtest on tuumaks paljudele meie päevil vägagi elujõulistele demokraatiakäsitlustele. Sellist malli olid mõned 1960. aastate lõpus põhjamaade ühiskondades erinevaid mässe ja vastuhakke inspireerinud arusaamad radikaalsest osalu-

sest. Nende aluseks oli arusaam, et kui purustada teatavate ebademokraatlike huvide mõju ja võim või repressiivsete eluvormide kütked, tuleb nende alt nähtavale varjatud ühtsus, milles igäühel on võimalik soostuda kõigi inimeste täielikku arengut võimaldavate ühiste tingimustega.

Neid kõrvale jättes on aga Rousseau kõige mõjukamaks järglaseks selles mõttes marksism, eriti selle leninistlik variant. Marksismile on omane sügavale juurdunud arusaam, et vaenulik vastandumine on klassiühiskonna sünnitis ja kui see ükskord ületatakse, tuleb nähtavale selle alla peidetud sihtide harmoonia, “kus igäühe vaba arenemine on kõigi vaba arenemise eeldus” (Marx, Engels 1981). Seega eksisteerib mingit laadi üldine proletariaadi tahe, mis juhib seda läbi kapitalistliku ühiskonna vastase revolutsiooni uue ühiskonna ülesehitamise poole, mis saab lõppkokkuvõttes olema anarhistlik. Leninism võttis selle idee üle ning liitis sellega saatusliku käsituse avangardipartei rollist. Leninistlikud parteid ja valitsused kõnelevad alati töölisklassi nimel, justkui oleks sellel rühmal ühine eesmärk, mida nad oskavad lugeda ja tegudesse valada. Kahekümnenda sajandi lõpul marsib *la volonté générale* edasi just nende massimobilisatsioonirežiimide kujul, mis on viinud süstematiseeritud rõhumise tõeliselt tohututesse mõõtmettesse. Jean-Jacques tunneks õõvastust nähes, mis tema ideega on tehtud.

Nii nagu majanduslik teooria, ühtib ka üldise tahte mõiste tegeliku kogemusega. See on eespool käsitletu otsene vastand. See on võõrandumise õhustikule või isegi repressioonidele vaatamata ennast puudutavates olulistes küsimustes neile sõnaõigust tagavaks liikumiseks koondunud inimeste kogemus. Kui ametiühingute eestvõitlejad organiseeruvad repressioonidega võitlemiseks, kui elamurajooni asukad koonduvad takistamiseks oma kodude lammutamist kiirtee ehitamise tarvis, kui riigi kodanikud organiseeruvad neid rõhuva diktatuuri vastu, nagu toimub praegu Tšiilis, siis võivad selle osalised kogeda tugevat ühise sihi, ühiselt selle eesmärgi poole püüdlemise tunnet ning üheskoos oma saatusesse sekkumisest tulenevat ühist väarikustunnet. Rousseau'likust ideest saab selle katsumuse varal reaalsus. Nad heidavad kõrvale kõik muud erinevused, tajudes eelkõige oma ühise eesmärgi olu-

lisust ning tunnevad täiesti õigustatult, et selle saavutamine oleks enese valitsemise seisukohast oluline võit. Selliselt ühise eesmärgi nimel koondumine võib olla meeliülendav. See on demokraatiakogemuse oluline osa.

Demokraatiateooria tuumana, pildina enese valitsemisest kui protsessist ja selle käigus kujunenud inimestevahelistest suhetest on sellel aga olulisi puudusi. Ta ei anna ülevaadet sellest, kuidas üksikisikud või rühmad võivad omavahel põrkuda vastaste või rivaalidena, kel on lahkuminevaid ja omavahel ühitamatuid eesmärgi ning erinevaid arusaamu üldisest hüvest. Demokraatlik režiim peab olema selline, kus nende erimeelsuste ja vastasseisude üle mingil viisil piike murtakse, mitte selline, kus neid mingil moel välditakse või lahustatakse. Harvad on hetked, mil kogu ühiskond saab jagada üldise tahte eufooriat. Ning needki on sageli väliskonfliktist põhjustatud, kõige traagilisemat sorti hetked. Väiksemate rühmade kogetav üldine tahe, mida esindavad eeltoodud näited, on osa pidevast eesmärkide nimel peetavast võitlusest, mitte ei asenda seda.

Rousseau'lik mudel on niisiis demokraatliku ühiskonna üldise teenäitajana katastroofiliselt puudulik. Sest see delegitimeerib erimeelsusi, rivaliteete, sisevõitlusi. Ja ainuke viis nendest vabanemiseks on repressioonid. Seetõttu on sellel mudelil põhinevad režiimid kõikjal despotlikud.

### 3.

Kuigi mõlemad mudelid sisaldavad minu arvates omajagu tõtt, pakuksin ma nüüd välja kolmanda, mis minu meelest kirjeldab paremini elujõulise demokraatliku ühiskonna põhiolemust. Seegi toetub tugevalt kodanikuhumanismi traditsioonile, aga teistmoodi kui Rousseau oma. See vaade võimaldab konkurentsi ja võitluse kesksust vabas ühiskonnas — erinedes selle poolest üldsuse tahte teooriast —, aga näeb samal ajal ühiskonna liikmeid koondununa keskse identiteeditelje ümber — erinedes selle poolest majanduslikust teooriast. Selle teooria algeid on võimalik leida näiteks Tocqueville'i töödest (1856, 1995), meie päevil teatud määral aga Hannah Arendti kirjutistest (Arendt 1958).

Keskseks identiteediteljeks on siin vana väljendit kasutades “seadused”, s.t poliitilise süsteemi kesksed institutsioonid ja toimimistavad. Neid nähakse ja väärtustatakse ühishüvena, kuna neid tajutakse kõigi osaliste väärikuse allika ja kaitsemüürina. Seejuures peetakse enesestmõistetavaks, et osalised omavahel sageli võistlevad, et nende arvamused avaliku korra ja võimupositsioonide täitjate suhtes lahku lähevad, kuid nendes vastasseisudes võrdsena osalemine arvatakse olevat seotud olulise väärikustundega ning kõigile selleks võimalust tagavaid seadusi arvatakse peegeldavat üldist tahet selle võimaluse üleüldiseks tunnustamiseks, mis teeb neist seeläbi hindamatu ühishüve.

Kõik see on muidugi idealiseering — või siis ideaaltüüp nagu teisedki eespool visandatud teooriad. Avalikes võitlustes juhipositsiooni võtavad aktiivsed osalised on demokraatia tõelises maailmas vähemuses, kui osundada ühe tuntud käsitluse pealkirja (Macpherson 1966). Osalusel on tegelikult hulk tasandeid ja vorme, millest kõik pole sugugi võrdse kaalu ja tähtsusega, alates tipp-poliitika juhtidest ja lõpetades erakonna kohaliku tasandi liikmete ning poliitilist protsessi mõjutavates ühendustes ja liikumistes töötavate inimestega. Võib-olla moodustavad seejuures kõik need kokkugi vähemuse.

Ühtlasi, nagu eespool öeldud, kirjeldavad teised käsitletud teooriad tõeluses samuti olulist osa inimeste kogemusest. Paljud osalusest hoidujad võivad leida just majandusliku teooria klappivat faktidega ning mitmed protestiliikumiste vedajatest võivad pidada üldsuse tahte teooriat vahetumalt oluliseks. Ent ka seda kõike mööndes võib ikkagi olla tõsi, et demokraatliku ühiskonna seadustes ja institutsioonides nähakse üldiselt kõigile potentsiaalselt omase kodanikuväärikuse ühtset väljendust ja kaitsjat. Ja see on olulise tähtsusega.

Võime siin illustratsiooniks tuua tükikese USA lähiajaloost. Isegi vaatamata kõigile selle demokraatia puudustele, vaatamata võimu usurpeerinud hiiglaslikule korporatiivsele ja riiklikule bürokraatialle, vaatamata kodanike võõrandumisele ja abitustundele osutus tunne, et säärast usalduse rikkumist ja võimu kuritarvitamist ei saa taluda, Watergate'i sündmuste ajal siiski sedavõrd tugevaks, et president oli selle tõttu sunnitud ametist lahkuma. Te-

gemist on klassikalise näitega sellest, kuidas toimib üldine uskus, et seadused on kodanikuvääriskuse ühine allikas ning nende rikkumine on lubamatu. Maailm võib olla tänulik, et see refleks on Ameerika Ühendriikide avalikkuses endiselt tugev. Ükskõik kui ohtlik ka viimaste aastate Ameerika poliitika on olnud, maailm on kahtlemata pääsenud nii mõnestki painajalikust õudusest tänu sellele, et ameeriklased endiselt usuvad oma vabariiklikesse institutsioonidesse.

Nüüdseks peaks olema selge, miks ma eelistan seda demokraatiamodelit teistele. Mitte seepärast, et vaid see üksi teatavat kogemust peegeldaks; see on omane kõigile kolmele. Pigem sellepärast, et teised kaks on protsessi kui terviku ja meie vahel selle käigus kujunevate suhete mudelitena olulisel määral ebaadekvaatsed. Me oleme ühtaegu ka ühise poliitilise tööriista kasutajad; ning mõnikord liidab meid ühine tahe. Ent juhul, kui ükskõik kumb neist peaks osutuma meie poliitilise elu keskseks tõsi-asjaks, ei elaks me enam demokraatlikus riigis. Selle ainuke püsiv alus saab olla olukord, kus me näeme seda riiki ja selle seadusi kodanikuvääriskuse ühtse kaitsjana.

*(Järgneb)*



EPP MARDI. Déjà vu (fragment, 2018)

---

# TÄNAPÄEVA HARIDUSEST JA KOMPLEKSSÜSTEEMIDEST

*Jüri Engelbrecht*

*Meil on vaja oluliselt muuta  
oma teadmisi ja mõtlemisviisi.*

Edgar Morin (2006)

## 1. SISSEJUHATUS

Maailm meie ümber on komplekssüsteem, mis lühidalt öeldes tähendab, et süsteemi koostisosade analüüs — olgu nendeks ositsiks füüsikalised objektid või üksikud elusorganismid — pole piisav süsteemi kui terviku mõistmiseks. Mõiste “kompleks” ise osutab millegi, s.t osade sidumisele suuremaks tervikuks, ja see ei tee maailma mitte ainult rikkamaks, vaid ka huvitavamaks. Viimase poole saajandi jooksul on komplekssüsteemidele palju tähelepanu pööratud, olgu siis tegemist füüsikaliste, bioloogiliste või sotsiaalsete nähtustega, ning ka säärase süsteemide filosoofiline tähendus on selgemaks saanud. Kasutusel on mõiste “komplekssüsteemide teadus” (*complexity science*), mille kohta Roger Lewin (1993: x) on öelnud: “Komplekssüsteemide uuringud lubavad ületada reduktsionismi piire, sest maailm ei ole masin ega ole arusaadav oma üksikute osade kataloogimise teel; maailm koosneb orgaaniliste osade holistilisest kooslusest, millest traditsiooniliste teaduslike meetoditega on raske aru saada.” On äärmiselt tähtis, kuidas sellised arusaamad kajastuvad hariduses.

Kirjeldan siin artiklis alustuseks lühidalt füüsikalisi komplekssüsteeme ja püüan siis komplekssust ehk keerukust mõtestada laiemalt ning juhtida tähelepanu sellele, kuidas säärase arusaamad võiksid leida käsitlemist haridussüsteemis. Teises

osas tutvustan niisiis füüsikaliste kompleksüsteemide põhimõis-  
teid, mis on heaks lähtekohaks teiste süsteemide analüüsil. Kol-  
mandas osas käsitlen põgusalt filosoofilisi põhimõtteid kompleks-  
süsteemide kirjeldamisel ja neljandas osas vaatlen võimalikke  
suundi haridussüsteemi kujundamisel. Lõpetuseks esitan viiendas  
osas mõned järeldused.

## 2. KOMPLEKSSÜSTEEMID FÜÜSIKALISEST VAATENURGAST

Klassikalise teaduse meetodid on võimsad: need hõlmavad olu-  
liste muutujate valikut (seda teadis juba Leonardo da Vinci), ole-  
tusi ja hüpoteese ning nende kontrolli ja analüüsi. Meie teadmis-  
te hulk on tohutult kasvanud. Ometi hoiatas Alvin Toffler juba  
1984. aastal: “Üks kõige arenenumaid tänapäeva Lääne tsivili-  
satsiooni oskusi on tükeldamine: probleemide lahutamine kõige  
väiksemateks osadeks. See tuleb meil hästi välja. Nii hästi, et me  
unustame sageli osad uuesti kokku panna” (Toffler 1984: xi). Sel-  
lest tõdemusest möödunud aastakümnete jooksul on olukord tea-  
dusmaailmas muutunud, kuid lihtsustusi, mille eest Toffler hoiat-  
as, kasutatakse argielus endiselt tihti. Muutuste põhjuseks on aga  
terviklike füüsikaliste süsteemide kui kompleksüsteemide ole-  
muse üha parem mõistmine. Neid süsteeme on kirjeldatud pal-  
judes monograafiates (vt nt Nicolis, Nicolis 2007; Érdi 2008) ja  
ka entsüklopeedilistes ülevaades (nt Scott 2005). Mõned põhi-  
lised kompleksüsteemides avalduvad efektid ja nende tunnused  
on järgmised (Weiler, Engelbrecht 2013):

(1) Mitteaditiivsus ja mittelineaarsed interaktsioonid,  
milles peitubki kaootiliste protsesside iseärasus. See on ise-  
loomulik paljudele nähtustele, mille modelleerimiseks on  
kasutatud diferentsiaalvõrrandeid või kujutisi. Suurepärane  
mittelineaarse interaktsiooni näide on gravitatsioonijõu mõ-  
ju erinevate masside vahel. Henri Poincaré analüüs rohkem  
kui sada aastat tagasi näitas, et kolme keha liikumisel võib  
esineda ebastabiilsusi, kuid õnneks mitte meie Päike-Maa-  
Kuu-süsteemis, vaid siis, kui masside jaotus on meie Päi-

kesesüsteemi omast erinev. Teine kuulus näide on Lorenzi atraktor,<sup>1</sup> mis kirjeldab atmosfääri liikumist kolme lihtsus-  
tatud diferentsiaalvõrrandi abil.

(2) Determineeritud ennustamatus. Igati determineeritud (s.t määratud kõigi oma liikmete ja nende kordajatega) mittelineaarsete süsteemide käitumine võib olla ennustamatu ja viia kaootilise režiimini. Tüüpnäide on lihtne logistiline võrrand (kujutis), mis kirjeldab liikide arvukuse muutust ajas. Logistiline võrrand ise sisaldab vaid ruutliikmeid. Ilma muutumine on kirjeldatav mittelineaarsete Navier'-Stokesi diferentsiaalvõrranditega, ning teatavasti pole võimalik täpseid prognoose pikemaks ajaks teha.

(3) Tundlikkus algandmete suhtes. Väikesed muutused mittelineaarsete dünaamilise protsessi algandmetes võivad viia suurte ja kvalitatiivsete erinevusteni pikema aja jooksul. Säärast ilmingut kirjeldas lihtsa mittelineaarsete mudeli najal Edward Lorenz 1960. aastatel, kuid vihjeid sellele tegid juba Maxwell 19. sajandil ja Poincaré 20. sajandi alguses. Kuna füüsikaliste suuruste täpsus pole lõpmatu, eksisteerib ennustatavuse horisont (Lighthill 1986), mis paneb piiri ajale, mil protsesside prognoosimine on võimalik. Tõepoolest, pikaajalised ilmaennustused vajaksid muude algandmete kõrval ka andmeid temperatuurijaotuse kohta atmosfääris, mida lihtsalt pole võimalik suure täpsusega (mitu kohta pärast koma) mõõta.

(4) Mittelineaarsetes protsessides esineb mitmeid tüüpilisi nähtusi, nagu *bifurkatsioonid*, kui süsteemi käitumine võib oluliselt muutuda kontrollparameetri väikese muutumise korral; *uute lahendite või mustrite moodustumine* süsteemis, ilma et neid saaks tuletada süsteemi koostisosade käitumisest; *atraktorite esinemine*, kui lahendid arenevad teatud muutujate ruumi (faasiruumi) suunas; *mitmesed tasakaaluasendid*, mis on iseloomustatavad mitme koeksisteeriva atraktoriga; *muutujate läviväärtused*, mille ületa-

---

<sup>1</sup>Atraktoriks nimetatakse olekut ehk seda iseloomustavate arvuliste väärtuste kogumit, mille poole dünaamiline süsteem ajas areneb. *Toim.*

mise korral süsteemi olek muutub; *koherentsed olekud*, kui teatud füüsikalised efektid on tasakaalustatud; *adaptiivsus*, kui koostisosad muudavad oma käitumist teiste koostisosa-de või keskkonna mõjul; *iseorganiseeruvad kriitilised seisundid*, kui teatud atraktoritel on potentsiaali muuta terve süsteemi seisundit vastavalt mõjuvate jõudude intensiivsuse muutustele; *faasimuutused* jne.

(5) Hoolimata kaootiliste protsesside mitmekesisusest kehtivad teatud üldised seaduspärasused (vt Scott 2005), nagu perioodi kahendumine ja Feigenbaumi arvud,<sup>2</sup> astmeseadused, iseorganiseeritus, atraktorite fraktaalsus faasiruumis jne. Samuti on komplekssüsteemide uurimiseks loodud hulk universaalseid analüüsimeetodeid, nagu Melnikovi meetod, renormaliseerimine ning meetodid Kolmogorovi entroopia ja Ljapunovi eksponentide määramiseks.

Nähtuste ja süsteemide omaduste kõrval vajavad selgitust ka struktuurid komplekssüsteemides. Siin on nurgakivideks sellised mõisted nagu fraktalid, võrgustikud ja hierarhiad. Järgnevalt toetun neid kirjeldades ühele hiljutisele ülevaatele (Engelbrecht 2016).

Mõiste “fraktal” võttis kasutusele juudi päritolu Prantsuse-USA matemaatik Benoît Mandelbrot (1975) ebakorrapäraste ja mittediferentseeritavate struktuuride kirjeldamiseks, tuletades selle ladinakeelsest sõnast *fractus* (murtud). Kuulsa Mandelbroti fraktali genereerib ruutkujutis komplekstasandil ja sel on imepärane omadus: enesesarnasus. Lihtviisil seletatult: iga väike osa sellest fraktalist sarnaneb suurendatult tervikuga. Fraktaalne geomeetria (vt Peitgen jt 1992) põhineb tagasisideoperatsioonidel, mis kasutavad korduvaid reegleid väga keeruliste kujundite konstrueerimiseks. Kui pruukida võrdlust kirikuikoonidega, siis Mandelbroti, Kochi, Sierpinski, Cantori, Barnsley jt fraktalid on omandanud ikoonilise tähenduse, kajastades ilmekalt fraktalite omadusi. Fraktalite mõõtmiseks tuleb kasutada murdarve, mis

---

<sup>2</sup>USA matemaatiku Mitchell Feigenbaumi (sünd. 1944) järgi nime saanud konstandid, mis väljendavad teatud suhteid bifurkatsioonidia-grammil. *Toim.*

teevad need erinevaks tavaelus harjumuspärastest täisarvulistest mõõtühikutest. Fraktalid on tõhusaks vahendiks paljude looduslike ja tehismaailma protsesside kirjeldamisel alates rannajoonest kuni kristallideni, atraktoritest faasiruumis Browni liikumiseni, fraktalistest bioloogilistes struktuurides finantsmaailma aegridadeni, seismilisest aktiivsusest muusikani, kaljumäestike profiilist ja välgu trajektoorigi südamerütmideni.

Fraktalite teooriast tuleneb oluline arusaam: lihtsate reeglite korduva kasutamise abil on võimalik luua keerulisi struktuure, mille mõõtmiseks tuletatud kindlad seaduspärasused on abiks paljude keeruliste protsesside analüüsil.

Teine oluline mõiste on võrgustikud. Lühidalt öeldes koosnevad võrgustikud sõlmedest (punktidest ehk keskustest), mis on omavahel mitmesuguste sidemetega (lülidega) ühendatud tervikuna talitlevaks süsteemiks. Meid ümbritsevas maailmas on võrgustikud üsna tavalised nähtused: ökosüsteemid ja toiduahelad on võrgustikud, arvutid on ühendatud internetti või töötavad “pilves”, transpordivõrgustik ühendab inimasulaid nii kohalikus mastaabis kui ka üle ookeanide, majandus ja elektrivarustus on nüüdisajal osa ülemaailmsest võrgustikust, sotsiaalsed võrgustikud ühendavad inimesi. Hoolimata nii erinevatest struktuuridest füüsilises mõttes on hulk universaalseid reegleid, mis lubavad aru saada säärase struktuuride käitumisest (vt nt Barabási, Frangos 2014; Caldarelli, Catanzaro 2015). Heaks abivahendiks on graafiteooria, mis sai alguse Königsbergi sildade ületamise kirjeldusest: Šveitsi matemaatik Leonhard Euler tõestas juba 18. sajandil, et Pregeli jõe seitsmel sillal, mis ühendavad kahte jõesaart ja jõe kaldaid, on võimatu kõndida nii, et ületada igat silda vaid ühe korra ja tulla seejuures tagasi teekonna algusse. Tänapäeval teame võrgustikest loomulikult palju rohkem. Hoolimata sõlmede ja ühenduste suurest arvust eksisteerib näiteks nn väikese maailma nähtus: iga inimene maailmas on ükskõik kellest teisest vaid kuue käepigistuse kaugusel. Üldiselt on võrgustikud stabiilsed struktuurid ja võrgustik funktsioneerib ka mõne sõlme või ühenduse välja langedes. Ometi võib ette tulla ka nn doominoefekti, kus ühendused katkevad kaskaadina. Hoiatavaks näiteks on aegajalt esinev elektrisüsteemide rivist väljalangemine, kui ühe ele-

mendi rike halvab süsteemi toimimise suures ulatuses. Tihti isoleerustab võrgustikke astmeseadus, kuid sageli võib kohata ka hajuvust. On olemas teatud piirväärtused — näiteks sotsiaalsetes süsteemides kehtib nn Dunbari arv (umbes 150), mis määrab võimalike aktiivsete sotsiaalsete seoste hulga. Matteuse efekt (rikkad saavad rikkamaks) avaldub majanduses, kuid ka teaduses on märgata, et millegi poolest kuulsaks saanud teadlased (näiteks nobelistid) pälvivad üha rohkem tähelepanu.

Seostades võrgustikke varem toodud mõistetega, võime nentida hierarhiliste võrgustike olemasolu, kus tuleb arvestada enesesarnasuse ja fraktaalusega. Seejuures on tähtsal kohal struktuuride või nähtuste mastaap. Piisab, kui tuletame meelde universumi kõrgstruktuuri mõõtmeid megaparsekites ja nanomõõtmeid tänapäeva tehnoloogias. Üldine definitsioon kõlab selliselt: hierarhia on organisatsiooni struktuur, kus koostisosad on reastatud tähtsuse, suuruse või mõne muu omaduse järgi. Kuigi öeldu on otsest seostatav sotsiaalsete süsteemidega, on ka füüsikalistes süsteemides tegemist hierarhiatega. Heaks näiteks on dünaamiliste protsesside modelleerimine, kus olenevalt mastaabist on protsessi modelleeritud erinevate mudelite (võrrandite) abil, mis on aga ühendatud ühtsesse matemaatilisse süsteemi (Engelbrecht 2015).

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et füüsikaliste kompleksüsteemide käitumise uuringud on tunduvalt avardanud meie maailmapilti, kuid loomulikult pole kaugeltki kõik veel selge.

### 3. KOMPLEKSSÜSTEEMID FILOSOOFILISE PILGU LÄBI

Ühiskond on sotsiaalne kompleks süsteem. Kasutades eelmises osas vaadeldud mõisteid, saab ühiskonda kirjeldada võrgustike abil, kus moodustunud struktuurid ja kooslused (rühmad, kogukonnad, riigid, riikide liidud jne) on ruumiliselt ja ajaliselt difereentseeritud. Ühiskond mitte ainult ei saa toimida nende struktuuride abil, vaid väga tähtsal kohal on ka ühiskonnaliikmete (füüsikalises mõttes üksikelementide) käitumine ja omavahelised seosed (interaktsioonid füüsikalises mõistes). Füüsikaliste süsteemide käitumine allub füüsikaseadustele ja interaktsioonid on tea-

tud täpsusega mõõdetavad. Sotsiaalsetes kompleksüsteemides on olukord märksa keerulisem, sest seosed põhinevad kehtestatud reeglitel (kokkulepitud seadustel), traditsioonidel, keelel, valitsemiskommetel, majandusoludel, keskkonnal ja kindlasti ka kujunenud väärtushinnangutel. Oluline küsimus sotsiaalsetes süsteemides on seotud sellega, kuidas tema liikmed (s.o üksikisikud) tõlgendavad sotsiaalseid probleeme. Scott Page (2010: 4) on öelnud: “Kompleksüsteemide füüsikalised ja arvutuslikud mõõdikud on hästi teada. Need võivad olla aluseks sotsiaalsete kompleksüsteemide meetrika loomisel, kuid vajavad olulist täiendamist sel lihtsal põhjusel, et elektronid ei mõtle.”

Tõepoolest, filosoofilisest aspektist nõuavad sotsiaalsed kompleksüsteemid ka “kompleksset mõtlemist”. Sellise filosoofilise suuna arengut on mõjutanud Prantsuse filosoof Edgar Morin, kes on kompleksust uurinud epistemoloogilisest vaatenurgast (vt nt Morin 2007, samuti Morin 2006). Tema varasemad ideed on kogutud monumentaalsesse kuueköitelisse uurimusse (Morin 1977–2004).

Kompleksset mõtlemist on määratletud järgmiselt (vt What... 2015): see “osutab võimele siduda omavahel tegelikkuse eri mõõtmeid. [...] Kompleksne mõtlemine on seega strateegia või mõtlemisviis, mis peab silmas holistilist tervikut, kuid tunnistab samal ajal koostisosade spetsiifikat. [...] Kõik, mis puudub kompleksset mõtlemist, on seotud epistemoloogiaga.” Morini ideid on edasi arendanud paljud filosoofid (nt Schlindwein, Ison 2004; Fiedler-Ferrara 2010; Loubser 2014; Malaina 2015). Morin ise on oma sisukas ülevaateartiklis (Morin 2006) need kokku võtnud järgmiselt. Klassikaline teadus ei käsitle kompleksüsteeme, sest peab oluliseks kolme printsiipi: universaalset determinismi (Laplace'i deemon), reduktsionismi ja disjunktsiooni (eraldatust). Kuid termodünaamika teise seaduse järgi on protsessid lõppkokkuvõttes pöördumatud. Siit järgnevad loogiliselt korra, korratuse ja organiseerumise probleemid, mis nõuavad tähelepanu eeskätt uute võimalike struktuuride moodustumise tõttu, hõlmates ka kaost. Morin eristab üldist ja piiratud kompleksust. Piiratud kompleksus hõlmab kõiki neid nähtusi, mida kirjeldasime eelmises osas füüsikalisi kompleksüsteeme analüüsides: kaooti-

lised protsessid, ennustamatus, fraktaalsus jne. Filosoofina eelistab Morin rääkida üldisest komplekssusest ja mõelda epistemoloogia radadel. Mulle aga tundub, et tegemist on ühe ja sama mündi eri külgedega ning mõlemal on suur väärtus. Ma ei nõustu väitega, et piiratud komplekssus Morini mõistes on “piiratud” selle sõna otseses tähenduses ja jääb klassikalise teaduse epistemoloogia raamidesse (Morin 2006: 6) ning et klassikalise teaduse paradigma on vaid veidi murenenud. Olen nõus, et komplekssus Morini “piiratud kompleksssuses” pole veel filosoofiliste sügavusteni läbi uuritud, kuid teadlaste mõttelaad on viimaste kümnendite jooksul märgatavalt muutunud. Erinevalt Morini arusaamast (2006: 21) pole komplekssus omane mitte ainult füüsikalistele või bioloogilistele süsteemidele (s.t piiratud komplekssus), vaid iseloomustab ka inimesi ja sotsiaalseid rühmi. On hulgaliselt näiteid (vt Weiler, Engelbrecht 2013), mis kirjeldavad probleeme poliitika kujundamisel, majanduses jne.

Loomulikult kehtib Aristotelese tuntud maksim “Tervik on suurem kui tema osade summa” ka sotsiaalsetes süsteemides. Morin lisab aga, et mõnes mõttes on tervik väiksem kui tema osade summa. Tõepoolest, “teatud hulk omadusi, mis on iseloomulikud osadele, võivad olla terviku poolt pärstitud” (Morin 2006: 11). Ta ise tsiteerib Pascali: “Ei saa tunda osasid, kui ei tunta tervikut, kuid ei saa tunda tervikut, kui ei tunta osasid.” Nii jõuab Morin printsipiini, mis kirjeldab hologrammi: “mitte ainult osa pole tervikus, vaid ka tervik peitub osas” (samas: 20) — tuletagem meelde fraktaalsust ja enesesarnasust. Tagasiside ning seosed lokaalse ja globaalse vahel on väga tähtsad ka filosoofilises mõttes, millele Morin suurt tähelepanu pöörab. Kokkuvõtteks rõhutab Morin, et arusaam kompleksüsteemidest peab jõudma teoreetiliselt tasandilt paradigmaatilisele tasandile ehk teiste sõnadega, üldtunnustatud süsteemini, millel rajaneks ka õpetamine. Tuleb aga märkida, et Morin ei käsitle oma arutlustes idamaade mõttelalle, mille kohaselt vastandid (*yin* ja *yang*) moodustavad terviku ja kõik on muutuv.

Kompleksüsteemide filosoofilisi probleeme on uurinud ka Paul Cilliers. On huvitav võrrelda tema antud kompleksüsteemide iseloomustust siinse artikli 2. osas toodud füüsikaliste seletus-

tega. Cilliers (1998: 3–5) esitab järgmise nimekirja: (1) kompleksüsteemis on suur arv elemente; (2) suur arv elemente on vajalik, kuid mitte piisav tingimus; interaktsioonid võivad olla füüsikalised ja ka informatsiooni edastavad; (3) interaktsioonid on oma olemuselt üsnagi mitmekesised; (4) interaktsioonid on mittelineaarsed, mis tagab suurte muutuste tekke tühistel põhjustel ja vastupidi; (5) interaktsioonid on enamasti lühiajalised; (6) oluline on interaktsioonide tagasiside; (7) kompleksüsteemid on harilikult (termodünaamilises mõttes) avatud süsteemid; (8) kompleksüsteemid eksisteerivad kaugel tasakaalutingimustest; (9) kompleksüsteemidel on ajalugu; (10) ükski üksik element kompleksüsteemis pole teadlik süsteemist kui tervikust, kompleksus on üksikelementide interaktsiooni tulem. Hiljem kasutab ta neid omadusi majandussüsteemide iseloomustamiseks. Edasi arutleb Cilliers informatsiooni talletamise üle ning mõtiskleb, kuidas võiks süsteemi sisestruktuur areneda, s.t kuidas tekib iseorganiseerumine. See tähendab aga kompleksüsteemi modelleerimist, kus Cilliersi järgi tuleb eristada reeglitel põhinevaid ja ühenduvaid mudeleid. Reeglitel põhinevate mudelite aluseks on definitsiooni kohaselt abstraktsed reeglid (nt tehisintellekt). Ühenduvad mudelid, nagu näiteks neuronite süsteem närvi võrgustikus, keskenduvad eeskätt ülesannete lahendamisele, millest sõltub süsteemi käitumine. (Ilmselt on siin palju, mille üle vaielda.) Cilliers annab seejuures üsna selge seletuse iseorganiseerumisele: “Iseorganiseerumisvõime on kompleksüsteemide omadus, mis võimaldab neil spontaanselt ja adaptiivselt üles ehitada või muuta oma sisestruktuuri, selleks et paremini hakka saada keskkonnaga või seda mõjutada” (Cilliers 1998: 90). Selline seletus koos kompleksüsteemi omadustega on Cilliersile aluseks postmodernse ühiskonna kirjeldamisel. Hiljem (Cilliers 2001) võtab ta vaatluse alla veel piirialad, hierarhiad ja võrgustikud.

Kui võrrelda nüüd füüsikalistele kompleksüsteemidele iseloomulikuks peetud tunnuseid nendega, mis arvatakse olevat omased sotsiaalsetele kompleksüsteemidele, siis on selge, et füüsikaliste süsteemide puhul on rohkem tähelepanu pööratud nähtuste iseloomustamisele teatud kvantitatiivsete näitajate põhjal.

Järgides Cilliersi filosoofilist mõttekäiku, on tähelepanu interaktsioonidel. David Spurrett (1999) on seda mõttekäiku põhjalikult analüüsinud. Ta osutab Cilliersi väitele, mille kohaselt “kaoseteooria ning eriti deterministliku kaose ja universaalsuse mõiste ei aita meil tegelikult aru saada kompleksüsteemide dünaamikast” (Cilliers 1998: ix). See väide põhineb asjaolul, et kaoseteooria mudelülesanded sisaldavad väikest arvu vabadusastmeid, samal ajal kui kompleksüsteemid, eriti sotsiaalsed, hõlmavad suurt hulka komponente. Nii nagu Spurrett ei nõustu ka nende ridade autor selle väitega. Füüsikaliste süsteemide modelleerimine algab tegelikult väga suurest elementide hulgast (näiteks aatomid) ning neid võib põhimõtteliselt kirjeldada liikumisseadustega. Seega tuleb lahendada väga suur nn diskreetsete võrrandite süsteem. Sellised mudelid taandatakse aga kontinumile, mida saab kirjeldada võrranditega, mis kasutavad osatuletistega diferentsiaalvõrrandite keelt ja on tunduvalt kompaksemad. Ilmekas näide on kuulus Fermi-Pasta-Ulami probleem,<sup>3</sup> kus aatomiahela liikumine taandati kontinumile ja tulemuseks oli kuulus Kortewegide-Vriesi võrrand. Sellest sai alguse solitonide (üksiklainete) võidukäik (Engelbrecht 1997). Määramatuse ja ennustamise kirjeldamisel kasutatakse tihti säärast mudelite taandamist (näiteks atmosfääri liikumise kirjeldamine ilmaennustamisel). Kas poleks vaja sellist diskreetseuse ja kontinumi seostatust ja ühtsust lahti mõtestada ka filosoofiliselt pinnalt?

On igati huvitav, et Cilliers viitab kompleksüsteeme analüüsides ka eetilistele probleemidele (Cilliers 1998: 136–140). Eitamata eetika tähtsust sotsiaalsetes süsteemides, tuleb siiski märkida, et eetikaprobleemid nõuavad teistsugust analüüsi ja siduda neid kompleksüsteemide põhiliste omadustega pole ilmselt otstarbekohane. Samas võib kindlasti nõustuda Cilliersi mõttega, et tuleb “austada teistsugusust ja erinevust kui väärtusi iseeneses” (samas: 139).

---

<sup>3</sup>Nimetatud ka Fermi-Pasta-Ulami-Tsingou probleemiks: mitteliineaarse aatomiahela võnkumisel teatud alghäirituse mõjul hakkab energia küll jaotuma võnkevormide vahel, kuid süsteemi algoleku energia taastub perioodiliselt (seda omadust on nimetatud rekurrentsuseks).

Loomulikult on mittelineaarsus komplekssüsteemides olulisel kohal ka filosoofilises mõttes. Siin toob Jelena Knjazeva esile mitu olulist aspekti (Knyazeva 2004): komplekssüsteemide muutuste puhul võib täheldada, et (1) muutused (areng) võivad kulgeda mitmesel viisil; (2) arenguteekondade vahel toimub valik; (3) arengu kiirus võib igal teekonnal isesugune olla; (4) areng võib olla pöördumatu. Paljude näidete varal demonstreerib ta, et kompleksus on mitmetahuline nähtus kogu universumis ja seetõttu tuleb sõnastada mittelineaarse mõtlemise printsiibid. Need on järgmised: (1) kaosel on arengus konstruktiivne roll; (2) saab määrata võimalike mitmete arenguteekondade piirkonna; (3) on olemas seadused väga kiirete, laviini tüüpi protsesside tekkimise kohta; (4) arengut iseloomustavad muutuvad rütmid ja režiimid; (5) eksisteerivad lihtsatest elementidest moodustunud globaalsed mustrid. Need printsiibid ja arusaamad võimalikust arengust lubavad astuda järgmise sammu, et sõnastada komplekssüsteemide juhtimise põhimõtted. See tähendab, et topoloogiliselt võimalikud häiritused sõltuvad enesekontrollist ja teatud keeldudest. Sel moel näitab Knjazeva, kuidas komplekssüsteemide omadusi tundes saab jõuda rakendusteni.

Seda parafraseerides võime öelda, et füüsilises maailmas leiduvate komplekssüsteemide seaduspärasusi ja filosoofilisi aspekte tundes saame kindlasti kiiremini edasi liikuda maailma tunnetamise teel.

#### 4. HARIDUS JA KOMPLEKSSÜSTEEMID

Maailm on mitmes mõttes komplekssüsteem ja meie arusaamad maailma seaduspärasustest, mis hõlmavad ka ühiskonna käitumise mustreid, avarduvad kiiresti. Et maailma muutumisega ja üleilmastumisega sammu pidada, peab tänapäeva haridus sisaldama ka teadmisi komplekssüsteemidest ja nende seaduspärasustest. Haridusest rääkides tuleks tegelikult eristada ühelt poolt haridusprotsessi ennast kui komplekssüsteemi ning teiselt poolt teadmisi komplekssüsteemidest.

Palju mõtteid hariduse kui protsessi ja õppekavade muutmise kohta on esitatud UNESCO raportis (Morin 1999). Ühe olulise

probleemina on selles raportis küsitud: “Kuidas edendada sellist õpet, mis hõlmaks üldisi, fundamentaalseid probleeme ja võimaldaks ühtlasi edasi anda neis sisalduvat piiratud, detailsemat teavet?” Samuti on raportis rõhutatud, et “me peaksime õpetama meetodeid, kuidas mõista maailma kui kompleksüsteemi sisemisi seoseid ja terviku ning tema osade vastasmõjusid” (samas: 1). See tähendab aga muutusi haridussüsteemis.

Soovides oma teadmisi kompleksüsteemidest ellu rakendada hariduses, oleme silmitsi paljude vajakajäämistega (Jacobson, Wilensky 2006). Tuleb ümber mõtestada tunnetusprotsessid, muuta õppekavade sisu, intensiivistada haridusteaduslikke uuringuid kompleksüsteemidest jne. Tundub, et üldises plaanis on haridusteadlased kokku leppinud hariduse käsitamises kompleksüsteemina (Jörg jt 2007).

Järgnevalt vaataksime veidi üksikasjalikumalt, kuidas anda edasi teadmisi kompleksüsteemidest. Põhimõtteliselt on uute teadmiste esitamisel kaks võimalust: kas alustada väga üldistest filosoofilistest ideedest ja liikuda sealt edasi spetsiifiliste näidete juurde või alustada lihtsatest näidetest ja liikuda filosoofiliste üldistuste juurde. Nende ridade autori kindel veendumus on, et kompleksüsteemide õpe peab algama näidetest, mis oleksid briljantselt lihtsad ja kirjeldaksid elulisi nähtusi meid ümbritsevas maailmas.

Näited, millest alustada algõppes ja eriti alghariduses, ei tohi olla matemaatiliselt keerulised. Õnneks on sääraseid näiteid riidamisi. Allpool on toodud mõned neist, mis võiksid olla kasutatavad juba põhihariduses või vähemalt gümnaasiumis. Tegelikult näitab juba arutelu hariliku ruutvõrrandi üle valikuvõimalust kahe lahendi vahel ning aitab mõista kompleksüsteemide käitumist.

Esimene näide kujutab endast lihtsa arvujada konstrueerimist:

$$x_0, x_1, x_2, x_3, \dots, x_n, x_{n+1} \dots$$

Oletame, et iga liige selles jadas sõltub eelmisest liikmest:  $x_{n+1} = f(x_n)$ . See tähendab, et antud funktsiooni  $f(x_n)$  puhul võime eelmist liiget  $x_n$  teades arvutada  $x_{n+1}$ . Olgu tegemist funktsiooniga

$$f(x_n) = \lambda x_n(1 - x_n),$$

kus  $\lambda$  on konstant. Selline lihtne matemaatiline mudel kirjeldab näiteks populatsioonide arvukuse muutumist. Sel mudelil on imeväärne omadus: olenevalt konstandi  $\lambda$  väärtusest võib ta kirjeldada kaootilist liikumist, mis teiste sõnadega tähendab, et populatsioonide arvukust ei saa ennustada. See nn logistiline kujutis on kaoseteooria lihtsaim näide, mis kirjeldab bifurkatsioone (lahendi hüppelist muutust); perioodi kahendumist (periood muutub 2, 4, 8, ... korda); kaose tekkimist, juhul kui  $\lambda > 3,569945\dots$ , enesesarnasust (sama järjestus esineb uuesti teistsuguses mastaabis) jne. Sellest näitest võib palju õppida (vt nt Peitgen jt 1992), muu hulgas kaootiliste režiimide universaalsuse kohta.

Järgmine näide: kuidas konstrueerida lumehelvest. Esiteks joonistame võrdkülgse kolmnurga, siis jagame selle kõik kolm haara kolmeks ning eemaldame igalt keskmise osa. Tekkinud tühikule kujundame uue, väiksema kolmnurga, ühendades vabad otsad tühikupikkuste (üks kolmandik) haarade abil. Tulemuseks on kujund, millel on algse kolme tipu asemel kuus tippu. Kordame seda protseduuri  $n$  korda kõikide tekkinud kujundit piiravate lõikude suhtes ja tulemuseks ongi lumehelbeke, millele on antud nimi selle autori, Rootsi matemaatiku Helge von Kochi järgi: Kochi lumehelbeke. See võiks olla sissejuhatuseks õpetükile fraktalitest. Kuulus Mandelbroti fraktal nõuab veidi keerulisemaid reegleid, kuid saadud "piparkoogimehike" on avanud tegeliku ukse fraktalite rikkasse maailma ja näidanud enesesarnasuse mõiste universaalsust. Palju fraktalite konstrueerimise "retsepte" on esitatud Heinz-Otto Peitgeni ja ta kolleegide (1992) monograafias. Nende koostatud algoritmid kannavad üldnimetust "itereeritud funktsioonide masin" (*deterministic "iterated function system"* — IFS). Selline IFS vajab algkujundit, siis mitut teisendusfunktsiooni, mida füüsika eeskujul võiks nimetada läätsedeks (mis muudavad algkujundi mastaapi), ja lõpuks summeerivat funktsiooni, mis teisendused jälle üheks kujundiks liidab. Nii nagu Kochi lumehelbekese puhul tuleb protseduuri korrata. Tegelikult tähendab see tagasiside idee kasutamist: muudetud kujund on aluseks uuele protseduurile. Niisuguste IFSide abil on

genereeritud palju fraktaleid, nagu Barnsley sõnajalg, Cantori labürint, draakonid jpt. IFSi kasutamine on loomulikult hõlpsam, kui osatakse programmeerida, kuid tänapäeval pole see küll koollides probleem. Huvitav näide fraktalite praktilisest tähtsusest on rannajoone pikkuse arvutamine, millel praktilise väärtuse kõrval on ka tunnetuslik väljund — murdarvulised dimensioonid.

Järgmine näide on seotud liivahunniku “ehitamisega” (Bak 1997). Kui lasta peost kuiva liiva tasasele pinnale, moodustub seal liivahunnik. Mida rohkem liiva lisada, seda kõrgemaks hunnik kasvab. Alates teatud kõrgusest algavad liivahunniku külgedel varingud: liivaterad hakkavad liikuma mööda hunniku pinda allapoole. On huvitav ennustada, kus algab varing ja kas see jõuab aluspinnani. See pole sugugi kerge ülesanne, kuid Bak on kindlaks teinud teatud reeglipärasused ja mustrid säärase “lapsiku” probleemi analüüsis, mis on rakendust leidnud maalihete, maavärvinate, lumelaviinide, liiklusummikute jt eluliste probleemide modelleerimisel ning nende ennustatavuse võimalikkuse tuvastamisel. Metafoorina järeldeb niisugusest lihtsast mudelist, et loodusseadused on lihtsad, kuid loodus ise mitmekesine.

Ja veel üks lihtne, kuid ilmekas näide: lindude koordineeritud parvlemine (Reynolds 1987). See on paradigma väärtusega näide iseorganiseeruvast kollektiivsest käitumisest. Parve käitumist dikteerivad kolm lihtsat reeglit: esimene — väldi kokkupõrget teiste lindudega (*separation*); teine — püsi naaberlindude lähedal (*alignment*); kolmas — lenda teiste lindudega samas suunas (*steering*). Kõik koos kindlustavad need linnuparve sidususe. Selliste reeglite järgi saab programmeerida linnuparve käitumist ja nad on hõlpsasti realiseeritavad virtuaalsete parvede dünaamika jälgimiseks. Mudel ei kirjelda mitte ainult linnuparvede, vaid ka kalaparvede, putukakolooniate ja loomakarjade käitumist. Ilmekad fotod sellistest kollektiivsetest käitumismustritest aitavad kindlasti asja vastu huvi tekitada. Tulles nüüd inimkäitumise juurde, siis samasugust karjaefekti on täheldatud inimhulga tunglemisel kitsa läbipääsu poole või põgenemisel hädaohu eest. Füüsikas on sellised kollektiivse käitumise seaduspärasused aluseks molekulaarsete nähtuste kirjeldamisele. On hea meel, et “tarkade

parvede” detailsem kirjeldus on eestikeelsele lugejale kättesaadav (Miller 2011).

Põhimõtteliselt võiks ülaltoodud lihtsate mudelite nimekirja veel täiendada. Nii või teisiti, hariduse tõhustamiseks tuleks sellised lihtsad probleemid õppekavva lisada, et valmistada ette pinda keerukamaks analüüsiks. Edasijõudnute tase, nt ülikoolide magistrantuuris, peaks sisaldama ka komplekssüsteemide analüüsimise meetodeid (Nicolis, Nicolis 2007; Érdi 2008; Scott 2005). Keerukamate probleemide analüüs põhineb ju diferentsiaalvõrrandite ja kujutiste (diferentsvõrrandite) lahendamisel (Lepik, Engelbrecht 1999). Selleks on vaja teadmisi lahendite stabiilsusest, spektraalanalüüsist, bifurkatsioonide mehhanismidest, atraktoritest, vabadusastmete redutseerimisest, kaose tekkimise stsenaariumidest, mustrite tekkimise mehhanismidest jne. Rakenduste nimekirjas on ilmaennustus, südamerütmi analüüs, turbulentsi stsenaariumid, faasiüleminekud, metsatulekahjude leviku mudelid, majandus ja isegi muusika. Ilmneb rakenduste olulisus ja iseloomulik transdistsiplinaarsus, kuid samuti komplekssüsteemide ilu (Engelbrecht 1997). Tuleks rõhutada ühte mittelineaarsete süsteemide omadust: tundlikkust algtingimuste väikeste muutuste suhtes. Olgu see arusaam kasutusel otsest analüüsil, nagu ilmaennustuse puhul, või metafoorina, kuid sellel omadusel on palju järeltusi isegi ilma matemaatiliste mudeliteta.

Selliste põhiteadmistega mittelineaarsetest komplekssüsteemidest saab edasi minna paljude ühiskonda puudutavate küsimuste analüüsi juurde, kaasa arvatud sotsiaalsed süsteemid. Ilmselt peaks see olema üks tänapäevase hariduse valdkondi. Kõik ei tule muidugi iseenesest ega kergelt; nii on isegi lihtsate näidete puhul viidatud raskustele õpetamisel (Jacobson, Wilensky 2006). Raskused võivad tekkida põhjuslikkuse seletamisel, arusaamisel juhuslikkuse ja kaose erinevusest ning kas või üldisest vastuseisust uuele. Nobelist Leon Lederman (2001) kutsub üles õppekavade uuendamisele, kuid märgib ka võimalikku õpetajate ja koolide vastuseisu uuendustele, seda küll USA-d silmas pidades. Loomulikult tähendab uuendamine ka lisakulutusi õpetajate õpetamisele, uute õppekavade ettevalmistamisele ja uute õppematerjalide aval-

damisele. Uuenduste juhtmõte võiks aga olla “ühendada füüsikaline ja bioloogiline maailm humanitaaria tarkusega ning kunsti, muusika ja kirjanduse loomingulisusega” (samas: 265).

## 5. LÕPETUSEKS

Euroopa teadusülikoolide ühenduse (LERU) raport ülikoolide tuleviku kohta märgib, et ülikoolid peaksid arendama “sellist vaimujõudu ja kontseptuaalseid ning vaimseid oskusi, et lõpetajad oleksid võimelised hakkama saama muutustega ja neid võimaluse korral juhtima” (Boulton, Lucas 2008: 8). See ongi põhjus, miks tuleb õpetada arusaamu maailmast kui kompleksüsteemist ja seletada, kuidas on see seotud globaalprobleemidega, nagu majandus, kliimamuutused, energia, põllumajandus, poliitika jne (Weiler, Engelbrecht 2013). Hulk rakendusi on teada, puudutagu need poliitiliste muutuste ennustatavust (OECD 2009), majandusprobleeme (Caldarelli jt 2009), võrgustike analüüsi ja rolli ühiskonnas (Barabási, Frangos 2014) vm. Isegi elementaarne oskus fakte seostada kui esimene samm keerukamate süsteemide mõistmisel kulub ära nii poliitikutele kui ka igapäevaelus.

Kursused kompleksüsteemidest on tihti seotud mittelineaarse dünaamika õpetamisega ja on paljude ülikoolide õppekavades. Ilmselt on vaja seda kogemust laiemalt ära kasutada. Seejuures tuleks rohkem tähelepanu pöörata õpikutele elementaarteadmiste õpetamiseks koolides ja üldistustele interdistsiplinaarsuse vaimus. Prantslastel on suurepärase sarja selliseid rahvaõpikuid välja andnud kirjastus POLE (vt *Initiation...* 1998). Eestis on mittelineaarse dünaamika õpiku kõrval (Lepik, Engelbrecht 1999) ka *Akadeemia* avaldanud artikleid kompleksüsteemidest (nt Engelbrecht 2010; Kitt 2011). Samuti on eesti keele õpetamiseks välja antud töövihik, mis teeb ülesandeks kompleksüsteeme käsitleva teksti (Kitt 2011) analüüsi (Ehala, Kitsnik 2013). Selle analüüsi küsimustele vastamine viib õpilase kindlasti lähemale arusaamisele maailmas toimuvatest protsessidest. Ilmselt oleks suur samm edasi, kui meil oleks õpik, mis väga hea vastuvõtu leidnud *Matemaatika õhtuõpiku* (Aru jt 2013) stiilis kirjeldaks kompleksüsteeme.

Õppekavad komplekssüsteemidest peaksid probleemide ja meetodite kirjeldamise kõrval jõudma ka filosoofiliste mõtete-ni, nagu neid on arendanud Morin, Cilliers jt. Asjatundlikkus sel alal võimaldab mõjutada sotsiaalseid muutusi, mis vajavad pal-jude valdkondade teadmisi. Holistliku mõttelaadi kujundamine on proovikivi järgmistele põlvkondadele. Alusmaterjal on olemas: Robert Meyersi (2009) monumentaalne kokkuvõte kompleks-süsteemide teooriast ja rakendustest ning Cliff Hookeri (2011) ülevaade komplekssüsteemide filosoofiast. Loodetavasti lisandub neile peagi ka samaväärne kokkuvõte komplekssüsteemidest ha-riduses.

Kirjutatud Roomas 16.–18. novembril 2017 konverentsil “2nd Interna-tional Conference on Future Education” peetud ettekande “The know-ledge on complexity should be a part of contemporary education” põh-jal.

## Kirjandus

- A r u, Juhan, Kristjan K o r j u s, Elis S a a r 2013. *Matemaatika õhtu-õpik*. Tallinn: Hea Lugu
- B a k, Per 1997. *How Nature Works: The New Science of Self-Organized Criticality*. Oxford: Oxford University Press
- B a r a b á s i, Albert-László, Jennifer F r a n g o s 2014. *Linked: The New Science of Networks*. New York: Basic Books
- B o u l t o n, Geoffrey, Colin L u c a s 2008. What are universities for? (LERU Report.) [Www.leru.org/files/What-are-Universities-for-Full-paper.pdf](http://www.leru.org/files/What-are-Universities-for-Full-paper.pdf)
- C a l d a r e l l i, Matthieu C. Guido, Andrea G a b r i e l l i, Luciano Pietronero, Antonio S c a l a, Andrea T a c c h e l l a 2012. Ranking and clustering countries and their products: A network analysis. — PLoS ONE 7, No. 10, e47278
- C a l d a r e l l i, Matthieu C. Guido, Catanzaro M i c h e l e 2015. *Networks: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press
- C i l l i e r s, Paul 1998. *Complexity and Postmodernism: Understanding Complex Systems*. London: Routledge

- Cilliers, Paul 2001. Boundaries, hierarchies and networks in complex systems. — *International Journal of Innovation Management*, Vol. 5, No. 2, pp. 135–147
- Ehala, Martin, Mare Kitsnik 2013. *Praktiline eesti keel*. 12. klass, 1. vihk. Tallinn: Künnimees
- Engelbrecht, Jüri 1997. Dünaamika ilu. — *Akadeemia*, nr 4, lk 735–753
- Engelbrecht, Jüri 2010. Komplekssüsteemid. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1362
- Engelbrecht, Jüri 2015. *Questions About Elastic Waves*. Cham: Springer
- Engelbrecht, Jüri 2016. Complex society and values. — *Eruditio*, Vol. 2, No. 2, part 1, pp. 18–28
- Érdi, Péter 2008. *Complexity Explained*. Berlin—Heidelberg: Springer
- Fiedler-Ferrara, Nelson 2010. The complex thinking: Building of a new paradigm. — *V!RUS*, No. 3, Sao Carlos: Nomads.usp. Trans. Clarissa Almeida, Anja Pratschke. [www.nomads.usp.br/virus/virus03/review/layout.php?item=1&lang=en](http://www.nomads.usp.br/virus/virus03/review/layout.php?item=1&lang=en)
- Hooker, Cliff (ed.) 2011. *Philosophy of Complex Systems*. Amsterdam: Elsevier
- Initiation aux Systèmes Dynamiques*. 1998. (Hors-Série Tangente n° 3.) Combon: POLE
- Jacobson, Michael J., Uri Wilensky 2006. Complex systems in education: Scientific and educational importance and implications for the learning sciences. — *Journal of the Learning Sciences*, Vol. 15, No. 1, pp. 11–34
- Jörg, Ton, Brent Davis, Goele Nickmans 2007. Towards a new, complexity science of learning and education. — *Educational Research Review*, Vol. 2, No. 2, pp. 145–156
- Kitt, Robert 2011. Komplekssed sotsiaalsüsteemid. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1787–1800.
- Knyazeva, Helena 2004. The complex nonlinear thinking: Edgar Morin's demand of a reform of thinking and the contribution of synergetics. — *World Futures: The Journal of New Paradigm Research*, Vol. 60, No. 5–6, pp. 389–405
- Lederman, Leon M. 2001. K-12 science education as the road to consilient curricula. — Antonio R. Damasio, Anne Harrington, Jerome Kagan, Bruce S. McEwen, Henry Moss, Rashid Shaikh (eds.). *Unity in Knowledge*. (Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 935.) Pp. 261–265

- Lepik, Ülo, Jüri Engelbrecht 1999. *Kaoseraamat*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Lewin, Roger 1993. *Complexity: Life at the Edge of Chaos*. London: J.M.Dent
- Lighthill, James 1986. The recently recognized failure of predictability in Newtonian dynamics. — *Proceedings of the Royal Society of London*, Series A, Vol. 407, No. 1832, pp. 35–50
- Louber, Gys M. 2014. Engaging complexity. — *Verbum et Ecclesia*, Vol. 35, No. 1, a1316; <https://doi.org/10.4102/ve.v35i1.1316>
- Malaina, Alvaro 2015. Two complexities: The need to link complex thinking and complex adaptive systems science. — *Emergence: Complexity and Organization*, Vol. 17, No. 1, pp. 1–9
- Mandelbrot, Benoît B 1975. *Les objets fractals: Forme, hazard et dimension*. Paris: Flammarion
- Meyers, Robert A. (ed.) 2009. *Encyclopedia of Complexity and Systems Science*, Vols. 1–11. New York: Springer
- Miller, Peter 2011. *Tark parv*. Tallinn: Äripäev
- Morin, Edgar 1977–2004. *La Méthode*. 6 volumes. Paris: Le Seuil
- Morin, Edgar 1999. Seven complex lessons in education for the future. UNESCO Publishing. Trans. Nidra Poller; <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001177/117740eo.pdf>
- Morin, Edgar 2006. Restricted complexity, generalized complexity. Presented at the Colloquium “Intelligence de la complexité: épistémologie et pragmatique”, Cerisy-La-Salle, France, June 26th, 2005. Trans. Carlos Gershenson; <https://arxiv.org/pdf/cs/0610049.pdf>
- Morin, Edgar 2007. Restricted complexity, general complexity. — Carlos Gershenson, Diederik Aerts, Bruce Edmonds (eds.). *World Views, Science and Us: Philosophy and Complexity*. Singapore: World Scientific, pp. 5–29
- Nicolis, Gregoire, Catherine Nicolis 2007. *Foundations of Complex Systems*. New Jersey: World Scientific
- OECD 2009. Report on applications of complexity science for public policy: New tools for finding unanticipated consequences and unrealized opportunities. September. [www.oecd.org/dataoecd/44/41/43891980.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/44/41/43891980.pdf)
- Page, Scott E. 2010. Complexity in social, political and economic systems. — American Economic Association. Ten years and beyond: Economists answer NSF’s Call for Long-Time Research Agendas. [www.nsf.gov/sbe/sbe\\_2020/2020\\_pdfs/Page\\_Scott\\_97.pdf](http://www.nsf.gov/sbe/sbe_2020/2020_pdfs/Page_Scott_97.pdf)
- Petgen, Heinz-Otto, Hartmut Jürgen, Dietmar Saupé 1992. *Chaos and Fractals: New Frontiers of Science*. New York: Springer

- Reynolds, Craig W. 1987. Flocks, herds and schools: A distributed behavioural model. — *Computer Graphics*, Vol. 21, No. 4 pp. 25–34
- Schliendwein, Sandro L., Ray Ison 2004. Human knowing and perceived complexity: Implications for systems practice. — *Emergence: Complexity and Organization*, Vol. 6, No. 3, pp. 27–32
- Scott, Alwyn C. (ed.) 2005. *Encyclopedia of Nonlinear Science*. New York: Taylor & Francis
- Spurrett, David 1999. Complexity and post-modernism: Understanding complex systems. — *South African Journal of Philosophy*, Vol. 18, No. 2, pp. 258–274
- Toffler, Alvin 1984. Foreword: Science and change. — Ilya Prigogine, Isabelle Stengers. *Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. London: Heinemann, pp. xi–xxvi
- Weiler, Raoul, Jüri Engelbrecht 2013. The new sciences of networks & complexity: A short introduction. — *Cadmus*, Vol. 2, No. 1, pp. 131–141
- What is the meaning of complex thinking. 2015. Didactic Encyclopedia; <https://edukalife.blogspot.com/2015/07>

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud 1962. aastal Tallinna Polütehnilise Instituudi, tehnikakandidaat 1968 (TPI), füüsika-matemaatikadoktor 1982 (Ukraina TA Mehaanika Instituut). Aastast 1969 töötab Küberneetika Instituudis; 1984–2016 (vaheaegadega) TPI, praeguse Tallinna Tehnikaülikooli professor, praegu emeriteerunud. Valiti Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks 1990. a mehaanika alal, Eesti TA president 1994–2004, 2004–2014 asepresident, Euroopa Teaduste Akadeemia Föderatsiooni ALLEA president 2006–2011. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Dünaamika ilu” (1997, nr 4, lk 735–753), “Teaduses on kord ja vaidlused korrast” (1999, nr 1, lk 107–112), “Teadusest uue sajandi künnisel” (2000, nr 6, lk 1204–1222), “Akadeemia ajas ja ruumis” (2008, nr 10, lk 2116–2130), “Kompleks-süsteemid” (2010, nr 8, lk 1347–1362), “Akadeemiatest ja paradigma-dest” (2014, nr 4, lk 723–732) ja “Kolm printsi Serendipist” (2018, nr 5, lk 771–782) ning Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541).

---

# TEADMISED SISALDUVAD AINULT ANDMETES

*Enn Tõugu*

See provotseerivana mõeldud pealkiri ei väida midagi uut. Kuid kas selle sisu on triviaalne? Vastus sõltub sellest, kuidas mõista teadmisi ja andmeid, ning nende mõistete tähenduses seni kokkulepe puudub. Mis tahes teaduse ja tehnika valdkonna edukaks toimimiseks on vaja ühist arusaamist teatud hulgast põhimõistetest. Näiteks füüsikas on olemas põhimõisted, mille tähendus on igaihele mingil määral teada. Sellised on energia, mass, jõud jt.

Nii nagu füüsikas peaksid ka informaatikas olema paigas üldarusaadavad põhimõisted, mille tähenduse suhtes oleks kokku lepitud. Nende hulgas peaksid olema *teadmised* ja *informatsioon*, eriti tehismõistuse üle arutlemisel, mis tänapäeval on päris moes. Kuna me elame ja toimetame materiaalses maailmas, läheb tarvis veel mõisteid *andmed* ja *andmekandja*. Tõepoolest, kui vaadelda andmetöötlust, siis andmekandja mõistest me oma materiaalses maailmas mööda ei pääse. Arvutis on andmekandjaks nii elektronskeemid ise kui ka signaalid, mis seal liiguvad. Kui oletada, et ajuski toimub infotöötlus, siis ka seal on oma andmekandjad: närvirakud ja signaalid nende vahel. Abstraktse arutelu tarvis on vaja selliseid mõisteid nagu *märgid* ehk *tähised*, *tähendused* ja *semantika*.

## MIDA JUBA ARVATAKSE TEADVAT

Võtame nüüd appi laialt kasutatava teadmiste allika Vikipeedia ja vaatame, mida nende mõistete kohta öeldakse. Vikipeediast<sup>1</sup> ja Vikisõnastikust<sup>2</sup> saab informatsiooni kohta lugeda:

Infotehnoloogias mõistetakse informatsiooni all teadmisi. [---] Eesti geograafid eristavad teabe ja informatsiooni mõistet. Teave on andmed korrastamata kujul. [---] Informatsioon on teadmus ehk ajus tekkinud teadmine. [---] Informatsioon on inimesele mõeldud andmed või teated.

Andmete kohta saab Vikipeediast<sup>3</sup> teada järgmist:

Mõistel “andmed” ei ole ühte ühtset määratlust. Mõiste on kasutusel eri valdkondades, kus termini tähendusväli on erinev.

Sealtsamast saame veel lugeda, et olenevalt valdkonnast mõistetakse andmete all kas fakte, informatsiooni või binaarelemente (bitte). Veel tuuakse ära Oxfordi ülikoolis töötava Itaalia filosoofi Luciano Floridi määratlus, mis on rakendatav kolmel tasandil:

1. *diaphora*<sup>4</sup> *de re* — selle all peab Floridi silmas andmeid kui midagi, mis on reaalselt olemas, aga see võib olla ka tunnetuseelses seisundis;

2. *diaphora de signo* — andmed, mis on kuidagi eristuvad mingi märgina (Floridi näide on nagu + ja – märk patareil);

3. *diaphora de dicto* — eristuv tähistus (Floridi näide on nagu tähed A ja B tähestikus).

Ka märgi, tähenduse ja semantika kohta on Vikipeedial ühteist öelda:<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup><https://et.wikipedia.org/wiki/Informatsioon>.

<sup>2</sup><https://et.wiktionary.org/wiki/informatsioon>.

<sup>3</sup><https://et.wikipedia.org/wiki/Andmed>.

<sup>4</sup>*Diaphora* — erinevus (kreeka k). *Toim*.

<sup>5</sup><https://et.wikipedia.org/wiki/Märk>; <https://et.wikipedia.org/wiki/Tähendus>; <https://et.wikipedia.org/wiki/Semantika>.

Märk on diskreetne tähenduse ühik. See on “miski, mis käib millegi kohta kellegi jaoks ja mingis rollis” (Danesi, Perron 2005). [---] Tähendus on märgi, sõna, lause, kõne, teksti või muu nähtuse poolt esile kutsutud teadmine. [---] Semantikaks nimetatakse ka keeleüksuse tähendust või tähendusi.

See kõik näib olevat tark jutt, eriti just *diaphora de...*, kuid on üsna vastuoluline ega anna minu meelest neile mõistetele rahuldavat seletust. Kui ma otsin selgust mõnest seletavast sõnaraamatust või õppematerjalidest, kohtan samuti vastuolulisi määratlusi. Ega ingliskeelseski veebis olukord parem ole. Vahest ainult märgi ehk tähise (*sign*) kohta on ingliskeelses Vikipeedias<sup>6</sup> öeldud midagi asjalikku — alates püha Augustinuse mõtetest sel teemal —, kuid sealgi puudub andmete kui märkide käsitus. Sealse märgi-definitsiooni tõlge eesti keelde on järgmine:

Märk on objekt, omadus, sündmus või olem [*entity*], mille olemasolu või esinemine näitab millegi muu võimalikku olemasolu või esinemist. Looduslikul märgil on põhjuslik seos oma objektiga — näiteks müristamine on märk äikesest, meditsiinilised sümptomid annavad märku haigusest. [---] Samamoodi võib keele sõnu ja väljendeid nagu ka kehalisi žeste vaadelda märkidena, mis väljendavad konkreetseid tähendusi.

## ANDMED JA INFO

Püüan nüüd hoopis ise anda lühidalt seletust informaatika olulisemate mõistete kohta, esitades esialgse, loodetavasti kooskõlalise mõistete süsteemi. Keskseks mõisteks selles süsteemis on *andmed*. Nende tähenduseks ehk sisuks on *informatsioon* ja *teadmised*. Teiselt poolt võivad andmed olla mingite teiste märkide tähenduseks või esitatud hoopis andmekandjal.

*Informatsiooni* ehk infot on tõepoolest võimatu sisuliselt täpselt defineerida, sest tegu on fundamentaalse mõistega, nii nagu füüsikas on näiteks *energia*. Me saame siiski nimetada üht info põhiomadust, öeldes, et info vähendab määramatust. Eriti oluline

---

<sup>6</sup><https://en.wikipedia.org/wiki/Sign>.

on seejuures, et määramatuse vähenemist saame täpselt mõõta. Selleks sobib entroopia muutus mingis olukorras, kus saadakse infot. Infot mõõdetakse bittides. Saades sõnumi “jah” või “ei”, saame ühe biti infot, kui enne seda sõnumit olid “jah-i” ja “ei” saamise tõenäosus võrdsed.

Meil on alust arvata, et meie materiaalses maailmas *info säilib ja kandub edasi ainult materiaalsel kandjal*. See on väga oluline eeldus ja sellest tuleneb nii mõndagi! Siin lähebki vaja andmete mõistest. Oleme ju kõik andmetega kokku puutunud. Võime olukorda täpsustades öelda, et *info sisaldub andmetes*. Andmed võivad olla mingil materiaalsel *andmekandjal*, kusjuures andmekandjateks saavad olla mis tahes *märkidena* ehk tähistena kasutatavad objektid. Pärast Juri Lotmani põhjanevaid töid semiootika vallas ei tohiks selline väide üllatav olla.

Kuid meil on vaja sellist andmete definitsiooni, mis lubaks andmeid vaadelda ka abstraktselt, juba andmekandjal olnud objektide tähendusena. Sel juhul tulevad mängu *tähised* ehk märgid ning nende *tähendused*, mis on omavahel seotud tähis-tähendus-relatsiooniga. Seda relatsiooni kirjeldas juba Charles Sanders Peirce (1868, 1885) ning Eestis on seda analüüsinud Peeter Lõrents (2001).

Eelnevat kokku võttes võime lühidalt öelda, et *andmed on tähised, mille tähenduseks on info ja teadmised*. Võime ka veel lühemalt öelda, et *andmed on teadmiste kandjad*. Niisiis isikuandmed kannavad teadmisi isiku kohta ning kaitsta tuleb eelkõige neid teadmisi. Kuid ega isikuandmete kaitsegi kahju tee. Seda pole küll tarvis juhul, kui andmed on korralikult krüpteeritud.<sup>7</sup> Kui võtame selle definitsiooni omaks, peaksime seda juba koolis õpilastelegi tutvustama, et selle mõisteta tekkivaid arusaamatusi vältida. Ma arvan, et tänapäeval on see õpilastele tähtsamgi kui aurumasina töö põhimõtete tutvustamine.

Tähis-tähendus-relatsioon võimaldab vaadelda pikemaid ja-dasid, nagu *tähis-tähendus-tähis-tähendus*... Selle näiteks on olukord, kus klaasfiiber (andmekandjal) on valgussähvatustena

---

<sup>7</sup>Krüpteerimine katkestab kõrvaliste isikute jaoks seose tähise ja tähenduse vahel.

esitatud andmed, mis arvutisse jõudes muutuvad bitijadaks (jälle andmeteks), mille tähenduseks on andmed teksti kujul. Sel tekstil on omakorda tähendus, mis võib ka teadmisteks osutuda. Seesugust tähis-tähendus-jada peaks saama vaadelda ka ajus toimuva infotöötamise korral. Kuulates kõnet, saame häält edastavalt andmekandjalt andmeid, mis pärast keerukaid teisendusi ajus muutuvad meie teadvusse jõudvateks sõnadeks. Neid võime vaadelda veel kui tähiseid, millel on tähendus. Nendest tähendustest moodustuvad teadmised. Kuigi me oletame, et ajuski toimub kõik materiaalsetel andmekandjatel — närvirakkudel —, pole me veel võimelised seda täpsemalt jälgima ega mõistma.

Nii andmeid kui ka infot mõõdetakse bittides. Me peame eristama andmete esituseks vajalikku bittide arvu ja andmetes sisalduva info bittide arvu. *Andmete esituseks vajaliku bittide arvu määrab andmete mitmekesisus. Info bittide arvu määrab seevastu andmete sisu mitmekesisus.* Toome siin ühe näite. Noormees ootab ühele oma küsimusele niult vastust jah või ei. Vastused on võrdtõenäoselised. Seega annab vastus noormehele ühe biti infot. Juhtub nii, et vastus tuleb e-posti teel ja on 150 sümbolist koosnev sõnum, mille edastamiseks vajatakse hoopis 1200 bitti. Omaette küsimus on selle ühebitise info kättesaamine sõnumist: see eeldab lugemisoskust, keele mõistmist ja kindlasti veel mingi taustinfo valdamist. Pangem tähele, et seesama 150 sümbolist koosnev sõnum võib sisaldada hoopis rohkem infot mõnele teisele sõnumi lugejale, keda huvitavad näiteks hoopis noormehe ja neiu omavahelised suhted — olgu selleks kas või tütarlapse ema või isa, keda huvitab noorte vahekord ja kellel on oma taustinfo asjade seisu kohta.

## ANDMETÜÜBID

Peale andmete on mõistlik defineerida üldkasutataval viisil ka andmete tüübi mõiste. See on üks väheseid meid huvitavaid mõisteid, mis on hästi tuntud ja täpselt kirjeldatud. Meile sobib järgmine tüübi mõiste: *andmete tüüp on nende kohta käivate teadmise kogum, mida kasutatakse andmetega töötamisel.*

Võiks öelda, et tüübi mõiste tekkis informaatikas peaaegu isenesest, programmide kirjutamise käigus. Esialgu olid andmetüüpideks vaid arvude erinevat esitust kirjeldavad tüübid: täisarv, liikuva komaga arv jne. Sellist tüüpi oli vaja teada, et valida õiget aritmeetilist tehet andmete töötlemiseks, kas või näiteks arvude liitmiseks. Kui tänapäeval on tegemist andmetega faili kujul, saame andmete tüübi teada täiendist faili nime lõpus, olgu see siis doc, txt, class vms. Seda täiendit arvestades peab failiga toimetav programm hakkama saama, öelgem siis, et andmeid mõistma.

Matemaatikud on tüüpidega tegelnud omasoodu. Formaalsed süsteemid tüüpide kohta töötati matemaatikas välja arvutitest sõltumatult juba möödunud sajandi esimesel poolel. Tüüpide kasutamine pidi tagama hulgateooria ja matemaatika aluste korrektsuse (vältima mitmeid paradokse). Alonzo Churchi tüüpidega lambdaarvutus (Church 1940) ja Per Martin-Löfi tüübiteooria (Martin-Löf 1971) osutasid hiljem kasulikuks teoreetilises arvutiteaduses. Tekkisid süsteemid, kus programmi sai vaadelda kui andmeid. Programm, mis arvutab  $a$  tüüpi andmetest  $b$  tüüpi andmeid, on tüüpi  $a \rightarrow b$ . Nii sai olemasolevatest tüüpidest (siin  $a$  ja  $b$ ) tulutada uusi tüüpe (siin  $a \rightarrow b$ ). Teine võimalus uute tüüpide saamiseks on olemasolevatest tüüpidest, näiteks tüüpidest  $t_1, \dots, t_k$ , uue tüübi  $t$  kokkupanek nii, et  $t = (t_1, \dots, t_k)$ . See on  $t_1, \dots, t_k$  tüüpi komponentidest koosnevate andmete tüüp. Kui algselt on olemas mingi kogus algtüüpe, näiteks arvud ja tekstid, saab siin kirjeldatud kahte moodust kasutades luua kui tahes palju uusi tüüpe. See ongi peaaegu kõik, mida tüüpidest tänapäeva programmeerimise praktikas laiemalt kasutatakse.<sup>8</sup>

---

<sup>8</sup>Tasub siiski veel märkida, et tüüpe kirjeldavates avaldistes saab kasutada ka muutujaid, mille väärtusteks on tüübid. Näiteks avaldis  $(x \rightarrow x) \rightarrow t$ , milles  $x$  on muutuja, kirjeldab sellise funktsiooni tüüpi, mille argument on funktsioon. Selle funktsiooni tüüp on  $x \rightarrow x$ . Asja üle sügavamalt järele mõeldes mõistame, et öeldes siin “tüüpi  $x$ ”, mõtleme ju “mis tahes tüüpi, mis on muutuja  $x$  muutumispiirkonnas”. See teeb asja üsna keerukaks. Kui soovime  $x \rightarrow x$  tüüpi funktsiooni programmi argumendina kasutada, tuleb meil arvestada, et see programm peab hakkama saama väga erinevat tüüpi andmetega. Tüübimuutujad võimaldavad täpselt kirjeldada nende programmide tüüpe, mis on olu-

## TEADMISED

Kõige raskem on määratleda teadmiste mõistet. Kuigi nende kohta puudub ühiselt tunnustatav definitsioon, ilmub siiski sel alal — võiks öelda, et paradoksaalselt — juba alates 1988. aastast Elsevieri kirjastuses tänapäeval hea mõjufaktoriga 4,5 ajakiri *Knowledge Based Systems*. See asutati esimese tehisintellektibuumi ajal. Olen selle ajakirja toimetuses tegev olnud algusaastatest peale ja olen näinud selle populaarsuse muutumist koos tehisintellekti tõusude ja mõõnadega. Ajakiri määratleb oma valdkonna uurimisobjekte kui programme, mis kasutavad *teadmisbaase*. Ka see definitsioon on hägus, kuid on seni rahuldanud informaatikuid: “teadmisbaas on andmetena arvutis esitatud teadmiste kogum, mida saavad kasutada programmid”. Seega kasutatakse siin küll teadmiste mõistet, kuid saadakse ikkagi hakkama ilma teadmisi defineerimata.

Meie eesmärk on määratleda teadmised nii, et seda mõistet saaks kasutada võimalikult laialt: nii arvutite juures kui ka ajutegevuse uurimisel. Need on kaks väga erinevat valdkonda. Arvutites toimuva kohta on meil üsnagi hea ettekujutus. Selles vallas on lihtne taandada kõike andmetega toimetamisele ning alustada bittidest ja baitidest. See tundub pealegi olevat kindel ja täpsust võimaldav lähenemisviis. Kuid sel juhul kipub teadmiste mõiste vajadus hoopis kaduma, sest nii ei suuda me andmetöötluse uurimiselt üle minna abstraktsemale tasemele. Inimtegevuse uurimisel on olukord mõnes mõttes vastupidine. Meil puudub täpne arusaam sellest, kuidas aju andmeid töötleb. Seevastu näeme ajus toimuva andmetöötluse tulemusi juba teadmiste kogumise ja kasutamisenä, seda eriti teadvustatud mõtlemise tasemel, vähem alateadvuses.

Teadmiste mõiste määratlemiseks tuleb mängu tuua teadmiste kasutaja. Niiviisi saame anda lühida definitsiooni: *kellegi või mil-*

---

lised tehisintellekti arendamisel: need on programmid, mis muudavad, kasutavad või ehitavad teisi programme.

*legi teadmised on talle kasulik või vajalik info.*<sup>9</sup> Sel teel saame ka seletada, mida on vaja eespool toodud näites info kättesaamiseks sõnumist. Selleks on kasutajal vaja juba olemasolevaid teadmisi — *eelteadmisi*. Need määravad ka info mahu, mida sõnumist saadakse, kõnealuses näites selle, kui palju infot said vanemad oma laste kirja lugedes.

Eelteadmiste mõiste viib meid paratamatult veel ühe olulise mõisteni. Selleks on objekt ehk üldisemalt — valdkond, mille kohta teadmised käivad. Äärmisel juhul võiksime selleks pidada kogu maailma oma täies mitmekesisuses. See vabastaks meid küll valdkonna täpsemast kindlaksmääramisest, kuid muudaks arutelu teadmiste üle väga üldiseks ja üsna sisutuks. Jätaksin selle võimaluse filosoofidele. Teadmiste objekti ehk valdkonna teadvustamine võimaldab appi võtta üldiselt tuntud mõiste, mida nimetatakse mudeliks. Objekti või protsessi mudel ongi teadmiste kogum, mis kirjeldab seda teatud viisil ja annab võimaluse selle üle arutleda — teha järeldusi omaduste ja käitumise üle. Muidugi võib objektiks olla mis tahes valdkond, näiteks sisepõlemismootorid, geomeetria, sisehaigused jne. Millegi mudel pole selle täiesti täpne kirjeldus. Sellega tuleb meil leppida ning seda arvestada ka teadmiste käsitlemisel: peale lihtsate erijuhtude näib absoluutse tõeni jõudmine olevat võimatu.

Teadmisi püütakse mõõta. Õpetamise praktikast on teada, et õpilase teadmisi mõõdetakse õpilase võimega lahendada ülesandeid. Ülesandeks võib olla ka küsimusele vastamine. Kui õnnestub kindlaks määrata ülesannete hulk, mille teadmiste kasutaja peab lahendama, ja mõõt, mis näitab iga ülesande keerukust, siis saab teadmisi mõõta täpselt. Selleks sobib lahenduvate ülesannete hulga mõõt.

Teadmiste mõistet läheb paratamatult vaja tehisintellekti üle arutledes. Arvutis, millel on tehisintellekt, on olemas andmed mingil andmekandjal (mälus) ja andmed sisaldavad infot. Kui info on intellekti nõudvate ülesannete lahendamiseks kasutatav, tu-

---

<sup>9</sup>Siin me jätame meelega kõrvale teadmiste tõesuse ehk tegelikkusele vastavuse küsimuse, kuigi see on samuti oluline.

leks seda infot pidada teadmisteks. *Nii info kui ka teadmised on tähendused, mis on arvutis olevatel andmetel.*<sup>10</sup>

## KOKKUVÕTTEKS

Kokkuvõtteks võib öelda, et informaatikas väga olulistest mõistetest “andmed”, “info” ja “teadmised” pole seni ühtset arusaama. Seevastu andmetüüpidest on meil üsnagi hea ettekujutus eelkõige tänu matemaatikutele, kes on tüüpidega tegelnud. Märgi ja selle tähenduse puhul saame arvestada semiootikute tarkusega. Infot on käsitletud sideteoorias ning tänu sellele oskame seda ka mõõta.

Esitasin siin ühe mõistete süsteemi, mis võiks rahuldada eri valdkondade inimesi. Kahjuks pole me harjunud kirjeldatud süsteemi kasutama ning sellega või mõne teise säärasega nõustumine võtab kindlasti veel aega. Tänapäeval kasutame ju mõisteid “info”, “teadmised” ja “andmed” lihtsalt läbisegi. Näiteks isikuandmeteks kutsutakse nii andmeid, infot kui ka teadmisi isiku kohta.

Hea oleks, kui põhimõistetes suudaksid omavahel kokku leppida informaatikud, semiootikud ja närviteadlased. Võiksime siin toodud määratlused ühistes aruteludes aluseks võtta. Info ja teadmiste ning nende kasutamise ja mõõtmise kohta saab täpsemalt lugeda siitsamast *Akadeemiast* (Tõugu 2014), kus on teadmiste olemuse selgitamiseks kasutatud teadmissüsteemi mõistet. See võimaldab üsna täpselt kirjeldada teadmiste kasutamist, tuginedes seejuures loogikas tuntud deduktiivsetele süsteemidele.

---

<sup>10</sup>Kuna sõnu “info” ja “teadmised” kasutatakse sageli läbisegi ühe ja sama sisu tähistamiseks, saaksime defineerida ka nende ühise mõiste. Sellel oleks kaks mõõdetavat omadust: maht ja väärtus. Mahtu mõõdetaks nii, nagu seda tehakse info puhul. Väärtust saaks mõõta ülesannete lahendamise võime järgi nii, nagu seda püütakse teha teadmiste puhul. Selline definitsioon võimaldaks vältida küsimust info ja teadmiste vahekorra kohta, millele me siinses tekstis ammandavat vastust ei pakugi.

## Kirjandus

- Church, Alonzo 1940. A formulation of the simple theory of types. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 5, No. 2, pp. 56–68
- Danesi, Marcel, Paul Perron 2005. *Kultuuride analüüs*. Tlk Ene-Reet Soovik. Tallinn: Valgus
- Lorents, Peeter 2001. Formalization of data and knowledge based on the fundamental notation-denotation relation. — *Proceedings of International Conference on Artificial Intelligence, Las Vegas USA, 2001*. Las Vegas: CSREA Press, Vol. 3, pp. 1297–1301
- Martin-Löf, Per 1971. *A Theory of Types*. Preprint. Stockholm University
- Pierce, Charles Sanders 1868. Upon logical comprehension and extension. — *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 7, pp. 416–432
- Pierce, Charles Sanders 1885. On the algebra of logic: A contribution to the philosophy of notation. — *American Journal of Mathematics*, Vol. 7, No. 2, pp. 180–202
- Tõugu, Enn 2014. Info ja teadmine. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2208–2223

ENN TÕUGU (1935) on arvutiteadlane, lõpetanud 1958 Tallinna Polütehnilise Instituudi, tehnikakandidaat (1965), tehnikadoktor (1974), professor (1978), Eesti Teaduste Akadeemia liige (1981). Aastatel 1992–2000 Rootsi Kuningliku Tehnikaülikooli professor, 2000–2007 Estonian Business Schooli professor, 2005–2015 Küberneetika Instituudi juhtivteadur, 2008–2012 Kollektiivse Küberkaitse Kompetentsikeskuse teadur-nõunik. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud arvamussavaldus (2008, nr 10, lk 2178–2180) Ain-Elmar Kaasiku koostatud kirjutises “Valik arvamusi läbi aastate” ja artikkel “Info ja teadmine” (2014, nr 12, lk 2208–2223).



EPP MARDI. Linnaleitsak (fragment, 2018)

---

# LEPING ISAGA

*Toomas Kiho*

Artikkel 1.

ISA lahkub leppest.

Artikkel 2.

ISA lahkub konverentsilt.

Artikkel 3.

ISA lahkub nõukogust.

Artikkel 4.

ISA lahkub organisatsioonist.

Artikkel 5.

Armas ISA! Mina, vaene patune,  
ei ole väärt oma silmi ja käsi sinu  
auhiilguse poole üles tõstma. Aga  
sina ise oled käskinud ja armulikult  
töötanud. Ja veel enam: sina oled oma  
armsa Poja läbi meid nüüd õpetanud,  
missuguste sõnadega ja kuidas. Sellepärast  
tulen ma sinu käsul sinu juurde, et tõestada  
sulle sõnakuulmist ja valmismeelt. Mina toetun  
sinu armulikule loale ja kindlale käsule ning palun:

meie ISA kes sa oled  
pühitsetud olgu sinu nimi  
sinu riik tulgu  
sinu tahtmine sündigu  
nagu taevas nõnda ka maa peal  
sest sinu päralt on vägi ja  
minu riik ja au  
iga  
vesti

---

# PEALETÜKKIV KOSILANE MOSKOOVIAS

Ivan IV Julma kiri Englise  
kuningannale Elizabeth I-le

*Vladimir Sazonov,  
Sirje Kupp-Sazonov*

Ivan IV (1530–1584)<sup>1</sup> oli esimene Vene valitseja, kes lasi ennast tsaariks<sup>2</sup> kroonida, kuid ajalukku on ta läinud mitmel teiselgi põhjusel — nii tohutute vallutustega (nt Kaasani, Astrahani ja Siberi khaaniriigid), auahnete plaanidega (sõprusliit Inglismaaga, Poola kuninga trooni ihaldamine, ligipääsu taotlemine Läänemerele jne; Skrõnnikov 1997: 3), mitmete reformidega (Troyat 1998: 35–55; Zimin 1960) kui ka oma erakordse ja ettearvamatu pöörasusega. Julm terror (sh opritšnina, vt nt Aganitš 2016) on saanud selle ekstravagantse Vene valitseja

---

<sup>1</sup>Valitses Vene riiki alates 1533. aastast kui suurvürst ning alates 1547. a kui tsaar kuni oma surmani 1584. a.

<sup>2</sup>Ivan IV lasi end kroonida tiitliga “tsaar” 1547. a, kui ta oli vaid 17-aastane, taotledes sellega sisuliselt keisri staatust ja Bütsantsi impeeriumi keisrite seaduspärase järglase positsiooni (Karamzin 1819: 89–92; vt ka Sergejev, Vseviiov 2007: 63–65), ning nagu Vladimir Sergejev ja David Vseviiov on märkinud, “tsaari tiitel mitte ainult ei tõstnud Moskva valitseja tähtsust tema alamate silmis, vaid see pidi ka rõhutama Ivan IV muutunud rahvusvahelist staatust. Venemaa tsaarist valitseja pidi Kuldhordi järeltulijatega — Kaasani ja Astrahani nn tsaaridega vähemalt võrdsustuma. Läänenaabrite silmis aga pidi see tiitel tõstma ta Euroopa riikide kuningatest kõrgemale” (2007: 65).

visiitkaardiks<sup>3</sup> ning andnud talle ka vastava hüüdnime (Ivan Julm, Ivan the Terrible, Иван Грозный, Iwan IV. der Schreckliche jne).

Ilmselt just selle julma valitseja kuvandi tõttu on palju vähem räägitud Ivan IV kui diplomaadist, erudiidist ja kirjanikust. Ta oli esimene Vene valitseja, kellel olid väga suured ja auhanded välispoliitilised plaanid, ta üritas luua sidemeid mitme Euroopa suurriigiga ja mitte eeskätt ainult naaberriikide Poola, Taani või Rootsiga, vaid ka näiteks Hollandi, Hispaania, Saksa-Rooma keisririigi ja Inglismaaga. Erilist tähelepanu väärib Ivan IV ja Inglise kuninganna Elizabeth I kirjavahetus, mis on mitmeski mõttes unikaalne (Lubimenko 1914: 525–542) — kas või juba selle tõttu, et Elizabeth I oli ainus naisterahvas, kellega Vene tsaar diplomaatiliselt kirjavahetust pidas; kokku vahetati kirju mõningate pausidega 22 aastat (1561–1583). Käesolevas artiklis vaatlemegi Ivan IV ja Elizabeth I suhteid ning kirjavahetust, keskendudes ühele eriti huvitavale Ivan IV kirjale 1570. aastast. Selleks et paremini mõista kõnealuse kirja sisu, vaatleme selle ajaloolist tausta ja anname ülevaate Ivan IV isikust, tema iseloomust, eruditsioonist ning analüüsime põhjuseid, miks Ivan IV üldse otsis Inglismaa kuningannas endale liitlast ning võib-olla ka midagi enamat, sest on teada, et Ivan Julm kaalus abiellumist Inglise kuningannaga või vähemalt mõnega tema sugulastest.

#### IVAN IV ISIKSUS

Ivan IV-t on ajaloolased eri aegadel kirjeldanud väga erinevalt ja ka tema tegevust ei ole hinnatud ühtemoodi. Iseloomulik on kas või see, et Jossif Stalin oli temast vaimustuses ja pidas Ivan IV-t oma “õpetajaks” (nt opritšnina puhul). Stalinismi ajal suhtuti Ivan IV-sse üldiselt väga positiivselt (Minejeva 2010).

Üks kiitev kirjeldus Ivan IV kohta pärineb aga juba 16. sajandist itaallaselt Marco Foscarinolt, kes oli Ivan Julmast vaimustuses ja isegi teenis mõnda aega tema juures. Rändur ja seikleja Foscarino kirjeldab “toredat ja päikselist” noort Moskoovia suurvürsti ja Vene tsaari järgmiselt:

Meie vürst ja suur imperaator, nime järgi Ivan Vassiljevitiš (Givanni di Basilio) on 27-aastane, ilus, väga tark ja suuremeelne. Oma hinge ainulaadsete omaduste tõttu, alamate armastuse ja tema au ja lühikese ajaga sooritatud suurte tegude tõttu väärib ta kuulu-

---

<sup>3</sup>Vt Ivan IV kohta lähemalt Vipper 1944; Waliszewski 1989; Troyat 1998; Skrönnikov 2005; Sergejev, Vseviov 2007; Kobrin 2009; Volodihhin 2016.

mist teiste meie ajastu valitsejate hulka, kui ta pole neist ehk isegi üle (tsit. Tsepkov 2009: 37).

Itaalia ränduri esitatud tsaar Ivan IV isiksuse kirjeldus ei lange aga kokku mitme teise Ivan IV kaasaegse kirjeldusega mitmes olulises aspektis. Näiteks Ivan IV endine alam ja sõber Andrei Kurbski (1528–1583), põgenedes Leetu, süüdistas Ivan IV julmuses, terroris, ebaõiglustes, türannias ja muudes pahedes (Lurje, Rõkov 1979: 119–121, 163–165, 168–180).

Ivan IV kohta on esitatud ka hoopis teistsuguseid kirjeldusi kui Foscario oma. Esimene, kes Ivan IV teemaga põhjalikumalt tegeles, oli Nikolai Karamzin (1766–1826) (Karamzin 1819, 1821), keda peetakse Venemaa üheks tähtsamaks ajaloolaseks ja kelle sulest on pärit monumentaalne teos Vene riigi ajaloost (*История государства Российского*). Karamzin iseloomustab Ivan IV-t järgmiselt:

Nii oli Ivanil suurepärane mõistus, millele polnud võõrad ei harridus ega teadmised ning mis oli liidus ebatavalise sõnaosavusega, et häbitult lipitseda kõige nurjatumate himuruste ees. Kuna tal oli harukordset hea mälu, teadis ta peast Piiblit, Kreeka, Rooma ja meie isamaa ajalugu ning arutles selle kõige üle rumalalt, otsides toetust türanniale. Ta hooples kanguse ja enesevalitsemisvõimega, sest oskas hirmutunnil või sisemise rahutuse hetkel valjusti naerda, ta kiitles armulikkuse ja lahkusega, külvates oma lemmikuid üle ebasoosingus olevate bojaaride ja kodanike varaga, suurustas õiglusega, karistades samasuguse naudinguga ühel ajal nii teenete kui kuritegude eest. Ta kelkis tsaariliku hingega, hooples sellega, et hoidis monarhiat, kui käskis tükkideks raiuda Pärsias Moskvasse toodud elevandi, kes ei soovinud tsaari ees põlvitada, ning karistas julmalt õnnetuid õukondlasi, kes sõandasid mängida kaobet või kaarte Majesteedist paremini... (1821: 439–440).

Tähelepanu väärib ka tuntud Vene ajaloolase Vassili Kljutševski (1841–1911) analüüs Ivan Julma isiksusest (1990: 95–106). Ta kirjeldab Ivan IV iseloomu tasakaalutust pikalt ja põhjalikult, tema sõnul puudus Ivan IV-l “stabiilne moraalne tasakaal ja kui tekkis vähemgi argine raskus, kaldus ta halva poole. Temalt võis iga minut oodata jõhkrat vempu: ta ei tulnud toime väiksemagi ebameeldivusega” (samas: 98).

19. ja 20. sajandi vahetusel tegutsenud tuntud Poola ajaloolase ja kirjaniku Kazimierz Waliszewski (1849–1935) kirjeldus Ivan IV isiksusest on selline:

Ivan oli energiline inimene kuni türanniani ja kartlik kuni arguse-ni, uhke hullumeelsuseni ning suuteline loobuma oma väärikusest kuni alatuse-ni. Ta oli tark ning võis rääkida ja teha lollusi (1989: 397–398).

Igal juhul olnud tegemist väga vastuolulise, temperamentse ja impulsiivse isikuga (samas: 399).

Ivan IV tasakaalutust, äkilisust ja psüühilist ebastabiilsust ning julmust kajastavaid näiteid on sadu, kuid valime Liivimaal 1577. aastal toimunud sündmuse. See oli aeg, mil Ivan IV osales Liivi sõjas (1558–1583)<sup>4</sup> ja üritas vallutada Eesti- ja Liivimaad. Just Vene vägede poolt vallutatud Liivimaal asuvas Kokenhauseni (It Koknese) linnas leidis 1577. aastal aset järgmine mõnevõrra kurioosne juhtum, mis näitab hästi tsaaari plahvatusohtlikku iseloomu. Ivan Julm vestles teoloogilistel teemadel ühe kohaliku protestandist pastoriga, ja kui pastor võrdles Martin Lutherit apostel Paulusega, siis Ivan IV ärritus, lõi pastorele piitsaga vastu pead ja ratsutas minema, sõnades: “Käi sa ka kuradile oma Lutheri-ga!” (Kljutševski 1990: 98).

Toome veel mõne Ivan IV-t iseloomustava näite. Vladimir Sergejev ja David Vseiovon on kirjutanud:

1547. aasta kevadel suundus 16-aastane Ivan puhkama oma Ostrovoki külla Moskva lähedal. Üsna pea ilmus sinna 70 Pihkva elanikku, kes otsisid noorelt suurvürstilt õiglust, sest nad polnud jätkuvalt rahul oma asehalduri vürst I. Turuntai Pronskiga. Selle asemel, et kaebajad ära kuulata, käskis Ivan, olles pahane, et tema puhkust häiriti, võtta pihkvalastelt riided seljast, neil maa peale pikali heita, kallata nad viinaga üle ning süüdata nende habemed ja juuksed põlema (2007: 49).

Kuigi Ivan IV oli tõepoolest tark, võib öelda, et ta oli psüühiliselt ebastabiilne, ning võib ehk isegi oletada, et tal oli maniakaalseid kalduvusi. Ivan IV psüühilisi häireid illustreerivad tema käitumine ja julmusehood. Vassili Kljutševski sõnul oleks Ivan Julma isikuomadused huvitav uurimismaterjal psühhiaatrile (1990: 99).

Miks aga Ivan kujunes selliseks? Sellel on mitu põhjust ning mõni neist peitub ilmselt ta lapsepõlves. Ta kaotas isa Vassili III 1533. aastal, olles vaid kolmeaastane. Kohe pärast seda algas bojaaride seas võimuvõitlus. Ta ema Jelena tapeti 1538. aastal, ilmselt mürgitati (Troyat

---

<sup>4</sup>Vt Liivi sõja kohta nt Laidre 2015; Ivan IV vallutuste plaanidest ja nende tulemustest Liivimaal vt Grala 2014.

1998: 14–15). See kõik mõjutas orvuks jäänud poissi tugevasti ja jättis kustumatu jälje. Vene päritolu Prantsuse ajaloolane ja kirjanik Henri Troyat (1911–2007) on kirjutanud: “Isata ja emata, ei saa orvuks jäänud Ivan oma hingelises segaduses isegi onude Andrei ja Juri poole pöörduda, sest mõlemad olid vangis hukkunud” (1998: 16). Lapsena nägi ta, kuidas kaks bojaaride parteid Belskite ja Šuiskite suguvõsadeist omavahel võimu pärast võitlesid, eirates sageli teda kui Vene riigi tegeliku valitsejat. Ta elas pidevas hirmus oma elu pärast (Waliszewski 1990: 138–139). Ivan nägi lapsena kogu aeg bojaaride julmust, teda hirmutati, ähvardati. Hirmu tõttu tekkis tal tunne, et teda võib iga hetk keegi rünnata, tappa, mürgitada, ja kõige tugevamini arenenud temas välja enesealalhoidu instinkt (Kljutševski 1990: 96).

Kazimierz Waliszewski on tabavalt märkinud, et ainult vaenulikkus omavahel võistlevate Šuiskite ja Belskite suguvõsa vahel ning teineteise hävitamine päästsid Ivani ja säilitasid ta valdused tervena. Kuid ta pidi oma lapsepõlves üle elama kohutavaid katsumusi. Võitlemisest joo-bununa kaotasid Šuiskid igasuguse mõõdutunde. Nad varastasid tsaari vara, mängides täieõiguslikke peremehi. Pärast Vassili Šuiski surma sai Šuiskite etteotsa Ivan, kuid ka tema unustas igasuguse austuse tsaari vastu (Waliszewski 1990: 139). Vladimir Sergejevi ja David Vseiovi sõnul oli

lapsest suurvürst kaitsetu ja jõuetu; bojaarid ei arvestanud tema tunnetega ka siis, kui saatsid minema tema lemmikhoidja Agrafena. Tasus lapseeas valitsejal vaid lähemalt sõbruneda bojaar Fjodor Vorontsovi-ga, kui too oleks poisi silme all peaaegu tapetud. 1542. aasta 3. jaanuaril, kui klaariti arveid metropoliit Iossafi ja Ivan Belskiga, murti sisse 11-aastase suurvürsti ruumidesse, tiriti pisarateni ehmunud poiss voodist välja, suruti põlvili ja sunniti palvetama; samal ajal peksti ja teotati metropoliiti (2007: 45).

Peale raske lapsepõlve ja pideva hirmu on Ivan Julma mõjutanud veel mitu traagilist sündmust, nagu ta naise Anastassia surm 1560. aastal, mis jättis taas jälje tsaari psüühikale (Karamzin 1819: 307–308). Henri Troyat on kirjutanud, et “kolmeteistkümne aasta vältel oli Ivan, tänu oma naise, Silvestri ja Aleksei Adaševi nõuannetele, juhtinud oma riiki suhteliselt mõistlikult” (1998: 91). Kui ta naine Anastassia suri, Ivan IV justkui hullus, ta jõi alkoholi meeleletutes kogustes ja korraldas orgiaid. Tema käitumine oligi jäädavalt muutunud just pärast seda (samas: 92).

Aga nagu öeldud, oli Ivan Julm hästi haritud ning armastas kirjutada — mõned uurijad on pidanud teda koguni andekaks kirjanikuks.

Vassili Kljutševski arvates oli Ivan IV 16. sajandi üks parimaid Vene kirjanikke ja oraatoreid (1990: 97). Siinkohal on mainimist väärt näiteks Ivan IV ja vürst Kurbski kirjavahetus, aga ka teised tema kirjad ja teosed (Avtokratov 1955: 255–279; Adrianova-Peretz 1951). Vene keele ja kultuuri tuntud asjatundja akadeemik Dmitri Lihhatšov (1906–1999) kirjutab Ivan IV-st kui kirjanikust:

Tegu on igas mõttes väga omapärase autoriga. Tuleb ületada mitmeid raskusi, et selgitada välja, mis on Julma kirjutatud, ning sama palju takistusi tuleb võita selleks, et avada tema loomingu eripära. Kuid see-eest, kui oleme jõudnud tema kirjandusliku natuuri olemuseni, avastame ebatavaliselt huvitava loomingulise isiksuse, kes on omamoodi ainulaadne ega sarnane mitte kellegagi, ekspressiivse, kuid samal ajal salapärase, ta ilmub justkui *varjudest ja poolvarjudest nagu vanameeste näod Rembrandti maalidel* (1979: 183).

#### IVAN IV ERUDITSIOON JA INTELLIGENTSUS

Just tänu kirjanikuandele ja oma kirjutistele, sh eldkõige kirjavahetusele vürst Andrei Kurbski, Inglise kuninganna Elizabeth I-ga (valitses 1558–1603), Rootsi kuninga Johan III-ga (valitses 1568–1592), Poola kuninga Stefan Batoryga (valitses 1576–1586) ja teistega, on Ivan IV silma paistnud ja ajalukku läinud kui esimene rahvusvaheliselt tuntud Vene “intellektuaal” (Adrianova-Peretz 1951). Võib isegi öelda, et Ivan IV ja ka tema oponent vürst Andrei Kurbski olid ühed esimestest Vene kirjanikest. Ivan IV hindas kõrgelt teadmisi ja eruditsiooni ning tal oli omapärane ja seetõttu hästi äratuntav stiil (Kljutševski 1990: 97). Tsaar Ivan armastas väga teatraalsust ja mängu, justkui ta oleks näitleja või narr (Waliszewski 1989: 403). Ivan IV näitlejalikkus oli üpris omapärane, vahel kaldus see süngesse, lausa musta huumorisse — näiteks mõnitades Leedu saadikuid, pani Ivan IV oma narrile pähe leedu mütsi ja nõudis, et too põlvitaks leedu moodi. Kui narr ei saanud sellega hakkama, laskus Ivan IV ise põlvili (Lurje, Rõkov 1979: 188).

Esimesel Vene tsaaril oli üpris lai silmaring ja ta oli palju lugenud, kuigi tegu oli põhiliselt iseõppijaga, kelle teadmised oli seetõttu mõnevõrra kaootilised. Ta tundis hästi Piiblit, tsiteeris seda peast, valdas hästi usuteemalist kirjandust, Rooma, Bütsantsi ja Vene ajalugu. Ivan oli lugenud kreeka ja ladina autoreid ning ühtlasi armastas ta musitseerida (Waliszewski 1989: 404–408). Talle meeldisid teoloogilised vaidlused nii õigeusu preestrite kui luteri pastoriga, samuti armastas pida dispuute nii bojaaridega kui ka välisriikide saadikutega. Ivan IV oli hea kõnemees ja oskas argumenteerida (samas: 402). Ei tohi unustada, et just Ivan IV ajal trükiti Venemaal esimene raamat ja alustas tööd

esimene trükikoda (Karamzin 1821: 50–51) ja just tema rajas raamatukogu, mida ei ole küll seniajani suudetud üles leida. Ta näib igati olevat valgustatud monarh, kuid kõige selle juures on üks “aga” — tema julmus ja psüühikahäired (Waliszewski 1989: 398).

IVAN JULM JA INGLISMAA —  
NURJUNUD LIIT JA EBAÕNNESTUNUD ABIELUPLAANID

Teadagi oli Ivan IV Julm auahne valitseja. Ta oli üpris sõjakas valitseja, kelle eestvedamisel vallutas Vene riik Kaasani, Astrahani ja Siberi khaaniriigi ning üritas vallutada ka Eesti- ja Liivimaad, kuid see katse nurjus mitmel põhjusel.

Ivan Julm taotles ka Poola-Leedu suurriigi trooni, kui see pärast Poola kuninga Sigismund II Augusti (valitses 1548–1572) surma vabaks jäi (Karamzin 1821: 213–217, 227–235), kuid Ivan ei osutunud siiski valituks. Peale Poola kuninga krooni tagaajamise, Eesti- ja Liivimaa vallutamise plaanide jms oli Ivanil ka teisi välispoliitilisi auahneid “projekte” ja üheks selliseks oli kahtlemata ka Inglismaa, just seda vaatlemegi nüüd lähemalt.

Ivan IV otsis endale liitlasi ka Euroopas ja üks ta unistusi oli liidu loomine Inglismaaga ning võimaluse korral soovis ta naida Inglise kuningakoja liikme. Võimalik, et Ivan IV kaalus abiellumist isegi Elizabeth I<sup>5</sup> endaga või mõne kuninganna sugulasega (Waliszewski 1989: 305–311). Liit Inglismaaga oli Ivan Julma kinnisidee. Venemaa vajas Euroopas liitlast, sest tema vastasteks olid Poola ja Rootsi kuningriigid, ning ka Saksa-Rooma keisririik polnud Vene riigi vastu kuigi sõbralik. Põhjuseid selleks oli mitu, nt see, et Vene tsaar üritas vallutada Liivimaad (Karamzin 1821: 217–220), mis *de jure* kuulus Saksa-Rooma keisririigi koosseisu (vt nt Mäesalu 2017).

Koostöö aluseks Inglismaaga sai aga juhus. Inglise kaupmehed otsisid teid Idamaadesse, lootes saada niimoodi ligipääsu India ja Hiina rikkustele ning eelkõige vürtsidele. Selle eesmärgiga korraldati ekspeditsioone, mille käigus sooviti jõuda Idamaadeni Atlandi ookeani kaudu, kuid see ebaõnnestus. Seejärel hakkasid kaupmehed ja maadeavastajad otsima teisi võimalusi ja üheks selliseks oli Põhja-Jäämeri, mille kaudu loodeti jõuda Aasiasse (Sergejev, Vseviiov 2007: 241).

Juhus leidis aset 1553. aastal, kui Ivan Julm oli 23-aastane ja oli juba kuus aastat valitsenud tsaarina Vene riiki ja 20 aastat kui Moskoovia suurvürst. Just siis, 1553. aasta sügisel, saabus Vene riiki Inglise laev Edward Bonaventure kapten Richard Chancellori juhtimisel. Edward

---

<sup>5</sup>Otsesed andmed, mis seda kinnitaksid, siiski puuduvad.

Bonaventure maabus Vene riigi rannikul Dvina jõe suudmes. Kohalikud elanikud pakkusid brittidele varju ning saatsid Moskvasse teate juhtunust (Lubimenko 1914: 526; Troyat 1998: 79). Kapten Chancellori soov oli “avastada” uus riik ning sõlmida sellega kaubandussuhted. Noor ambitsioonikas tsaar Ivan IV soovis peale kaubandussuhete arendamise kahe riigi vahel aga ka midagi enamat. Mõned ajaloolased on kirjutanud sellest, et lisaks liidule Inglismaaga soovis Ivan IV abielluda Inglise kuninganna Elizabeth I-ga, kes oli Euroopas ka mitmete teiste valitsejate silmis hea partii. Tollal, s.t 1553. aastal, oli aga Inglismaa troonil kuningas Edward VI (valitses 1547–1553), tulevase kuninganna Elizabeth I vend. Lõpuks 1554. aasta jaanuaris toimetati Richard Chancellor ja tema kaaskond Moskvasse Ivan Julma juurde, kes oli nendega väga lahke ja korraldas neile peo (Sergejev, Vseviov 2007: 242).

1554. aasta veebruarikuus saatis Ivan IV Inglise kuningale Edward VI-le<sup>6</sup> Richard Chancellori kaudu oma vastuse ja Chancellori asuski teele (samas: 242), kuid Ivan IV-t jäi painama idee liidust ja koostööst Inglismaaga, mida Henri Troyat on nimetanud “Inglise miraažiks” (1998: 81). Inna Lubimenko (1878–1959) kirjutas 1914. aastal selle kohta:

See monarh, keda ajaloos on kaua aega tuntud peamiselt kui türanni ja verejanulist koletist, oli hellitanud projekte ja ideid, mis olid märgatavalt ees ülejäänud moskoviitide mõtetest, ning üks sellistest mõtetest oli luua ühendus oma suure impeeriumi ja Lääne-Euroopa tsiviliseeritud rahvaste vahel. Tema plaanid langesid kokku Chancellori sooviga muuta “uue maa avastamine” kasumiks käsitöölolistest rändurite ettevõtte jaoks, mis oli Chancellori üldse teele lähetanud. Saabunud Vene riigi pealinna, tegi Inglise agent ettepaneku rajada kahe riigi vahel püsivad kaubandussuhted mööda seda uut teed, mille ta oli avastanud. Tsaar nõustus innukalt selle ettepanekuga ja lubas oma maal Inglise kaupmeestele ulatuslikke privileege (1914: 525).

1555. aastal naasis Richard Chancellor Venemaale selleks, et arendada seal äri. Seekord saabusid britid Moskooviasse kahe laevaga, mille oli prahtinud Inglise kaupmeeste kompanii, et avada uusi võimalusi kaubanduse arendamiseks Venemaal (Troyat 1998: 82). Inglise kuninganna Mary I Tudor (valitses 1553–1558) andis kompaniile õiguse kaubelda Moskooviaga. Saabudes Vene riiki kui Mary I saadik, sai

---

<sup>6</sup>Edward VI oli selleks ajaks surnud ja võimule tuli Mary I, kuid Moskvast polnud sellest veel keegi kuulnud.

Chancellor Ivan IV-lt loa takistamatult ning maksuvabalt kaubelda kõikides Vene linnades. Kui Chancellor läks tagasi Inglismaale, saadeti koos temaga Londonisse Vene delegatsioon eesotsas Vologda asehalduri Ossip Grigorjevitš Nepejaga, kuid neli laeva uppusid teel ja koos nendega ka Chancellor ja seitse venelast. Ellujäänud Vene saadik Ossip Nepeja jõudis siiski Londonisse, kuid alles 1557. aasta kevadel (Sergejev, Vsevirov 2007: 245). Nii algasidki kaubandussuhted Vene riigi ja Inglismaa vahel.

1558. aastal alanud Liivi sõjas tabas tsaar Ivani lõpuks kaotus, kuid ta lootis siiski veel võita. Lootust ei jätnud ta surmani, lootes sõlmida sõjalist liitu Inglismaa kuningannaga Elizabeth I-ga, kes pidi Ivan Julma arvates pöörduma Rzeczpospolita (Poola-Leedu kuningriik) ja Rootsi vastu (samas: 507).

Kuid veel enne neid sündmusi, 1561. aastal, kui Liivi sõda oli alles algusjärgus, astus Ivan IV kirjavahetusse uue Inglise monarhiga, kelleks oli Elizabeth I. Vaatamata pausidele ja omavahelistele hõõrumistele pidas Elizabeth I Ivan Julmaga kirjavahetust kuni 1583. aastani (Lubimenko 1914: 528).

Juba 1560. aastatel otsis Ivan IV liitu nii Rootsi kui ka Inglismaaga. Ivan IV arvas, et majandus- ja kaubandussidemed Inglismaaga tuleks arendada edasi sõjalis-poliitiliseks liiduks. Ivan IV tegi Elizabeth I-le ettepaneku, et Inglismaa kuninganna hakkaks "tema sõprade sõbraks ja tema vaenlaste vaenlaseks". 1567. aasta sügisel kutsus Ivan IV enda juurde Inglise diplomaadi Anthony Jenkinsoni. Samal ajal viibisid Vene saadikud Rootsis, kus nad pidasid läbirääkimisi liidu loomiseks Rootsi kuningaga. Liit Rootsiga nurjus aga 1568. aastal, sest seal leidis aset riigipööre, kuningas Erik XIV (valitses 1560–1568) kukutati ja tema asemel tuli troonile Johan III, Moskva suurim vaenlane, kes toetas liitu Poola-Leedu kuningriigiga. Ka Inglise kuninganna ei võtnud Ivan IV ettepanekut vastu (Lurje 1951a: 496–497). Seega ei õigustanud inglastele pandud lootused end ning Ivan IV ja Inglismaa monarhia liitu siiski tollal ei sõlmitud. Ivan IV ei saanud Inglise troonilt abi Liivi sõjas, kus ta pidi sõdima nii Poola kui Rootsiga. Kogu see diplomaatiline ebaõnnestumine ja kibestumine kajastus selgelt ka Ivan IV 1570. aastal Elizabeth I-le läkitatud kirjas. Samal aastal nurjus ka Ivan IV kavatsus vallutada Tallinn (Lurje 1951a: 498).

Ivan IV ei jätnud aga jonnii sõlmida Inglismaaga liit ja pöördus korduvalt selle idee juurde tagasi. Viimane kord tegi ta seda aastatel 1582–1584, kui Vene riik oli juba Liivi sõja kaotanud, ja just siis leidsidki aset Ivan IV viimased diplomaatilised läbirääkimised Inglismaaga. Ivan Julma unistus oli alustada taas uut sõda Baltikumis ja vallutada "tagasi"

Liivimaa, mida ta pidas nüüd oma pärusmaaks (Lurje 1951a: 519; Sergejev, Vseviiov 2007: 508–511):

Ivan Julm ei tahtnud mingil tingimusel loobuda juba kinnisideeks muutunud mõttest võtta oma vaenlastelt Liivimaa ja Polotski eest revanš ning ta käskis B. Belski kaudu inglise saadikule J. Bowesile teatada, et on valmis andma inglastest kaupmeestele monopoolsed õigused, kui vaid Elizabeth I nõustuks sõlmima Rootsi ja Poola kuninga vastase liidu (Sergejev, Vseviiov 2007: 511).

Vahetult pärast seda aga Ivan IV suri.

1580. aastal abiellus Ivan IV juba kuuendat<sup>7</sup> korda. Seekord astus ta abieluliitu Marija Nagajaga, kuigi samal ajal kavatses endiselt abiellumist mõne Inglismaa printsessiga. Igal juhul oli üks teadaolev kandidaat selleks kuninganna kauge sugulane Mary Hastings (Lubimenko 1914: 534; Karamzin 1821: 424).

Kazimierz Waliszewski märgib, et äsjane abiellumine Marija Nagajaga ei tähendanud Ivan IV-le mitte midagi ning värske tsaarina isale oli ülesandeks tehtud koos teiste bojaaridega küsida inglaselt Robert-silt<sup>8</sup> teavet uue pruudi kohta (1989: 307). Kuid kaval Inglise saadik andis teada, et Mary Hastings on nii haige, et ei parane vist enam kunagi ning temast ei saagi tsaarile naist, samas teatas aga Inglise saadik J. Bowes, et Inglise kuningannal on veel kümneid veelgi lähedasemaid ja ilusamaid sugulasi, kellega Vene tsaar võiks abielluda (Sergejev, Vseviiov 2007: 511).

Vene saadik Pissemiski oli kutsutud 18. jaanuaril 1583. aastal Elizabeth I juurde, kes kuulas teda väga tähelepanelikult, kuid arvas, et Mary Hastingsist vaevalt asja saab ja et ta tõenäoliselt ei meeldiks Vene tsaarile, sest Mary oli väidetavalt hiljuti põdenud rõugeid. Vene saadik oli aga kangekaelne ja nõudis, et abielu peaks siiski sõlmitama. Selle peale oli Elizabeth I lõpuks nõustunud, kuid palus pikendust. Kuninganna olevat küsinud ka Ivan Julma salajase asja kohta,<sup>9</sup> millest kuninganna oli juba teadlik inglase Robertsi kaudu (Karamzin 1821: 424). Jääb mulje,

---

<sup>7</sup>Mõnede andmete järgi koguni seitsmendat. Tegelikult ei olnud Ivan IV oma kõikide kaasadega sugugi kiriklikult paari pandud, vaid harrastas mõnikord ka vabaabieliu.

<sup>8</sup> Roberts oli inglaste tõlk ja arst (Karamzin 1821: 424).

<sup>9</sup>See salajane asi võis olla Ivan IV-l mingi plaan, oletatavasti sõjalis-poliitilise liidu sõlmimiseks Inglismaaga, kuid võib-olla osutatakse sellega hoopis tema kavatsusele abielluda Elizabeth I-ga.

et jagades lubadusi, kasutas Inglise kuninganna tegelikult kavalalt venitamistaktikat nii riikidevahelise liidu kui ka abielu sõlmimise puhul, jäädes Ivan IV ja tema saadikutega väga sõbralikuks.

Abielu Inglise kuningliku perekonna liikmega ei sõlmitud aga kunagi. “Õnnelikku abielu” ei sõlmitud ka Vene riigi ja Inglismaa vahel, et astuda koos vastu Rootsi ja Poola kuningriikidele.

Alljärgnevalt on toodud Ivan IV kirja tõlge vene keelest. Selle allikaks on järgmised väljaanded: Adrianova-Peretz 1951: 139–143, 329–333; Lurje 2006–2011.

### 1570. A IVAN IV KIRI ELIZABETH I-LE (TÕLGE JA KOMMENTAAR)

Jumala armust [---] meie,<sup>10</sup> kogu Vana-Vene riigi suur valitseja, tsaar ja suurvürst Ivan Vassiljevitš [---] Inglismaa, Prantsusmaa, Iirimaa jne kuningannale Elizabethile.

Mõni aeg tagasi saatis sinu<sup>11</sup> vend kuningas Edward<sup>12</sup> oma mehed Richardi juhtimisel mingitel põhjustel kõikidesse maailma

---

<sup>10</sup>Monarhide vana kommet rääkida endast mitmuses on põhjendatud sellega, et need isikud esindavad alati oma rahvast ja riiki, seega kõneldes endast peavad nad silmas tegelikult ka oma alamaid. Keeleteadlane Mati Erelt on nimetanud seda kasutusviisi klassikaliseks majesteedimitmuseks (Erelt 1990: 37).

<sup>11</sup>Tänapäeva inimese jaoks võib olla võõristav lugeda, kuidas üks riigipea teist valitsejat kirjavahetuses sinatab, kuid pidades silmas tolle aja, s.t 16. sajandi konteksti, pole selles midagi imelikku. Väidetavalt kuni peaaegu 17. sajandi lõpuni ei teietanud Vene riigi elanikud suheldes üksteist. Ka riigipea ei olnud sel puhul mingi erand. Alles 1690. aastatel ilmus Peeter I ametlikku kirjavahetusse asesõna *teie* (вы) viisaka pöördumisena. Põhjuseks peetakse Peeter I tihedat lävimist prantslaste ja hollandlastega ning nendes keeltes oli *teie*-vorm viisaka pöördumise-na kasutusel. Ka Peeter I ei olnud siiski *teie* kasutamisel veel kaua aega kuigi järjekindel ja nii vahelduvad tema kirjades sageli sinatamine ning teietamine. Korrapäraseks muutub teietamine Vene ametlikus kirjavahe-tuses alles 18. sajandi esimesel kümnendil. 1708. aastal avaldati Peeter I käsul vene keele kõne etiketi õpik ning seal tõlgendatakse *teie*-vormi kasutamist juba selgesti viisaka pöördumisena (Stepun 2007).

<sup>12</sup>Edward VI Tudor, Inglismaa ja Iirimaa kuningas aastatel 1547–1553.

riikidesse ja kirjutas kõikidele kuningatele, vürstidele, käskijatele ja valitsejatele. Aga meie poole ei pöördunud mitte ühegi sõnaga. Need sinu venna mehed, Richard oma meestega, randusid teadmata viisil, tahtlikult või kogemata, meie kindluse sadamas Põhja-Dvina jõel. Seejärel meie, nagu on kohane kristlikele valitsejatele, osutasime neile heatahtlikult au, võtsime nad vastu tsaari pidulaudade taga, olime armulikud [---] ning lasime neil tagasi su venna juurde minna.

Seejärel läkitas sinu vend meie juurde sellesama Richard Chancellori<sup>13</sup> ja Richard Grey. Me võtsime ka nemad armulikult vastu ja lasime neil auga lahkuda. Pärast seda, kui meie juures käis sinu venna saadetud Richard Chancellor, saatsime meie sinu venna juurde oma saadiku Ossip Grigorjevitš Nepeja. Sinu venna kaupmeestele ja kõikidele inglastele andsime sellise prii kinkeüriku, millist pole kunagi mitte keegi isegi meie kaupmeestest saanud, ning me lootsime selle eest suurele sõprusele teie<sup>14</sup> venna ja teiega ning kõikide Inglismaa inimeste teenetele.

Ajal, kui me läkitasime oma saadiku, suri sinu vend Edward ja troonile tõusis sinu õde Mary ning pärast seda läks ta mehele Hispaania kuningale Felipele.<sup>15</sup> Hispaania kuningas Felipe ja sinu õde Mary võtsid meie saadiku auga vastu ja lubasid tal tagasi meie juurde tulla, kuid mingisugust sõnumit nad temaga meile ei saatnud. Kuid sellel ajal hakkasid teie Inglise kaupmehed petma meie kaupmehi ja müüma oma kaupa kallimalt, kui see väärt on.

Pärast seda sai meile teatavaks, et ka sinu õde Mary on ära surnud<sup>16</sup> ning Hispaania kuninga Felipe on inglased kuningriigist

---

<sup>13</sup>Richard Chancellori isiku tuvastamine kirja originaali järgi on raske, sest tsaar kasutab nime *Ричард Ричардов*, mida võiks tõlgendada kui Richard Richardi poega. Miks Ivan Julm kuulsat Inglise meresõitjat just nii nimetab, pole selge.

<sup>14</sup>Kolme *teie*-vormi kasutamine kirjas mõjub ootamatult, sest sellele eelneb ja järgneb kuninganna Elizabethi sinatamine. Keda Vene tsaar konkreetsel juhul silmas peab, ei ole selge. Võimalik, et sel viisil osutab Ivan Julm peale kuninganna ka tema alamatele.

<sup>15</sup>Felipe II Habsburg oli Hispaania kuningas aastatel 1556–1598, Inglise kuninganna Mary I Tudori abikaasa.

<sup>16</sup>1558. aastal.

välja saatnud ning valitsema on nad pannud sinu. Kuid ka nüüd ei kiusanud me sinu kaupmehi kuidagi taga ning käskisime neil endistviisi kaubelda.

Senimaani, kui palju ka ei oleks meile saabunud ametlikke ürikuid, oleks siis kas või mõnel neist ühesugune pitsat! Kõikidel ürikutel on erinevad pitsatid. See ei vasta valitsejate hulgas kehtivatele tavadele, selliseid ürikuid ei usaldata üheski riigis. Valitsejatel peab riigis olema üks ühine pitsat. Kuid me oleme siiski kõiki teie ürikuid uskunud ja toiminud vastavalt nendele.

Pärast seda saatsid sa meie juurde kaubandussaadiku Anthony Jenkinsoni.<sup>17</sup> Meie, lootuses et ta on sinu soosingus, lasime temal ning ka sinu teisel kaupmehel Ralph Rytteril, kes oli tõlgiks, sest polnud kedagi, kes oleks võinud nii tähtsas asjas tõlgiks olla, vande anda, ja andsime talle suuliselt edasi tähtsad salajased sõnumid, soovides sinu sõprust. Sina aga oleksid pidanud meie juurde saatma endale lähedase inimese ning koos temaga Anthony, või Anthony üksinda. Me ei tea, kas Anthony andis sulle need sõnumid edasi või mitte, temalt pole poolteist aastat mitte mingisuguseid teateid olnud. Sinu juurest pole meile saabunud ühtegi käskjalga ega saadikut. Me ju ainult selle asja pärast andsime sinu kaupmeestele oma teise kinkeüriku ning lootes, et need külalised on sinu soosingus, osutasime neile endisest suuremat armu.

Pärast seda saime teada, et Rugodivi<sup>18</sup> oli saabunud sinu alam, inglane Edward Goodman, kellel oli kaasas palju ametlikke kirju/ürikuid ning me käskisime küsida temalt Anthony kohta, kuid ta ei teatanud meile midagi Anthony osas, vaid kõneles meie saadikutele, keda talle esitleti, palju ebaviisakaid sõnu. Seejärel käskisime uurida, kas tal pole kaasas ürikuid, ning võtsime talt paljud

---

<sup>17</sup>Enamasti ei tee Vene tsaar katsetki säilitada inglise nimede võõrapärasust, vaid mugandab need küllaltki vabalt vene keelde: nt Anthony Jenkinson — Антон Янкин (Антон Янкин), George Middleton muutub Juri Mildentoviks (Юрий Милдентов) jne. Anthony Jenkinson (1529–1610/1611) oli Inglise diplomaat ja rändur, üks esimesi, kes kohtus Ivan Julmaga ja kelle kuninganna Mary I Tudor läkitas 1556. a Moskvasse läbirääkimisi pidama (Waliszewski 1989: 301).

<sup>18</sup>Narva linna vana vene nimetus.

ürikud ära, neis räägitakse meie tsaarilikust nimest ja meie riigist põlgusega ning seal olid kirjas solvavad teated, justkui sünniksid meie riigis vääritud asjad. Kuid ka siinkohal ilmutasime me tema suhtes armulikkust, käskisime teda lugupidavalt kinni pidada seni, kuni pole saanud sinult vastust nende korralduste kohta, mis me läkitasime Anthonyga.

Pärast seda saabus meie juurde Rugodivi sinu kaubandussaadik George Middleton. Me käskisime küsida talt Anthony Jenkinsoni kohta, kas ta käis sinu juures ning millal peaks ta sinu juurest saabuma meie juurde. Kuid sinu saadik George ei öelnud meile selle kohta midagi ning sõimas meie saadikud ja Anthony läbi. Siis me käskisime ka tema kinni pidada, kuni ei saa teateid sinult neis asjus, mis Anthonyle korralduseks olime teinud.

Pärast seda saime teada, et Dvina sadamasse saabus sinu saadik Thomas Randolph,<sup>19</sup> saatsime tema juurde armulikult oma bojaaripoja ning käskisime tal olla saadikule saatjaks ja nõuandjaks<sup>20</sup> ning osutasime saadikule suurt au. Käskisime talt küsida, kas temaga pole kaasas ehk Anthonyt, kuid ta ei vastanud meie bojaaripojale midagi, vaid hakkas rääkima hoopis labastest kaubaasjadest, ning Anthony ei tulnud koos temaga.

Kui ta tuli meie riiki, siis me käskisime korduvalt, et ta teavitaks meie bojaare sellest, kas tal on sinult kāske nendes asjades, millest me rääkisime sulle Anthony kaudu. Kuid ta puikles tobedalt kõrvale. Ta kirjutas kaebusi Thomase ja Ralphi ning teiste kaubaasjade kohta, aga meie riiklikke asju eiras. Seetõttu jäi gi sinu saadik meie ette ilmumisega hiljaks ning seejärel saabus Jumala läkitus katk ning teda ei saanud enam vastu võtta. Kui

---

<sup>19</sup>Thomas Randolph (1523–1590) oli Inglise kuningliku posti ülem, kes Elizabeth I tahtmisel vahetas Anthony Jenkinsoni saadiku kohal välja. 1568. a oli ta saadetud Vene riiki (Waliszewski 1989: 301).

<sup>20</sup>Originaalis kasutatakse ametinimetust pristav (*престав*), kuid siinkohal tuleb silmas pidada, et politseijaoskonna ülema või Vene Keisririigi kohtutäituri tähendus tekkis sellel sõnal alles 18.–19. sajandil, enne seda tähistas see mõiste lihtsalt tsaari volitatud isikut, kes täitis kindlat ülesannet (Jefremova 2000). Siinkohal oli selleks välissaadiku saatmine, vajaduse korral ilmselt ka tõlgiteenuste osutamine ja nõuandmine.

saabus aeg ja Jumala läkitus katk lõppes, lasime tal enda palge ette ilmuda. Kuid ta rääkis meile taas kaubaasjadest. Me saatsime tema juurde oma bojaari ja asevalitseja Vologda vürsti Afanassi Ivanovitš Vjazemski,<sup>21</sup> oma pitsatihoidja Ivan Mihhailovi ja djaki Andrei Vassiljevi ning käskisime saadikult küsida, kas tal on mingeid korraldusi nende asjade kohta, millest me rääkisime sulle Anthony kaudu. Ta vastas, et tal on selline korraldus olemas. Me osutasime talle selle tõttu suurt au ja võtsime ta vastu nelja silma all. Kuid ta rääkis ikka nendest labastest kaubaasjadest ning puudutas vaid harva seda teist asja. Meie aga pidime tolal minema oma Vologda pärusmaale ja käskisime sinu saadikul Thomasel meiega koos sõita. Seal Vologdas saatsime tema juurde oma bojaari vürst Afanassi Ivanovitši Vjazemski ja djaki Pjotr Grigorjevi ning käskisime neil temaga läbi rääkida, kuidas oleks kõige parem see meievaheline asi ära korraldada. Kuid sinu saadik Thomas Randolph rääkis kogu aeg ainult kaubaasjadest ning teda suudeti vaevu veenda ka nendest teistest asjadest rääkima. Lõpuks jõuti kokkuleppele, kuidas tuleks need asjad korraldada, kirjutati vastavad ürikud ning kinnitati pitser külge. Sinul aga, kui sa seda oleksid soovinud, oleks tulnud samal viisil ürikud kirjutada ning saata meie juurde saadikutena väärikad inimesed ning koos nendega ka Anthony Jenkinson. Anthony me palusime saata, sest tahtsime talt küsida, kas ta on andnud sulle edasi need sõnad, mida me talle kõnelesime, kas sulle sobivad meie ettepa-

---

<sup>21</sup>Vürst Afanassi Vjazemski oli kõrgsoost aadlik kuulsast Vjazemskite suguvõsast. Ta oli Ivan Julma lemmik ja opritšnina liige, kuid 1570. aastal süüdistati teda Ivan IV vastases tegevuses, et ta olevat justkui tahtnud tsaari kukutada. Vjazemski suri piinamisel.

nekud<sup>22</sup> ning millised on sinu kavatsused nende puhul. Koos sinu saadikutega läkitasime oma saadiku Andrei Grigorjevitš Sovini.<sup>23</sup>

Nüüdseks oled sa meie saadiku tagasi läkitanud, kuid oma saadikut temaga ühes sa nii ei saatnudki. Meie asju pole sa ajanud nii, nagu leppis kokku sinu saadik. Üriku saatsid sa tavalise, justkui muuseas. Kuid selliseid asju ei aeta ilma vandeta ja saadikute vahetamiseta. Aga sina heitsid tolle asja kõrvale, sinu bojaarid pidasid meie saadikuga läbirääkimisi ainult kaubaasjades, kõike juhtisid sinu kaupmehed: söör William Gerard ja söör William Jester. Me lootsime, et sa oled oma riigis valitsejanna ning hoiad oma kuninglikku au ja hoolitsed ise selle eest ning seisad oma riigi kasude eest, seepärast me alustasimegi sinuga neid läbirääkimisi. Aga on näha, et sinu juures valitsevad peale sinu ka teised inimesed ja mitte ainult inimesed, vaid kauplevad talumatsid, ning nad ei muretse meie kuninglike peade ega au ega riigi

---

<sup>22</sup>Ivan IV rõhutab oma kirjas korduvalt vajadust saada selgust minigisugustes salajastes asjades, millest keegi ei tohi midagi teada ning millele ta ootas Elizabeth I vastust. Kazimierz Waliszewski on kirjutanud: "Ivan oli väga rabatud Inglise rahva suursugususest ja andekusest. [...] Ja siis sündis tema kirglikus ja visas arus idee, mis ei jätnud teda kuni surmani. Ta hakkas unistama sellest, et saada võitluses välisvaenlaste, nende armeede, laevastiku ja rikkustega endale tugev liitlane, kelle kaubandus, merejõud ja usaldusväärsus hakkaksid vallutama maailma. Poleks ju paha ka oma sisevaenlaste vastu omada tugevat toetust ja varjupaika endale! Ivan ehk kujutles ennast juba pagenduses, kuid tänu tugeva liitlase toetusele määrab ta ise oma võiduka tagasituleku tunni. Võib-olla lisandusid sellele ka mõned romantilisema iseloomuga plaanid. Elizabeth oli suuremal või vähemal määral meelitavate otsingute objektiks, poliitikaga oli seotud armastus. Vaatamata kõrgele eale, liialdatud, kuid siiski olemasolevatele haigustele, hoolimata neljast või viiest elavast või surnud naisest, tahtis ehk ka Ivan IV tema abikaasaks hakata. Elizabeth I oli aga omandanud kunsti hiilida kõrvale abielu puudutavatest vestlustest, samal ajal otsijaid solvamata ja neilt lootust võtmata" (1989: 300–301). Igal juhul oli Anthony Jenkinson hea diplomaadina ilmselt teadlik Ivan IV kui kosilase kavatsusest ja oma kuninganna laveerivast taktikast; kui ta 1567. aastal naasis Inglismaale, oli talle antud mingi salajane korraldus, mille sisu pole teada (samas: 301).

<sup>23</sup>Andrei Grigorjevitš Sovin oli Vene tsaar Ivan IV saadik Londonis aastatel 1569–1570.

kasude pärast, vaid otsivad üksnes oma kaubanduslikku kasumit. Sina aga oled oma neitsilikus seisuses nagu iga tavaline neiu.<sup>24</sup> Kuid seda, kes küll osales meie asjas, aga pettis meid, usaldada ei tasu.

<sup>24</sup>Just see lause kirjast on kahtlemata kõige rohkem põhjustanud vaidlusi ja erinevaid tõlgendusi. Originaalis kasutab Vene tsaar sõnapaari *пошлая девица*, omadussõna tähendab tänapäeva keeles 'labane' ning nimisõna *девица* on mitmeti tõlgitav, nt 'neiu, piiga', aga ka 'plika'. Kogumiku *Ivan Julma läkitused* autorid leiavad, et siinkohal tähendas sõna *пошлая* siiski vaid 'tavaline, lihtne' (Adrianova-Peretz 1951: 616; Waliszewski 1989: 303). Samas on ka väidetud, et algne variant võis olla veelgi solvavam, sest uurijate sõnul on originaaldokumendis selles kohas midagi justkui kustutatud ning sõnapaar *пошлая девица* on varasema teksti peale kirjutatud, ehkki infrapunarefleksograafia uuringud ei ole seni veel täpsemat informatsiooni võimaliku alge teksti kohta andnud (Lurje 2006–2011). Solvates niimoodi Inglise kuningannat, tahtis Ivan IV, kellel oligi kombeks inimesi solvata, ilmselgelt näidata Elizabethile koha kätte. Ivan IV toonitas, et ta on tsaar (sisuliselt pidas Ivan end keisriks ja Bütsantsi keisrite seaduspäraseks järglaseks) ning et ta on kõrgemast soost (Waliszewski 1989: 142–144). Võib-olla väljendas see emotsionaalne solvang Ivan IV nõrdimust, et Elizabeth I ei võtnud kuidagi vedu ja polnud vaimustuses sellisest "päikselisest" kosilasest ja "galantsest" kavalerist nagu Ivan IV. Ei tasu unustada, et Elizabeth I ise oli Henry VIII (1509–1547) tütar ja et Henry VIII-l oli endal kuus naist, kellest kaks ta lasi hukata. Seega võis Ivan IV oma abikaasade arvult meenutada Elizabethile ta isa, kes oli ka tuntud "sinihabe" (samas: 226). Tsaari solvangutest võiks tuua veel ühe huvitava näite — ühes oma kirjas nimetab ta Rootsi kuningat Johan III-t "talumatsi pojaks" (*мужичий сын*) (samas: 226). Ilmekas tsitaat mainitud kirjast: "Sa saatsid meile vangiga enda üriku, mis on täis koera haukumist — me anname sellele hiljem vastulöögi [---]. Esiteks: sa kirjutad oma nime enne meie nime — see on ebaviisakas, sest meie vennaks on Rooma keiser ja teised suured valitsejad, sinul on aga võimatu nimetada ennast nende vennaks, kuna Rootsimaa on au poolt madalam nendest riikidest, mida me edaspidi ka tõestame. Sa räägid, et Rootsimaa on su isa pärusmaa, ehk annaksid siis meile teada, kelle poeg on su isa Gustav ja mis oli su vanaisa nimi, kas su vanaisa istus troonil ja millistele valitsejatele ta oli vend ja sõber, nimeta nende kõikide nimed ja saada ürikud, siis me mõistame" (Lurje 1951b: 336).

Kui nii, siis jätame need asjad kõrvale. Las need kauplevad talumatsid, kes põlgasid meie kroonitud päid ja au ning riigi kasu ning muretsevad vaid oma kaubaasjade pärast, vaatavad, kuidas nad kaupleva hakkavad! Moskva riigis pole ka ilma Inglise kaupadeta viletsust olnud.<sup>25</sup> See kauplemisürik, mille me sulle saat-sime, saada meile tagasi. Isegi kui sa ei saada seda ürikut tagasi, me nagnunii ei käsi selle järgi toimida. Kõik meie ürikud, mis me oleme seniajani kaubandust silmas pidades välja andnud, ei ole meie silmis enam ürikud.

Kirjutatud meie Moskva riigis 7079.<sup>26</sup> päeval alates maailma loomisest, 24. oktoobril.<sup>27</sup>

### Kirjandus

A d r i a n o v a - P e r e t z 1951 = Подготовители текста Д. С. Лихачев и Я. С. Лурье, перевод и комментарии Я. С. Лурье, под ред. В. П. Адриановой-Перетц. *Послания Ивана Грозного*. (Литературные памятники.) Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР

A g a n i t š, Arvi 2016. Ivan IV tegude õigustamine opritšninat (1564–1572) käsitlevas historiograafias. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Vt [dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/50839/Arvi\\_Aganits\\_bak2016.pdf](https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/50839/Arvi_Aganits_bak2016.pdf)

A v t o k r a t o v 1955 = Автократов В. Н. “Речь Ивана Грозного 1550 года” как политический памфлет конца XVII века. — Академия наук СССР. *Труды отдела древнерусской литературы института русской литературы*, XI. Москва—Ленинград, с. 255–279

---

<sup>25</sup>Oma sügava nõrdimuse näitamiseks kehtestas Vene tsaar Inglise kaupmeestele nüüd sanktsioonid, kuigi oli enne nende vastu lahke olnud ning andnud neile privileege ja õigusi. See on esimene kord, kui Vene riik ähvardas kehtestada majandussanktsioone ehk piiranguid Euroopa suurriigi (Inglismaa) kaupmeestele. Ivan IV armastas üldse sageli ähvardada, kui ta oma tahtmist ei saanud.

<sup>26</sup>Vene riigis arvestati Ivan IV ajal aega alates maailma loomisest. Selline süsteem oli pärit Bütsantsist ja kehtis Vene riigis kuni 1700. aastani, kui Peeter I viis läbi kalendrireformi (7208. aasta asemel tuli 1700 ning aega hakati arvestama alates Kristuse sünnist).

<sup>27</sup>S.t 24. oktoobril 1570.a.

- E r e l t, Mati 1990. Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 35–39
- G r a l a = Граля Хероним 2014. “In der Turannen Hand”: Русская колонизация Ливонии во второй половине XVI в. Планы и результаты. — *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*, № 2, с. 175–193
- J e f r e m o v a 2000 = Ефремова Татьяна Ф. *Новый словарь русского языка: Толково-словообразовательный*. Москва: Русский язык
- K a r a m z i n 1819 = Карамзин Николай М. *Исторія государства российскаго*. Том VIII. Изд. второе, исправленное. Санктпетербург: В типографіи Н. Греча
- K a r a m z i n 1821 = Карамзин Николай М. *Исторія государства российскаго*. Том IX. Изд. второе, исправленное. Санктпетербург: В типографіи Н. Греча
- K l j u t š e v s k i 1990 = Ключевский Василий О. *Исторические портреты: Деятели исторической мысли*. Москва: Правда
- K o b r i n 2009 = Кобрин Владимир Б. *Иван Грозный*. Москва: Московский рабочий
- L a i d r e, Margus 2015. *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinn: Argo
- L i h h a t š o v 1979 = Лихачев Дмитрий С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского: Царь и “государев изменник”. — Текст подгот. Я. С. Лурье и Ю. Д. Рыков, отв. ред. Д. С. Лихачев. *Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским*. (Литературные памятники.) Ленинград: Наука, с. 183–213
- L u b i m e n k o, Inna 1914. The correspondence of Queen Elizabeth with the Russian Czars. — *The American Historical Review*, Vol. 19, No. 3 (Apr.), pp. 525–542
- L u r j e 1951a = Лурье Яков С. Вопросы внешней и внутренней политики в посланиях Ивана IV. — Подготовители текста Д. С. Лихачев и Я. С. Лурье, перевод и комментарии Я. С. Лурье, под ред. В. П. Адриановой-Перетц. *Послания Ивана Грозного*. (Литературные памятники.) Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, с. 468–519
- L u r j e 1951b = Лурье Яков С. Второе послание шведскому королю Иоганну III (1573). — Подготовители текста Д. С. Лихачев и Я. С. Лурье, перевод и комментарии Я. С. Лурье,

- под ред. В. П. Адриановой-Перетц. *Послания Ивана Грозного*. (Литературные памятники.) Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, с. 336–350
- Lurje 2006–2011 = Подготовка текста, перевод и комментарии Я. С. Лурье. Послание английской королеве Елизавете I. Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Vt lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=9115 (12.7.2017)
- Lurje, Rõkov 1979 = Текст подготовили Я. С. Лурье и Ю. Д. Рыков. *Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским*. (Литературные памятники.) Ленинград: Наука
- Minejeva 2010 = Минеева Юлия. Сталин пытался сделать из Ивана Грозного героя России. — Infox.ru, 30 июня. Vt www.infox.ru/news/10/science/universe/52508-stalin-pytals-sdelat-iz-ivana-groznogo-geroa-rossii (15.9.2017)
- Mäesalu, Mihkel 2017. *Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 42.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Vt www.ester.ee/record=b4672457\*est
- Sergejev, Vladimir, David Vseviõv 2007. *Venemaa — lähedane ja kauge: Vürstiriigist tsaaririigiks. Ivan IV*. Tallinn: Valgus
- Skrõnnikov 1997 = Скрынников Руслан Г. *Царь Борис и Дмитрий Самозванец*. Смоленск: Русич
- Skrõnnikov 2005 = Скрынников Руслан Г. *Иван Грозный и его время: Учебное пособие*. Москва: Наука
- Stepun 2007 = Степун Евгений. Трудно вы сказать и не вы сказать. — Коммерсантъ Власть, № 43 (747), 5. XI. Vt www.kommersant.ru/doc.aspx?docsid=821763 (12.7.2017)
- Zimin 1960 = Зимин Александр А. *Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории середины XVI в.* Москва: Изд-во социально-политической литературы
- Trouat, Henri 1998. *Ivan Julm (1530–1584)*. Prantsuse keelest tõlkinud Tatjana Hallap. Tallinn: Kunst
- Tserkov 2009 = Подготовлено к изданию Цепковым А. И. *Марко Фоскарино. Донесение о Московии. Аксель Гюльденстиерне. Путешествие герцога Ганса Шлезвиг-Голштинского в Россию. Томас Смит. Путешествие и пребывание в России. Георг Паерле. Записки Георга Паерле*. (Источники России.) Рязань: Александрия

Vipper 1944 = Вишпер Роберт Ю. *Иван Грозный*. (Научно-популярная серия.) Москва—Ленинград: Академия наук СССР

Volodihin 2016 = Володихин Дмитрий М. *Иван Грозный и его окружение*. (Русская история: эпохи.) Москва: Академический проект

Waliszewski 1989 (1912) = Валишевский Казимир. *Иван Грозный*. Перевод с французского. Москва: ИКПА

VLADIMIR SAZONOV (1979) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 2003, ajaloomagister 2005, ajaloodoktor 2010. TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi teadur 2010–2011, Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste dotsent 2011–2014, teadur 2014–2016, alates 2017 analüütik; alates 2016 TÜ Vana-Lähis-Ida uuringute vanemteadur. *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Sumeri varajane kuningavõim 28.–24. sajandil eKr” (2007, nr 9, lk 2001–2031), “Printsess En-hedu-Ana: Kuujumala abikaasa ja esimene luuletaja?” (2010, nr 4, lk 659–671), “Krimmi Venemaaga liitmise ajaloolised, poliitilised ja õiguslikud tagamaad” (koos Holger Möldri ja René Vargiga; 2014, nr 12, lk 2148–2161; 2015, nr 1, lk 77–104) ja “Kui kuningas on päike: Märkusi päikesekuninga kontseptsioonidest muistses Mesopotaamias ja Anatoolias” (2015, nr 9, lk 1628–1669); tõlkinud “Tiglatpileser I hümn” (2017, nr 7, lk 1258–1264) ning avaldanud kaks arvustust (2016, nr 7, lk 1291–1295; 2018, nr 4, lk 732–736).

SIRJE KUPP-SAZONOV (1982) on lõpetanud Tartu Ülikooli vene ja slaavi filoloogia bakalaureuseõppe 2000, magistriõppe 2005, filosoofiadoktor 2015. TÜ avatud ülikooli keskuses assistent 2005–2007, elukestva õppe keskuse rahvusvahelise suveülikooli programmi juhi assistent 2006–2007, tõlkebüroo AD 3DOORS OÜ projektijuht 2007–2009 ja tõlkija a-st 2008, Ainult Inglise Tõlkebüroo OÜ vene-eesti tõlkija 2009–2011, TÜ filosoofiateaduskonna maailma keelte ja kultuuride kolledži germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi (hilisema humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna) konverentsitõlke assistent 2009–2017, a-st 2017 vene keele ja tõlkeõpetuse lektor.



EPP MARDI. Linnaleitsak (fragment, 2018)

---

# “TÕSISEID SÕNU JA TÕSISEID TEGUSID NÕUAB PRAEGUNE SILMAPILK”

## Eesti Vabariigi 11. aastapäevaks 1929

J. Fuks<sup>1</sup>

“VÕIDELDES EDASI SAMMUME, VALGUST JA VABADUST  
NÕUAME”

10 aastat tagasi võitlesime Eesti iseseisvuse eest. 10 aastat tagasi jagati esimesed mõisad, ja pandi alus maareformile. See oli suur murrang meie põllumajanduses. Maa sai nende omaks, kes teda ammu oma vaevaga harinud ja hīgiga väetanud. “Mõisa maa sai meile”!!!...

Sellele mõisa maale kerkis uus kiht edumeelseid põllupidajaid. Raske oli nende majandusline seisukord. Sõdadest tervisliselt kurnatult,

---

**Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trükkivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt aastapäevade 1919–1928 kohta: *Akadeemia* 2018, nr 1, lk 3–34; nr 2, lk 261–284; nr 3, lk 431–463; nr 4, lk 623–646; nr 5, lk 896–927; nr 6, lk 1055–1074; nr 7, lk 1267–1288; nr 8, lk 1467–1491; nr 9, lk 1635–1649; nr 10, lk 1828–1852.**

<sup>1</sup>Joann Kalda (Johannes Fuks, ka Vuks; 1890 – 18. VI 1977 Uulu külanõukogu), VR I/3; *Pärnumaa Hääle* toimetaja 1923–1924, Asunike ja Riigirentnike Liidu Uulu osakonna asutaja ja Pärnumaa komitee esimees 1923–1926 ning liidu keskjuhatusse liige 1923–1934, Pärnu maavolikogu liige 1924–1934 (esimees 1927–1930), III–V Riigikogu liige 1926–1938, Võru maavalitsuse teedeosakonna juhataja 1938–1940, Eesti Omavalitsuse põllumajanduse keskvalitsuse Pärnumaa osakonna juhataja 1943–1944, Omakaitse Tahkuranna kompanii ülemabi 1943–1944; vangistati 1944. a novembris Tahkuranna vallas Rannakülas, 1945. a veebruaris mõistis tribunal ta 10 aastaks vangilaagrisse, kandis karistust Mordvas, vabanes 1955. a detsembris ja pöördus Eestisse tagasi.

majandusliselt jõuetult, alati tööd meie põllumajanduse ülesehitamiseks. Põllupidajatele rasketest majanduslistest aastatest hoolimata on visadus meid võidule viinud. Majanduslisele võitlusele on kaasa avitanud poliitiline võitlus. Käsikäes — majandusline ja poliitiline võitlus peavad ka tulevikus sammuma, et meie põllumajandus ja põllupidajate pere, Eesti riigi kandejõud, vääriliselt kaitstud oleks. Selleks kohustab meid alati Eesti riigi ja põllumajanduse tulevik. Mitte käest ära anda seda, mis juba käes on, vaid üksmeelselt, edumeelsete põllupidajate pere, sammume käsikäes edasi. Võitleme ühise idee pärast.

Rahu elada ja kosuda on iga isamaa armastaja palavam soov. Et see soov täituks, on tarvis kõigepealt kodust rahu, erakondade vahelist rahu, rohkem üksteisest arusaamist ja lugupidamist. 10 aastat tagasi olid käimas lahingud vaenlasega kalli kodumaa kaitseks, nüüd löödakse lahinguid Toompeal meie seadusandlises kogus: rusikatega, sõnadega ja takistatakse ülesehitavat tööd, jänditakse hullem kui 1924. a. enne 1. detsembri kurbi sündmusi...

Igal arusaajal ja isamaalisel kodanikul jääb seepärast tänasel päeval soovida — rahu Toompeal!

J. Fuks,

Riigikogu liige.

*Maa: Pärnu Väljaanne*, nr 22, 23. II 1929, lk 1.

**K. K.**<sup>2</sup>

#### RASKUSTELE VASTUKAALUKS — VISADUS. MAJANDUSLIKUD SAAVUTUSED JA VÄLJAVAATED

Mitmed rasked aastad on meil seljataga ja tulev aasta ei tööta esialgu midagi head.

Kas on see silmapilk siis kohane seks, et kõnelda majanduslikkudest saavutustest?

Kuid selge on, et meie ajutistes majanduslikkudes raskustes ei tohi käsi lasta lootusetult rüppe langeda.

Läheme just läinud aasta juure tagasi, mis üks kõige raskematest on olnud kogu meie iseseisvuse ajal. Kuid samal raskel aastal viisime ümmarguse lõpuni rahakursi kindlustamise.<sup>3</sup>

---

<sup>2</sup>Avamata nimemärk.

<sup>3</sup>1. jaanuarist 1928. aastal võeti Eestis markade ja pennide asemel kasutusele kroonid ja sendid, kroon tugines kullastandardile ja oli seotud Inglise naelaga. Reformi põhjuseks oli marga kiire inflatsiooni ja

Ja tagajärjed?

Aasta oli küll väga raske ja temas tekkinud teisi raskusi saime ka käesoleva aasta alul tunda, nagu näit. või väljaveo tagurpidimine, mis valuuta juurevoolu tunduvalt kahandas, nii et rohke teravilja sisseveo tagajärjel meie valuuta-tagavarad kord juba muretäratavalt kahanema kippusid.

Kuid meie saime ja saame ka tulevikus valuutaraskustest üle, nimelt tänu rahareformiga ühenduses tehtud välislaenule.

Välislaen tõi värsket verd meie rahvamajandusse ja on aidanud siin ka teatavat elevust sünnitada. Võib ju olla, ja nii ta ka ongi, — et see värsked veri mõnel pool uuesti ellu kutsus laiatumistungi, kuid üldiselt on ta siiski headtegevalt mõjunud meie rahvamajandusse.

Ja mis peaasi: meil ei ole enam karta nende aegade tagasitulekut, kus meie rahakurss järjest langes ja meie rahvamajanduse tasakaalust välja viis. Need rasked ajad tohiks küll jäädavalt möödas olla.

Kui nüüd oma rahvamajanduse üksikute harude juure üle läheme, siis on ju õige, et just meie tähtsam rahvamajanduse haru, nimelt põllumajandus on raskete aastate all rohkesti kannatada saanud. Kuid kõigi raskuste kiuste rühitakse siin hoolega edasi — lootuses paremate aegade peale.

Ja need paremad ajad ei jää tulemata. Vaadake ainult neid laiui kraave, mis rohkeid maa-alasid kuivaks kisuvad, ja peagi loksavad kraavikallastel viljapead.

Vaadake ringi endistel mõisapõldudel, kus asunikud omale nagu pääsukesed pesi ehitavad. Siin on kerkimas uus põllumeeste pere, kellel kindel tahtmine on juuri võimalikult sügavale maa sisse ajada ja emake maa pinnalt võimalikult rikkalikku saaki lõigata.

Visadus on meie põllumeestepere üldiseks omaduseks olnud. Ja see visadus viib meie põllumehi raskete aastate raskustest läbi ja vastu uuele, paremale tulevikule.

Meie teistes rahvamajanduse harudes on ka tõsine töö käimas. Tööstus oleme õpetust saanud elujõetu suurtööstuse elustamisel. Nüüd oleme targemad ja oleme suurtööstuse elujõulise osa kõrval juba endisest tõsisemat tähelepanu pööranud väike- ja kesktööstusele, kus töökas töösturite pere ametis on saaduste valmistamisel. Ka siin on raskusi küllalt, kuid ei puudu ka töörõõm.

---

riigi kullavaru järsk kahanemine; reformi aluseks oli Inglise pankadelt saadud 1,35 miljoni naelane laen.

Meie l a e v a n d u s on kasvanud. Eriti läinud aasta on meid mitme hea laevaga rikastanud, mis aitab meile tarvilikku välisvaluutat koguda.

K a u b a n d u s e alal on tuju halvem, kuna majandusliku tõusu aastail äride arv kiiresti kasvas ja meile tarviliku arvu suuresti ületas. Kuigi majanduslik kainenemine siin seemet haganatest on puhastanud, kaebavad allesjäänud ettevõtted ostude vähesuse üle. Ja see on ka arusaadav, kuna mitu rasket majandusaastat on meie põllumeeste ostujõudu tunduvalt kahandanud. Tulevad aga head põllumajanduse aastad, läheb ka kaubandusline tegevus elavamaks.

\*

Silmapilgu raskustest üle vaadates näeme siiski mõndagi head, mis meie majanduslikus elus kätte oleme saanud oma iseseisvuse päevil.

Ja neist raskustest, mis praegu meid rõhuvad, saame kord jagu, kui meie oma head töötuju ei kaota.

Mida visamalt meie tööd rühime teha, seda rutemini jõuame raskustest välja.

*Postimees*, nr 54, 24. II 1924, lk 4.

**F. Kool**<sup>4</sup>

## ISESEISVUSE 11. AASTAPÄEVAL. RIIK JA SELTSKOND

Ammu see oli kui 10-da Vabaduspüha vaimustus loitis üle maa... Kuid homme on juba iseseisvuse 11-nes aastapäev!

Oleme süvenenud argipäeva toimingutesse, töötame pingutatult päevast päeva ja ei märkagi ise, kuis kaovad aastad... Meie ei märganud, millal tekkisid esimesed hõbehallid niidid vabaduskangelaste juukstesse, ja nagu ei teagi, et juba on võrsunud uus põlv, kes pole näi-

---

<sup>4</sup>Ferdinand Kool (ps Kalju Rahu; 1895 – 6. IV 1973 Manchester, Connecticut), Viljandi maavalitsuse osakonnajuhataja 1922–1924, ajalehe *Oma Maa* tegev- ja peatoimetaja 1924–1940, ajalehtede *Oma Maa* ja *Sakala* trükikodade hooldaja ning ajalehe *Sakala* peatoimetaja 1941–1944; põgenes 1944. a Austria kaudu Saksamaale, viibis Augsburgis Hochfeldi põgenikelaagris, asutas seal ajalehe *Eesti Rada* ja oli selle esimene peatoimetaja 1945–1946, toimetas laagri bulletääni *Päevauudised*; asus 1950. a USAsse, kus oli mh Eesti Arhiivi Ühendriikides asutaja ja juhataja.

nud orjastamist ega surve ajajärku. Ometegi on need tähtsad tunnusmärgid, mis meile kinnitavad, et 11 aastat on võrdlemisi pikk aeg.

Praegu katab lumivaip kodumaa pinda. Raagudes seisavad puud metsis ja surnuaedadel ning torm on kannud kokku lumihanged vabadusvõitluse kangelaste haudadele.

See tuletab elavalt meelde aegu, mil samad kangelased hoolimata väsimusest tõttasid läbi lume — vastu vaenlasele. Neil oli siis vaid üks eesmärk vabastada kodumaad. Nad langesid, kuid nende pühamad püüded kandsid vilja.

Olgu meilgi homme vaid üks siht. Kui helisevad kirikukellad, siis tõttame ühes langenute omakstega kalmistuile ning põlvitades valgele lumivaibale paljastame tänutundes pea.

\*

Iseseisvuse aastapäevad on kui kilomeetri tulbad. Igäihe juures peatume hetkeks ja vaatame harilikult tagasi. Kuid meie peame harjuma neil silmapilkudel ka edasi vaatama. Minevik on tuleviku pandiks ainult siis, kui mineviku sündmusist võtame õppust tulevikuks. Ei jätku üksi sellest, kui uhkustame mineviku saavutustega, vaid me peame oskama tulevikus teha rohkem ja väärtuslikumat tööd kui minevikus. Ja sellest seisukohast vaatades ei saagi ülesehitamise töö olla kergem, kui seda kord oli riigirajamine.

Riik püsib niikaua, kui seltskond on temast huvitatud: seltskond on riigi kandjaks. Eesti seltskond on organiseerudes töötanud aastakümneid, et luua riiki, mis oleks toeks seltskonnale ja uhkuseks kogu rahvale. Suur Vene riik ei olnud seda mitte. Meie ei tohi silmapilgukski unustada seda tähtsat põhimõtet riigi ja seltskonna vahekorras. Silmapilgul, mil seltskond aru saab, et temal pole muud õigust kui vaid *t e n i d a r i i k i*, kipub katkema seltskonna häätahtlik suhtumine riigisse.

Aga kas ei kuuldu nüüd igal sammul kaebusi, et meie riigielu ongi kaldumas sellele väga hädaohtlikule seisukohale? Kodanikud kaebavad, et riik lämmatab seltskondlikud algatused ja hävitab olemasolevad seltskondlikud organisatsioonid, ilma et suudaks ise asemele anda midagi paremat. Võib olla sünnib see poliitilise võitluse tuhinas, aga ega see asja paranda ega mõju ka pehmendavalt.

Nähtavalt peame selles suunas tulevikus läbi elama suuremad murrangud, enne kui riigi ja seltskonna suhted omavad normaalse kuju. Võib olla arvatakse, et enne murrangut on tarvis veel kibedaid õppetunde? Aga milleks, kui ometegi asi on selge...

Tulevik kohustab kainelt ja mehelikult hindama olukorda ja manitseb riigijuhte toimima nii, et kodanikkese omariiklusest lugupidamine ja isamaa-armastus järjest kasvaks. Peame toimima nii, et ka vabal pinnal võrsunud noored võiksid alati särasilmil ja täis uhkustunnet laulda:

“Eestimaa, su mehe meel  
Pole mitte surnud veel. . .”<sup>5</sup>

*Oma Maa*, nr 23, 23. II 1929, lk 2.

**-kke.**<sup>6</sup>

### VABARIIGI AASTAPÄEVAKS. MILLEGA KINDLUSTAME OMA ISESEISVUST

Aeg täheb ruttu. Aga siiski oleme veel liig lähidal sündmustele, mis ühenduses Eesti Vabariigi tekkimisega, et neid täies suuruses hinnata. Seisis ju kümme aastat tagasi kogu maailm suures imestuses fakti ees: kuidas on see võimalik, et väike ja seni tundmatu rahvas end üleöö sirgu ajab, omale kindla riigikorra loob ja sarnasena püsima jääb, kõigi ajasegaduste ja ajatõvede kiuste, samal ajal kui ümberringi mitmed vanad suured riigid ja rahvad kokku varisevad?

Kuid see on siiski sündinud. Selle seletusi ja põhjusi otsides ei tohi meie mitte unustada Kõigekõrgema tahtmist, kes meie rahvast juhtinud ja aidanud.

Kuid eksivad küll need, kes ise mannetult usuvad või tõendada tahavad, nagu oleks meie oma riikliku iseseisvuse saavutanud n.ö. kingituse näol, ainult suurte ajalooliste sündmuste tagajärjel, mis meist mitte su-

---

<sup>5</sup>Read Friedrich Kuhlbari (1841–1924) luuletusest “Eestimaa, mu isamaa” (viisistanud Friedrich August Schultz (1810–1893)).

<sup>6</sup>Hugo Villi Kukke (1898 – 3. VIII 1942 Sverdlovsk), *Postimehe* toimetuses 1923–1928 ja 1931, *Pärnu Postimehe* toimetaja 1928–1929, *Pärnu Päevalehe* toimetaja 1930, *Uue Eesti* peatoimetaja 1935–1937 ja 1937–1940, IV Riigikogu liige Eesti Rahvaerakonna rühmas 1931–1932, V Riigikogu liige Rahvusliku Keskerakonna rühmas 1932–1937, Rahvuskogu II koja liige 1937, Riigivolikogu liige Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde nimekirjas 1938–1940, Konstantin Pätsi valitsuse haridus- ja sotsiaalminister 1932–1933, siseministri II abi 1934, Propagandatalituse juhataja 1934–1935, Riikliku Propagandatalituse juhataja 1937, Isamaaliidu keskjuhatuse liige 1935–1940; vangistati 14. VI 1941 Tallinnas, viidi Sevurallagi, Erinõupidamise otsusega mõisteti 1942. a juulis surma ja hukati.

gugi ei olenenud ja mida meie muuta poleks saanud. Terve instinkt ja elujõuline rahvas ei või oma tulevikku sarnasele väeti lapse teadmisele ehitada.

Meie oleme oma riigi ikkagi ise loonud pika ettevalmistuse ja arengu teel ja oleme ta lõpuks välja ostnud oma paremate poegade verega. Kõige suurema tänuga tunnustame meie teiste abi selle juures ja muidugi ka olukorra tähtsust, kuid see ei tee veel olematuks meie rahva oma osa iseseisvuse kättevõitmisel. Meie vabadusvõitluse on ikkagi võitnud mitte keegi muu kui meie oma rahvas ja need kangelased, keda meie ka igal riigi aastapäeval mälestame. Kuid riigi loomiseks oli rahvas juba küps ja ette valmistunud. Kui me oma iseseisvust ainult väliste sündmuste arvele tahaksime kirjutada, siis peaksime eneselt küsima, kas me oleks ka siis riigi suutnud luua, kui need sündmused oleks näiteks 50 aastat varem tulnud? Ei, nad oleks meist üle käinud kui torm kadakaisest karjamaast ja siin oleks kõik endiseks jäänud. Alles nii küsimust seades selgub, missugune tähtsus on olnud meie rahvuslikul arengutõusul ja nende töö, kes rahvast sinnapoolle juhtinud. Võitlus kultuurilise ja majandusliku iseolemise eest algas ammu varem. Vabadusvõitlus kroonis selle iseseisva riigiga, mille aparaat üleöö pidi tegevusse astuma. Ja see oli võimalik ainult selle tõttu, et meil oli juba olemas oma haridus, oma majanduslik jalgealune ja omad avaliku elu juhid.

Asju sarnases perspektiivis võttes astume nagu iseenesest lähidale küsimusele, kuidas kindlustame oma iseseisvust tulevikus. See küsimus on seda enam tähtis, kuna maad on võtmas mitmesugused raskused ja pettumused, mis — ei tarvitse silmi kinni pigistada — rahvast koormavad.

Riigiloomisel oleme demokraatliku korra ehk rahvavalitsusliku korra omaks võtnud. See pole mitte pealesurutud, vaid just selles sihis on meie ühiskondlik elu ja ühiskondlik mõte ka varem arenenud. Meie kooselu põhjeneb rahva ja iga kodaniku suurtel põhiõigustel, mis kõigile ühesugused ja mida ei tohi kitsendama hakata. Riigivõim peab jääma rahva kätte. Riigiaparaati peab nii arendama, et see mitte rahva põhiõigusi kitsendama ei asu, vaid neid tuleb veelgi laiendada. Ei ole sugugi tarvis rahvast eestkostmise all hoida ja püüda kogu riigivõimu keskohta koondada, vaid selle asemele peab astuma riigivõim[u] üksikute ülesannete rahva kätte viimine, s.o. laialise omavalitsuse teostamine. Kahjuks me seda praegu veel tarvilisel määral ei näe. Tsentralisatsiooni püüded on veel õige tugevad. Sellepärast seisavadki meie omavalitsused veel välja arendamata ja riigiaparaadi lihtsustamisest pole niipea asja loota. Ka meie põhiseadus näeb ette, et riigivõimu teostamist tuleb korraldada ka omavalitsuste kaudu. Kui seda otstarbekohaselt

korraldada, siis pole sugugi karta, et see riigivalitsemise funktsioonide kiirust ja täpsust halvaks.

Sarnane tasakaal on aga tingimata tarvilik. Enne pole loota, et me saaksime kindla riigivalitsuse ja otstarbe- ning jõukohaselt töötavad omavalitsused.

Pole tarvis sugugi karta, et meie rahvahulgad nende ülesannetega valmis ei saaks. Meie rahvaharidus on selleks küllalt kõrge. Juba aastakümneid kestnud töö mitmesugustes *s e l t s i d e s*, eriti aga majandusliku omaabi ja *ü h i s t e g e v u s e* alal on inimesi avalikuks tegevuseks kasvatanud ja annud tubli tagavara kogemusi, mis ühiskonna asjade juhtimiseks tarvilikud. Kuid iseseisvas demokraatlikus riigis on need nõuded mitmevõrra kasvanud ja kasvavad veelgi. Sellepärast tuleb ikka rohkem rõhku panna nendele rahvakasvatuse aladele, mis õieti rahva rahvaks teevad. Need on: sügav omapärane kultuur ja oskus oma majandust juhtida. Ilma selleta oleks meie demokraatlik riik paljas vorm ilma erilise sisuta. Siin näeme, et mitmelgi alal on põhjalikku elustust tarvis.

*S e l t s i e l u* rahva laiemates hulkades ootab uut äratust ja hoo- gu, sest just siin on kõige suurem elukool, mis aitab suuri hulki demokraatlikkudeks riigikodanikkudeks kasvatada. Haridus- ja koolipoliitika peab täienema uue suunaga, kus üld- ehk humanitaarhariduse kõrval ikka rohkem tähtsust leiab *k u t s e h a r i d u s* ja mitmesuguste oskuste arendamine, mida vajab tegelik elu ja äraelamine, sest ilma selleta ei saa ei riik ega kodanik läbi. Just majanduse alal puuduvad meil veel pikema aja kogemused. Siin on teerajajaks olnud just meie *ü h i s t e g e v u s*. Tema edaspidisestki arengust oleneb meie majanduslik tulevik õige tähtsal määral. Ja siin on juba praegu selge: peab tulema suur *t e r - v e n e m i s e* a j a j ä r k. Ühistegevus tuleb puhastada poliitikast, mida me kahjuks mitmelgi pool näeme. Ainult puhtate ühistegeliste põhimõtete järele tegutsev ühistegevus täidab oma majanduslikku otstarvet, kasvatab rahvast ja annab ühiskondlikke kogemusi. Selle juures pole sugugi tarvis, et ühistegevus oleks eraettevõtetest rohkem eesõigustatud seisukorras. — Ka muul majanduse alal ootame sama tervendust, sest spekulatsioon ja kõlvatu võistlus sööb kogu rahva majandust.

Kui see õige peaks olema, et me rohkem tarvitame kui valmistame, siis on *t ö ö k ü s i m u s e d* meie rahva saatuse otsustajad. Ja siin peavad siis meie vaated ja ka meie poliitiliste erakondade nõudmised põhjalikult muutuma. Siin pole mitte tegemist vastasrindade või vaenuliste leeridega, vaid tööküsimus on kogu rahva *ü h i n e* küsimus. Ja just sellele *ü h i s e l e h u v i l e* tuleb ehitada. Mitte niipalju teineteiselt nõuda (kes see andja siis lõpuks on?!), vaid teineteist toetada. Sallimatu-

ses ja jõudude killustamises on meie avaliku elu suurem pahe. Ja siin on väga halba eeskuju annud mitmedki meie ajalehed ja erakonnad. Näib, et siin peitubki praegusaja üks suurematest puudustest. Sellepärast on tarvilik, et otstarbekohased muudatused riigiparaadi korralduse alal ka erakondade juures tervendust tooks ning elurõõmsama ja viljakama vaimu maksma paneks.

*Pärnu Postimees*, nr 46, 24. II 1929, lk 1.

Lg.<sup>7</sup>

### ÜHINE, JAGAMATU EESTI! EESTI VABARIIGI 11-DAKS AASTAPÄEVAKS

Kuna mullu sünnis oli pühitseda iseseisvuse 10-aastast kestvust suuremate pidustustega, veedame tänavu oma vabariigi aastapäeva vaikelt ja tagasihoidlikult. Oleme sattunud oma iseseisvuse 11-dal aastal ebasoodsa ilmastiku ringi, mis on toonud kehva lõikuse ning külma, haigusrikka talvega palju muret ja raskust kõigisse kodudesse ja majapidamistesse. Sellepärast puuduvad meil suuremate kulukate pidustuste toimepanemiseks nii ainelised varad kui ka meeoleu. Siiski ei tohi see päev uppuda ja kaduda teiste hallide tööpäevade reas, vaid olgu ta pühendatud meie riiklikule iseseisvusele, mitte üle jõu käiva välise hiilgu- se ja toreduse arendamisega, vaid pigemini enesesse süvenemisega, aru pidades eneses, mis oleme saavutanud ja kuhu poole sammume. Riigi aastapäev kutsub riiklikule järelemõtlemisele kõiki mõtlemisvõimelisi kodanikke.

\*

Tähelepanelikud, tõsiselt mõtlejad kodanikud vaatavad murelikult olevikku ja ei ennusta sellest palju head tulevikuks. Selle juures on vähe- maks mureks möödunud ikaldusaasta, sest meie hingi täidab murdma- tu lootus, et tulevad jällegi paremad aastad, kus täituvad tühjaks jää- nud aidad ja küünid, vaid suuremat muret sünnitab küsimus, kas aita- vad meid ka hea lõikuse aastad, kui läheme edasi selles suunas, mille meie riigi poliitiline elu on võtnud otse möödunud üheteistkümnendal iseseisvuse aastal? Kes erapooletult tähele pani paari viimase nädala sündmusi, sellel kumisesid kõrvus kadunud Koidula sõnad: “Nad tao-

---

<sup>7</sup>Georg Eduard Luiga (1866–1936), *Päevalehe* vastutav ja peatoimetaja 1908–1934.

vad su tüve sisse talva, mu Eestimaa!”<sup>8</sup> Meie poliitikategelased nähtavasti ei tunne ega tunnusta Eesti vabariiki kui ühist tervikut, kelle elanikke ühendaksid mingisugused ühised huvid, vaid elav organism püütakse lõhki kiskuda, tükideks teha, kes vastastikku üksteise peavad ära sööma. Selle vastu peame seadma vanade Vene imperialistide juhtsõna omakohase sisu ja tähendusega, et meie ideaaliks olgu ü h i n e , j a - g a m a t u E e s t i !

Pahemalt poolt on ammu juba vabariigi rahvas jagatud kahte vaenulisse, vastastikku võitlevasse väerinda: seal kurnajad, siin kurnatavad, kus ainult ühe kahju teisele kasu võib tuua; nüüd on aga eriti viimase aasta jooksul paremalt poolt kõige ägedusega hakatud õhutama m a a vaenu l i n n a vastu: linn olevat see, kes maa välja kurnab ja tühjaks imeb, linn olevat see, kelle heaks põllumees pidavat orjama ja ohverdama, linn olevat süüdi, et põllupidaja töö nii raske ja seisukord nii vilets. Trükitakse suure kirjaga kihutusartikleid ja laotatakse maad mööda laiali, et “a i n u l t t a l u p e r e m e h e d m a k s a v a d t u l u m a k s u”<sup>9</sup> ja et isegi l i n n a d e h o o l e k a n n e teostatavat neiltsamult talupidajailt võetavate maksude kulul. Linn kujutatakse niisuguseks liiglihaks riigi elava keha küljes, kellele muud vaja ei ole, kui terava noaga maha lõigata või tulise rauaga ära põletada.

\*

Kuidas on aga lugu tõepoolest? Kas Eesti linnad tõesti väärivad ainult Soodoma ja Komorra saatust, et maa võiks hakata seda paremini elama?

Vaenuõhutajad linnade vastu koputavad sellele, et põllupidajad maksvat suurema osa riigimaksudest ja põllumajanduse tooted moodustavat suurema osa meie väljaveost ning olevat nõnda meie välisvaluuta peaallikad. Sest põllumajanduse tooteid on 1928. aasta jooksul välja veetud 59 693 tuhande krooni eest, aga tööstuse tooteid kõigest 43 791 tuhande krooni eest (metsasaadused ei ole siia hulka arvatud). Esimesel silmapilgul näitab, nagu oleks sellega tõesti suur ülekaal põllumajanduse toodete, s.o. maa pool, aga kui arvesse võtta, et linnades elab ainult 336 tuhat inimest, maal aga umbes 2 korda nii

---

<sup>8</sup>Read Lydia Koidula (1843–1886) sonetist “Laulu kohus”: “Nad taguvad su tüve sisse talva, mu Eestimaa!”.

<sup>9</sup>Vt nt “Tulumaksu surve: Selle maksu maksjaid Eestis 101.884. Üle 120 tuhande sendi maksjaid ainult 180. Tulumaks ainult taluperemeeste kanda”. — *Kaja*, nr 92, 21. IV 1928, lk 6; “Otsib trükiveast norimisainet: Põllumeestevaenuline toon “Päevalehes” mõjul”. — *Kaja*, nr 95, 25. IV 1928, lk 7.

palju, siis järgneb, et iga linnaelaniku kohta on tööstuse saadustest märksa rohkem välisvaluutat sisse tulnud kui põllumajanduse saadustest iga maaelaniku kohta. Mis puutub aga tulumaksusse, mida kogupõllumeeste häälekandja tõenduse järele “a i n u l t” taluperemehed maksavat, siis loeme riigikontrolli aruandest, et 1927. aastal on tulumaksu riigikassasse tulnud iseseisvailt põllupidajailt 762 060 krooni ehk ainult 23,4 prots. kogu maksust, ja põllumajanduses teenijailt 23 870 krooni, kokku sellega põllumajandusest 785 630 krooni. Selle vastu on maksanud töösturid ja kaupmehed 984 220 krooni ehk 30,2% kogu maksust ja tööstus-kaubanduse alal teenijad 519 840 krooni, kokku sellega tööstus-kaubanduse ala tegelased 1 504 030 krooni.

Need arvud tõendavad vähemasti üht: et linnaelanikud Eesti riigis ei etenda mitte seda osa, mis isamesilased mesipuuks, vaid et nad täidavad riigi ees oma kohuseid vähemasti niisama ausasti ja täielikult kui nende ägedamad arvustajad.

\*

Aga arvustiku andmetega ei lase need ennast veenda. Nagu 100 aasta eest parunid ütlesid, et “üks-kord-üks teeb talupoja häbematuks”, ja ei sallinud rehkendamise õpetamist külakoolis, nii tembeldavad nüüd meie uusimad põllumehe kaitsjad lihtsalt põllumeeste vaenlaseks igaüht, kes nende eksiväiteid arvustiku andmete varal ümber lükkab. Aga on meil siis tarvis arvustiku andmeid, et ümber lükata seda hirmutonti, mida tahetakse teha linnadest põllupidajatele? Kas iga lahtiste silmadega inimene isegi ei näe, et see tonditegemine on kunstlik nõidumiskatse, millel et ole asjalikku alust? Sest kui see õige oleks, et linnad imevad ja kurnavad põllumehe välja, siis peaks ju põllumees seda rikkam olema, mida kaugemal ta asub linnast, mida ligipääsmatum on linn temale. Aga minge tehke väike jalutuskäik Kadakale, Järvele, Tiskresse ehk teistesse linnaligiduse küladesse ja kuulake järele, kas sealsed peremehed tahaksid vahetada oma maakohti samasuuruste maakohtade vastu kuskil Lääne- või Pärnumaal võimalikult kaugel kõigist linnadest? Tegelik põllumees teab, et linn on tema tuluallik, ja mida ligemal linnale, seda väärtuslikumaks hinnatakse põllumaad. Põllumehed on ka väga huvitatud sellest, et linnaelanikel oleks rohkem raha, sest seda kergemini, kiiremini ja parema hinnaga saab põllumees turul oma kaubast lahti.

Sellepärast ei ole mingit põhjust, et linn ja maa peaksid vastastiku vaenujalal seisma; ei ole sugugi nii, et üks neist saab õitseda, kui teine kiratseb, vaid nemad täiendavad teineteist, on ühetarvilised elun-

did riigi kehas, sama tuiksoon käib mõlemast läbi, sama elumahl toidab mõlemaid ja ühe tiisikus toob ka teisele kadu.

\*

Veel üks teine põllumehe vaenlane on leitud, see on m e r i. See, meie rahvamajanduse tähtis tuluallik juba vanast ajast, on iseseisvuse ajal enam võõraslapse osasse lükatud ja meie naabrid on hakanud meid sellelt ikka enam ja enam välja tõrjuma, nõnda et karta oli, et see tegevusala meie käest hoopis ära kistakse ja tuhanded perekonnad kaotavad leiva, mis õigupoolest kuuluks nendele. Aga nõudmisele, et riik ka laevanduse edendamisele peaks tähelepanu pöörama, astub põllumeeste kogude häälekandja vihaselt vastu.<sup>10</sup> Olevat “enam kui pentsik mõte”, kui öeldakse, et meie ei või oma kliimaatilises olukorras hea aasta peale kunagi kindlad olla, sellepärast ei tohi meie a i n u l t põllumajandusele ehitada, vaid peame ka teisi tegevusharusid silmas pidama, muu seas nimelt ka laevandust. Aga mispoolest on see mõte nii “pentsik”? Kas meie põllumees ei tee ka mitmesugust vilja, et kui üks äpardub, siis teine ometi hädast aitab? See oleks riiklik õnnemäng ja sellepärast lubamatu, kui kõik pannakse üheainsa kaardi peale, mis võib õnnestuda, siis on see muidugi hea, aga võib ka niisama kergesti äparduda, ja siis on kõik kadunud. Mõistlik riigi majapidamine nõuab, et viljeldakse kõiki loomulikke rahva ülalpidamise alasid. Mida rohkem neid on, seda vähem on karta üldist ikaldust. Ja laevandus on ometi Eestile looduse poolt kätte antud tööala. Nüüdki, vaeselapse osasse surutud, on ta annud aasta jooksul 300 miljonit senti p u h a s t välisvaluutat, kuna eelpool toodud tööstuse ja põllumajanduse toodetest saadud valuuta oli b r u t t o-arvudes. See näitab, et meie maksubilansis laevanduse sissetulek etendab suurt osa. Lätlased aga on meist 5 aasta jooksul nii palju ette jõudnud, et nende laevanduse netto-sissetulek aastas on ümmarguselt üks miljard senti. Selle juures on veel hoopis arvestamata suure hulga meremeeste ja nende perekondade ülalpidamine. Sellest järgneb, et mis ülemal öeldud linnade kohta, maksab ka siin: mida parem on laevameeste teenistus, seda kasulikum on see ka põllumajandusele. Sest raha, mis tuuakse koju merelkäikudelt, valgub siin laiali ja satub ka põllumeeste kätte.

Ülepea pole midagi vildakamat kui vaade, nagu oleks ühe majandusharu edu teistele harudele kahjuks ja takistuseks.

<sup>10</sup>Vt A. M., “Kitsad ajad manitsevad kokkuhoiule: Ajutiste raskuste pärast ei või veel põllumajandusele käega heita. Nurgakiviks jäägu ikka põllutöö”. — *Kaja*, nr 31, 6. II 1929, lk 2.

Riiklikult mõtlejad peavad riigi kui terviku peale vaatama ja ei tohi otsustada kolgahuvide seisukohalt.

\*

Sama kunstlik ja põhjendamatu kui vastolude otsimine maa ja linna vahel on vaenu õhutamine tööliste keskel mingisuguse oletatava kapitalistide klassi vastu. Kindral Laidoneril oli õigus oma eelarvekõnes küsida: kus on meil need "kapitalistid"? Kus on meil see rahvas, kes elab ilma isikliku tööta ainult kupongide lõikamisest?<sup>11</sup> Kui meil oleks aga rohkem kapitaliste ja kapitale, siis oleks sellest kasu ka töölistel, sest nõudmine tööjõu järele oleks suurem, töökohti ja teenistust oleks rohkem, palgaolud oleksid paremad. Aga meie tööstus kiratseb sellepärast, et kõik oleme kehvad, et meil puuduvad oma kapitalid, et peame neid otsima väljaspoolt ja maksma suurt vahekasu. Kui meil leidub inimesi, kes oskavad organiseerida neid pisikesi tagavarasid, mis on olemas nii väikesel määral, et seda ei saa kapitaliks nimetadagi, ja nende abil ellu kutsuda tööstusettevõtteid, kus võivad teenistust ja leiba leida teised, kellel muidu midagi ei oleks peale hakata, siis on see ometi tänuväärne ja üldkasulik algatus, kuigi see teenistus ei ole nii küllaldane, nagu oleks soovitav. Kuid see maapind, mis esivanemad kord meile asukohaks valinud, on suurelt osalt ka nii kehv, et ta ei tasu küllaldaselt harija vaeva, aga Eesti rahva jaoks ei ole siiski kogu maailmas paremat maad olemas, meie oleme südamega kasvanud selle kodu kehva pinna külge ja oleme õnnelikud, et meil sedagi on. See kehv pind on meie isadele ja isaisadele aastasadade jooksul annud leiba, olgu küll kuuma palehigi ja raske töövaeva eest, et nad on kasvanud, terve ja tugev sugu ja pärandanud meile ilusa ainelise ja vaimlise päranduse lootuses, et nende järeltulijad kord õnnelikumalt siin saavad elama, kui nendele osaks oli antud. Nemad pidid suurema ja parema osa oma töövaevast ära andma võõrastele sundijatele, nende eneste ja nende laste jaoks jäid viletsad näljaterad, aga nad ei heitnud meelt! Meie osa nendega võrreldes on kadestamise väärt: meie maa on nüüd tõesti meie oma, mis kasvab tema pinnal, tema vetes, see kuulub meile ja meist enesest, meie organiseerimisvõimest oleneb, et kõigile selle maa lastele jätkuks küllaldaselt ülespidamist.

Selle võimaluse on riiklik iseseisvus meile annud. Kui meie siiski veel nii kaugel ei ole, siis on süü meie eneste juures, et meie ei ole osanud veel korraldada, organiseerida. Seda teha, suurematele hulkadele

---

<sup>11</sup>Vt III Riigikogu 29. jaanuari 1929. a istungi protokoll nr 204 (5), vg 85–101, eriti 88. [www.digar.ee/id/nlib-digar:237700](http://www.digar.ee/id/nlib-digar:237700).

paremaid elamistingimusi organiseerida — see peab olema nende eesmärk, kes astuvad tegevusse poliitilisele alale, mitte aga taguda talva rahva ühisesse elavasse organismi.

Mis meie soovime enestele vabariigi aastapäeval?

Et kõigi avaliku elu tegelaste juures üle kõigi erakondliste lahkuminekute, üle kõigi valimistevoitluste seisaks silmas põhinõudena ja ülema eesmärgina

ühine, jagamatu, lahkamatu Eesti!

*Päevaleht*, nr 54, 24. II 1929, lk 2.

**Jaan Tõnisson**<sup>12</sup>

KELLE PÄRALT ON MEIE ARMASTUS.

VABARIIGI 11. AASTAPÄEVA PUHUL

Riigid on tegelikult sagedasti koguni üürikesed. Nende väline ilme muutub aja jooksul põhjalikult. Võimu ulatus väheneb või laieneb, et pead tõsiselt küsima, kas on üldse veel tegemist senise olevusega.

Või on palju sarnadust suure vesipeaga väiksel Austria vabariigil Franz Joosepi<sup>13</sup> absolutistliku kaksikriigiga, mis mõjukalt kaasa mängis Euroopa kontserdis!<sup>14</sup>

Kui väga on Jugoslaavia veel Serbia nägu?! Kui palju sarnaneb revolutsioonirikas vabariik vanale meredevalitsejale Portugalile?!

Kuid ometi, — riik on igavene!

Kõik muutused ja võimu ümberkujundused on ajalikud, riigi idee aga igavikule sihitud.

Mida rohkem õpitakse tabama jäädavat ajalikkude kujude varjult, seda enam hakatakse hindama riiki tema ajalikuski ilmes.

Õigusega võidakse teravalt arvustada meie riigielu käiku ja nähteid. Palju on puudusi. Tarvis on parandusi. Paratumad on uuendused.

---

<sup>12</sup>Jaan Tõnisson (1868 – 2./3. VII 1941 Tallinn (?)), III Riigikogu liige.

<sup>13</sup>Franz Joseph I (1830–1916), Austria keiser a-st 1848 ja Austria-Ungari keiser a-st 1867.

<sup>14</sup>Euroopa kontsert (Rahvusvaheliste suhete Viini süsteem; Kongressi süsteem), jõudude tasakaal Euroopas 1815–1914, hõlmas Austriat, Preisimaad, Venemaad ja Suurbritanniat ning hiljem liitunud Prantsusmaad; koguneti kriiside ajal.

Kas peab aga see tähendama, nagu võiks meil sellepärast huvi kaduda Eesti iseseisva riikluse vastu? Nagu peaksid ajutised pettumused kõikuma panema meie armastuse oma rahvusliku iseseisvuse paleuste vastu?!

Kogunist mitte. Isegi valusamad kogemused täis pettumusi ei tohi sumbutada tuld Eesti omariikluse altaril. Arvustus peab aina meie meeli virgutama, et meil hakataks veel hoogsamalt tööd tegema oma üldise asja teenistuses. Uuenduspüüded peavad lõkke meie südameis loitavaks leegiks õhutama, mis soojendaks meie hinge tegudele ja valgustaks meie teed tulevikku.

Kas suudaksid väiksed vistrikud meie armsama näol jahutada meie hellemaid tundeid tema vastu?! Või ei süvenda just kallima haigus meie arusaamist sellest, mis tema meile on!

Kindlalt tahame nõuda puuduste kõrvaldamist meie riiklikus elus. Põhjalikud uuendused tulevad läbi viia meie vabariigi elundites ja võimu vahetades. Eriti peab kaduma õnnetu rühmade-valitsus, et meie riigielu juhtimisel ei saaks niite tõmmata inimesed, kellel seks ei ole muid eeldusi kui vahest väike sepitsusteosavus ehk suur suu. . .

Kõik need paranduse püüded ei alanda mitte rippumatu omariikluse au, ei või ka vähendada tema väärtust laialiste hulkade silmis.

Iseseisev Eesti rahvariiklus on meil käed vabaks teinud loovaks tööks oma põlve parandamisel. Tema on meil avanud tee meie saatuse juhtimiseks oma paremat arusaamist mööda. Rahvuslik vabadus on meie meeltest ja mõtetest võtnud võõra võimu surve.

Nüüd on meie oma asi ära kasutada kõiki võimalusi, mis on meile toonud iseseisev riiklus oma elu uuendamiseks ja tuleviku kindlustamiseks.

Meie armastus on r i p p u m a t u E e s t i v a b a r i i g i p ä r a l t !  
Tallinnas, 22.2.29.

*Postimees*, nr 54, 24. II 1924, lk 4.

A. V-k.<sup>15</sup>

1918–1929.

#### MÕTTEID VABARIIGI 11-AASTASE ISESEISVUSE PUHUL

Käes on jällegi 24-as veebruar — meie vabariigi aastapäev. Valitsevate ringkondade poolt on otsustatud tänavust aastapäeva pühitseda tagasihoidlikult, milline seisukoht üldist poolehoidu leiab. Oli ju möödunud aasta meile nagu peaaegu kogu Euroopale mitte väga vastutulelik. Võib isegi öelda — karm. Vihmane suvi ja praegune tujukas ja käre talv sunnivad tahtmatult küüru tõmbama. Esijoones annavad need rasked olud end tunda majanduslikult. Ja meie rahvusliku iseseisvuse arengu aastail on majandusliku arengu takistused suurima tähtsusega.

Poliitiliselt ja kultuuriliselt oleme möödunud aasta kestel võitnud aga mõndagi. Välismaade avalik arvamine tunnustab peaaegu üksmeelselt, et kümne aastaga on piiririigid jõudnud end näidata iseseisvusvõimelistena, ning on praegu igakülgsest edasijõudmise teel. Ei ole küll olnud erilisi võite lepingute sõlmimistel, kuid pole olnud ka erilisi kaotusi vast peale tikutrustiga<sup>16</sup> lepingu sõlmimist, mis saanud laialdaste arvustuste osaliseks. Viimase lepingu kohta peab küll tähendama, et siin meie poliitikamehed oleksid pidanud rohkem kaugelenägelikud ja rahva huvide eest seisjad olema, kui nad seda olid.

Kuna mujal maailmas möödunud aastail terve rida konflikte kerkis üksikute maade vahel, Lõuna-Ameerikas isegi avalik sõda pidi tekkima, rääkimata hommikumaaadest, kus lahingud käimas, oli meil naabritega rahulik vahekord. Venemaa on seni näidanud üles heatahtlikkust, ja meil pole olnud põhjust tülitseada ka teiste naabritega. Rootsiga loodi südamlikum vahekord riigivanema külaskäiguga Rootsis.<sup>17</sup> Kas sellest küll mingisugust tulu on, see on täitsa lahtine küsimus, sest Rootsi ta-

---

<sup>15</sup>Võimalik, et August Viljak (1898 – ?), töötanud *Rahvalehe* toimetuses, asunikude ajalehe *Maa* väljaandja 1927, vastutav toimetaja 1926–1927, *Uudislehe* vastutav toimetaja 1927, ajalehe *Eesti Kodu* tegevtoimetaja 1934, ajalehe *Mõistuleht: Ristsõnade ja Mõistatuste Kogu* väljaandja ja vastutav toimetaja 1934.

<sup>16</sup>Riigikogu 6. istungjärg võttis 27. mail 1928 vastu tuletikkude müügi ja valmistamise seaduse, millega Rootsi tikutrust ehk Svenska Tändsticks Aktiebolaget Ivar Kreugeri juhtimisel omandas Eestis tikumonoopoli, saades ainuõiguse 28 aastaks tuletikkude valmistamiseks Eestis.

<sup>17</sup>Riigivanem Jaan Tõnisson viibis 4.–5. septembrini 1928 ametlikul viisiidil Stockholmis kuningas Gustav V kutsel. 27.–29. juunini 1929 oli Gustav V vastukülaskäigul Tallinnas.

kistab meie liha sissevedu oma maale palju rohkem kui näiteks Soome oma. Siin tuleks tuleval aastal meie poolt küll rohkem nõudlik olla, kuna muidu Gustav Adolfi ausammas<sup>18</sup> ja teised sõpruse tundemärgid Rootsi poolt oleks täiesti mittemidagiütlevad.

Terve rida vähemaid “sissekukkumisi” kodumaal näitavad, et meie pole kaugeltki veel jõudnud täiesti eeskujuliku korrani. Tollipanama,<sup>19</sup> Kärevere silla kokkuvarisemine,<sup>20</sup> pehmed roopad raudteel,<sup>21</sup> suurpõl-lumeeste kõrvalopsud Riigikogus<sup>22</sup> — kõik see näitab väiklust, isiklik-ku omakasu ja poliitilist ebaküpsust.

Rahalisel raskusel, mis eriti nüüd kevadel end tunda annavad, olgu see põllumajanduses või ärilises elus, tuletavad meile meele, et rasku-sed pole kaugeltki võidetud. Kuid see kindel teadmine, et oleme siia-maani vastupidanud, ja võrdlemisi hästi vastupidanud, annab lootust ja

---

<sup>18</sup>26.–27. juunini 1928 viibis Rootsi kuninga esindajana Eestis Uppsala peapiiskop Nathan Söderblom, et 27. juunil avada Tartus Gus-tav II Adolfi mälestussammas, Eesti-Rootsi Ühingu annetus Eesti Va-bariigi 10. aastapäevaks.

<sup>19</sup>1926. aastal tuli avalikuks 1922. aasta suurem “tollipanama”, mil-lesse oli segatud hulk tolliametnikke, kes olid tollide valesti arvestamise ja dokumentide kõrvaldamisega endale raha teinud. Süüasja suure ma-hu tõttu kestis uurimine aastaid, millele järgnesid 1931. aastast paljud kohtuprotsessid.

<sup>20</sup>Paar päeva varem tehnilise komisjoni poolt vastu võetud Kärevere sild (insener Ado Johanson) varises kokku 14. detsembri 1928. a hilis-õhtul. 1930. a märtsis järgnes kõmuline kohtuprotsess, kokkuvarisemise põhjuseks leiti valesti valatud sillasammaste nõrkus.

<sup>21</sup>Tallinna-Pärnu kitsarööpmelise raudtee kordaseadmiseks tellis tee-deministeerium (minister Karl Virma) 1925. aastal välismaalt uued röö-pad kokku 335 km jaoks, mis saadi kätte 1926. a ning pandi maha Tallinna-Pärnu raudteele (150 km) ja Lelle-Papiniidu tee (73 km) ning 112 km rööpaid jäi seisma ladudesse Nõmmel. Peagi selgus, et rööpad kuluvad kiiresti ja ebaühtlaselt, sest nii need kui ka sidematerjalid olid tellitud erilise tüübi järgi. Ühtlasi oli küsitav ka tellimisprotsess. Kū-simuse selgitamiseks moodustati valitsuse erikomisjon ja ajakirjandust täitis muu hulgas erakondlik ärapanemine.

<sup>22</sup>5. veebruaril 1929. aastal lõi Riigikogu liige Artur Tupits töö- ja hoolekandeministrit ning ühtlasi haridusministrit Leopold Johanson, esimene kord küll mööda, kuid teisel korral vastu nägu, nii et sel len-dasid prillid eest, Johanson ei jõudnud vastu lüüa, sest teised sekkusid. Siit pärineb väljend “tupitsat tegema”, mugandatuna “tuupi tegema”.

juulist, et ka kaheteistkümnes iseseisvuse aasta meile ei suuda sise-  
mises elus valmistada niisuguseid üllatusi, mis meid murraksid. Olgu  
siis, kui poliitilised parteid üksteise vastu üles näitama hakkavad niisu-  
gust sallimatust, mis rahva ühiselu täiesti võimatuks teeb.

Seejuures peame aga meeles tuletama jällegi neid kangelasi, kes kao-  
tasid oma elu ehk oma elu kaalule panid kogu Eesti iseseisvuse eest  
rohkem kui kümme aastat tagasi. Ja ka rahva ühist tahet omavahel pare-  
mas läbisaamises elada. Kes viimast tunnustada ei taha, ei või olla rahva  
sõber.

*Maa*, nr 22, 23. II 1929, lk 2.

[\*\*\*]

### EHTAGEM EESTI KODU

Üheteistkümne aasta eest algasime iseseisva Eesti loomist.

Tühjade kätega seisid riigi- ja rahvajuhid sõjast purustatud kodu va-  
remeil, usk Eesti eluõigusse pesitsemas hinges, lootus õiguse võidusse  
loitmas silmis, raugemata töötahe kõuena kajamas sõnus.

Sõnadest said teod, tegudest sündis uus Eesti, — uus ja ilus — Ees-  
ti, millist oodati kaua. Üksteist aastat on mööda päevast, mis oli täis  
kannatusi ning kangelastegusid.

Palju oleme suutnud luua selle lühikese aja jooksul. Liigagi palju  
oleme korda saatnud, ent tegemata on veelgi küllalt, luua ja ehitada veel  
vaja öid-päevi, et jõuda välja olukorrast, millesse oleme sattunud olude  
sunnil.

Tõsi, ajad on rasked. Valusaid päevi on pidanud kannatama rahvas.

Puudus on kutsunud esile rahulolematusi, häda sunnib ütleva kibe-  
dust rahva juhtide aadressil, meelekibedus kiusanud kõnelema paljugi,  
millest parem oleks olnud vaikida, et mitte veelgi enam rikkuda tuju.

Tõsi ju on, et erakondlikes võitlusägeduses on unustanud rahva ära-  
valituid oma kohustused riigi- ja rahva vastu — on surutud vägise läbi  
kiihuviline poliitika omameeste kasuks; sarnased nähted aga on rahvas  
kibedasti hukka mõistnud, mehi sääraseid halvaks pannud, tihtigi riigi-  
kogu ta näaklemiste pärast nimetanud asutuseks, kus töö asemel aeva  
kakeldakse.

Rahva targemad pead aga on teravalt hukka mõistnud sarnase jandi-  
tamise, nõudes avalikult, et sarnane erakondlik sõgesikumäng peab ka-  
duma riigi juhtivast kogust, kui ei taheta saata hukatusse kogu riiki ning  
rahvast, kes nii kangelaslikult end näitab tänapäeva kitsastes oludes, kes

nurisemata kandis kõik iseseisva kodu loomisraskused, halisemate andis ohvrid, mis talt nõudis armastatud maa enda vabastamishinnaks.

Homme, vabariigi üheteistkümnendal hällipäeval, täitku kõikide südameid ning meeli see üksmeel, millega astusime looma 11-ne aasta eest enda ühist kodu.

Kadugu kõik asjatud purelemised, asemele astugu töömeel, — seda ootab maa, seda ihkab rahvas.

Juhtide püha kohus aga on täita rahva palavamaid soove.

*Pärnu Päevaleht*, nr 45, 23. II 1929, lk 1.

[\*\*\*]

## EESTI VABARIIK JA TÖÖLISKLASS

Täna pühitsetakse meil üheteistkümnendat korda Eesti vabariigi aastapäeva, mil aastast aastasse püüab iga kiht, iga rahvaosa tõmmata bilansi oma suhetes riigisse, püüab aimata ja näha ette ta arenemiskäiku tulevikus, et siis täie teadvusega võtta osa sellest ja seda oma jõukohaselt mõjutada.

Möödunud üheteistkümnne aasta jooksul on meie seltskonnas muutunud nii mõnedki vaated, on revideerimisele võetud nii mitmedki seisukohad, milles varem polnud suuremaid lahkuminekuid.

Kes kahtles 8–10 aasta eest, et Eesti vabariik ja Eesti iseseisvus võivad püsima jääda ning areneda üksi siis, kui meie riiklik elu korraldatakse täieliku demokraatia, moodsa rahvavalitsuse põhimõtte alusel?

See oli aktsioom, oli niivõrd enesest mõistetav, et isegi kahtluse varju ei võinud kusagil tärgata.

Aga juba viimasel paaril-kolmel aastal võime näha, kuidas teatavates ringkondades, esialgu küll tasa ja arglikult, hakatakse ürgitsema, kuidas ikka valjumini kostavad õhkamised “stabiilse” ja “tugeva” valitsuse järele. Ühtaegu sellega kõneldakse ikka selgemini “demokraatia kriisist” ja “jõuetusest”.

Mida see tähendab? Kuhu tüüriavad “tugeva” valitsuse poole õhkajad?

Aga ei kuhugi mujale, kui demokraatia hävitamise ja vägivalla valitsuse loomise poole.

Eesti tööliklass, kes omal ajal võttis vääriliselt osa Vene revolutsioonilisest liikumisest, aidates kukutada sealset isevalitsuslikku korda, toetas hiljem igat viisi iseseisva Eesti vabariigi loomist, jätkates ühtlasi võitlust demokraatliku korra maksmapaneku eest Eesti vabariigis.

Ka tänapäeval püsib rõhuv enamus meie töörahvast demokraatia põhimõtete alusel.

Teades, kuidas mõnedes ringkondades sepitsetakse reaktsoonilisi plaane, on eesti töölistkonna kohus vabariigi aastapäeval avalikult ütelda — igaüks, kes tõstab käe demokraatia piiramiseks või hävitamiseks, on Eesti vabariigi ja rahva vaenlane, kelle vastu astub võitlusse töölistkond sama üksmeelselt, nagu vanasti isevalitsusliku korra tugele vastu.

Tõsi, meie töölistkond ei ole suutnud küllaldaselt ära kasutada põhi-seadusega kindlustatud õigusi ja vabadusi, ta pole saanud end avalikus elus nõnda maksma panna, nagu see ta arvulise hulga juures oleks võimalik olnud, kuid see ei muuda teda demokraatia vaenuliseks. Ta teab, et demokraatia arenemise ja süvenemisega tugevneb ka ta ise ja see, mis täna jääb saavutamata, võib juba mõne aja pärast olla teostatud. Demokraatlikus vabariigis näeb töölistkond seesugust korda, mis võimaldab pidada klassivõitlust vähemate ohvritega ja piirata võitlusega paratamatult kaasaskäivaid laastamisi. Kus valitseb demokraatia, seal ei võitle enam ebateadlikud organiseerimatus salgad. Mida kauem maal on kestnud demokraatia, mida piiramatum ta on, seda enam kaovad klassivõitlusest muistse metsikuse jooned. Seistes valvel ja kaitstes demokraatiat, kaitseb töölistkond humansemaid vahetkordi ka meie praeguses ühiskonnas.

Kuid iseseisvat demokraatlikku vabariiki hindab töölistkond ka teisest seisukohast. On raske ette kujutada kapitalistlikus ühiskonnas ühtki teist riigikorda, mille juures oleks väikese eesti rahva kultuurilise tasapinna tõstmiseks ja rahva loova kultuurilise töö toetamiseks kulutatud seesuguseid summe kui viimase kümne aasta jooksul meil.

Seda peab hindama ja oskab ka hinnata töölistkond, kes suudab ennast maksma panna seda paremini, mida kõrgem ta kultuuriline tasapind. Ja kuigi töölist ei saa erilisel vaimustada ainelised hüved praegu, kuigi mõnel osal palgatöölistest majanduslik olukord on endisest halvemgi, püsib meis ometi teadmine, et meie käsutuses olevad õigused ja võimalused lubavad meil tulevikus paremini kaitsta oma huvisid.

Nõnda võime ühes töölistkonnaga täna ütelda: meie hindame Eesti vabariiki ja tahame kaitsta demokraatiat kui väärilist abinõu töölistklassi sihtide saavutamisel.

*Rahva Sõna*, nr 45, 24. II 1924, lk 2.

[\*\*\*]

MEIE TEED LÄKSID LAHKU.

ERAKONDADE DIKTATUUR ON PURUSTANUD RAHVA  
ÜHTLUSE. — PRAEGUNE MÜRGITATUD ÕHK EI TOHI KESTA  
EDASI.

PEATUS 11. KILOMEETRIPOSTI JUURES

Ajaratas on teinud ringi — Eesti pühitseb oma riikliku iseseisvuse sünnipäeva, peatudes viivu 11. kilomeetriposti juures, et heita pilku käidud teele ja valida õiget sihti, mida mööda sammuda takistamatult järgmise tähiseni. On saanud kombeks tuletada meelde igal aastapäeval mineviku mälestusi, kriipsutada alla seda, mis meie olime enne ja mida oleme saavutanud riikliku iseseisvusega. Täiesti ärkavad ju mälestuses kõige elavamalt need kaks paralleeljoont, kuid üksteistkümme aastat on ka küllalt pikk ajajärk selleks, et vaadelda lähemalt meie tänapäeva, unustades hetkeks ajamere lainetes hukkunud mineviku.

Vabadusesõja kangelaslik võitlus on meie riigiloomise suursündmus, millela meil ei oleks olnud nii ühiseid ja nii elavaid mälestusi. See vapramate eesti poegade heitlus liitis meid ühiseks perek, milles ei saanud olla sel silmapilgul lahkkelisid, kuna kõikide sihiks oli raskesti kannatanud kodumaa vabastamine ja uue, ilusama hoone ehitamine sellele mullapinnale, kus sündinud meie, meie vanemad ja vanemate vanemad. Silmapilk kohustas ühinema, seisukord ei lubanud hakata õiendama arveid oma vendadega, sest varitsev hädaoht ähvardas tuua hukatust kõigile. Ühine jõupingutus, mis alustati kõikide eestlaste osavõtul, krooniti võidupärjaga vabaduse eest langenute kalmul ning rahu järele tõusnud päike kuulutas uue, ilusama elu algust.

Kuid nüüd läksid lahku meie teed.

Sama rahvas, kes armastas pisarsilmil meelde tuletada oma 700-aastast orjapõlve, killunes korraga kümneks vaenuliseks leeriks, kes alustasid halastamatult võitlust üksteise vastu. Kadus korraga ühiseid mu repäevi veetnud eestlaste pere ja astusid asemele vihaselt võitlevad grupid, kellest ei saa öelda, et need on ühe ja sama rahva pojad. Eesti rahvas vabanes isevalitsusliku korra alt ja kuulutas enese riigi kõrgemaks võimuks, kelle tahet teostab tema enese poolt valitud rahvaesindus, kuid üheteistkümnne aasta jooksul on see esinduskogu muutunud omaette väikeseks riigiks riigis, kes ei tarvitse aru anda oma tegevusest kellelegi. Rahvaesindus ei väljenda rahva tahet, vaid ta kipub peegeldama kitsaste kildkondade isiklikke huvisid. Iga kolme aasta tagant kõneldakse küll lühikest aega ka rahva ja riigi nimel, kuid nendele sõnadele ei tarvitse

kunagi järgneda vastavad tööd. Mitte rahvas ei läkita saadikut Riigikogusse, vaid rahva kaasabil saadab kitsas kildkond sinna oma huvide kaitsja, sest demokraatlik Eesti elab erakondade diktatuuri tähe all.

Erakondade diktatuur ongi see tegur, mis purustanud rahva ühtluse; mitte üksikud kodanikud ei ole vihaselt tülis omavahel, vaid n.n. rahvajuhid peavad võitlust üksteisega ja otsivad selleks tuge ja õigustust eemalseisjatelt. See juhtide omavaheline võitlus on killustanud rahva, on lükanud tagaplaanile eestlase ja nihutanud esile erakondlase, kelle püüetel ei ole midagi ühist rahva ja riigi huvidega. Erakondlase pitsner on iga inimese otsaesisel nagu Kaini märk, mis kaevab kuristiku nende vahele ja ei luba neid läheneda üksteisele. Rahvaesindus on muutunud elukutseliste poliitikutel riigipalgaliseks teenistuskohaks, kus jagatud rusikahoopide ja 11-tunnilist keelepeksmist oleme sunnitud siiski nimetama s e a d u s a n d l i k u k s tööks.

Erakondade diktatuur on naeruvääristanud demokraatia mõiste, on tallanud tema jalgade alla ja hävitanud. Meie kõneleme valimisevabadusest, räägime sellest, et iga kodanik määrab oma südametunnistuse järele rahvaesinduse koosseisu. Kuid kus on see vabadus, kui kitsas ringkond paneb sulle ette valmis nimekirja, millele võid vastu hakata ainult sellega, et jätad üldse andmata oma hääle. Seda isikut, keda sina tahaks näha seadusandjate ja riigijuhtide hulgas, ei ole võimalik valida, sest teda ei ole üheski nimekirjas. Mitte inimese isiklikud omadused, tema väärtus ja võimed olla rahvaesindaja ja teha asjatundlikult seadusandlikku tööd, ei valmista teed pääsemiseks Riigikogusse ja teistele valitavatele kohtadele, vaid erakond võib upitada etteotsa iga mehe, kes aga on temale vastuvõetav. Sellepärast näemegi, et valitavatele kohtadele pääsevad sagedasti niisugused "rahvajuhid", kelle pilk ei küüni kaugemale oma korteri neljast seinast. Meil maksev olukord ei nõua rahvajuhilt mingisuguseid teadmisi ega tarkust, tema vajaline "tsensus" on ainult, et ta oleks vähemalt 20 aastat vana ja kohtu poolt karistamata, kuna muu eest hoolitseb juba erakond. Inimese isik on täiesti tähtsusetu, kuna ta on ainult tahtejõuetuks mängukanniks erakonna kõikvõimsates kätes. Kui võimas ja diktaatorlik on erakond, seda tõestab väga kujukalt näide möödunud aastast, kui taheti ühest kindralist teha pangadirektor<sup>23</sup> ja seletati õige "kaaluvate" põhjendustega, et pangadirektor ei tarvitse üldse tunda pangaasjandust. Samuti võib kõikvõimas erakond panna oma mehe igasse ametisse, milleks harilik surelik peab õppima ja ette valmistama aastaid. Vanasti öeldi: "Annab jumal ameti, siis annab

---

<sup>23</sup>Põllumeestekogud ja nende ajaleht *Kaja* püüdsid Pikalaenu Panga direktoriks teha Riigikogu liiget kindral Jaan Sootsi (1880–1942).

ka tarkuse”, meie ajal võiks seda väljendada nii: “Upitab erakond sinu kõrgele kohale, siis ei ole sul tarvis mingit tarkust.” Jah, niikaugele on erakondade diktatuur viinud meie demokraatia!

On möödunud juubelivaimustus, Eesti pühitseb oma harilikku sünnipäeva, mille puhul ei ole erilist põhjust teha suuri sõnu ja kaevata, et 700 aastat olime orjuses, kuid nüüd oleme sammunud üksteist-kümmend ajakilomeetrit täiesti iseseisvalt, mis tõendab, et eesti rahvas suudab end ise valitseda. Meie keegi ei kahtle enam selles, kuid täna küsime meelsamini — kas oleme oma elu korraldanud nii, nagu lubasime siis, kui lõppesid verised võistluspäevad? Kas oleme võidelnud selleks, et langenud kangelaste värsketel kalmuküngastel minna omavahel riidu nende verega ostetud vabaduse maitsmisel? — Ei, — kostab meie kõrvu kangelaste hää l sügavast hauapõhjast, meie ei langenud rohelise<sup>24</sup> ega punase lipu eest, meie kaitsesime sini-must-valge lipu au, meie võitlesime ja surime e e s t l a s e vabaduse eest!

Kas ei kohusta see vereohvrite hüüd meid, valijaid, oma riigi 11. sünnipäeval tuletama meelde, et oleme eestlased, kas ei kohusta see kalmuküngaste alt kostev hää meid pöörama selja neile rahvajuhtidele, kes isiklikkudes huvides õhutavad erakondlikku vihavaenu ja tallavad porri rahva paremad aated, pannes kaalule meie iseseisvuse? Kas ei kohusta see sind, eestlane, kindla sõnaga ütleva, et praegune, erakondlikust mürgist küllastunud õhkkond ei tohi kesta edasi?!

*Ugala*, nr 24, 23. II 1923, lk 1; ka *Sakala*, nr 24, 23. II 1929, lk 2 ja *Järvamaa*, nr 24, 23. II 1929, lk 1.

[\*\*\*]

## 11 A. RIIKLIKU ISESEISVUST

Homme 11-ne aasta eest kuulutas Eesti rahvas end iseseisvaks ja hakkas oma elu ise juhtima. Noorele riigile sai kohe osaks raske katsumisaeg, kus iseseisvust tuli kaitsta vereohvritega. Vabadusvõitlusest tuli meie rahvas uhkelt võitjana välja ja nüüd elame juba 11-dat aastat iseseisva riigina teiste kultuurrahvaste peres. Igal aastal tuletab kogu maa seda saatuslikku päeva meelde suure pühalikkusega. Tänavu sünnib see samuti, kuigi väliselt vaiksemalt ja suure tagasihoidlikkusega, sest mis

---

<sup>24</sup>Roheline lipp oli Põllumeestekogude tunnus.

tänavu väliselt tegemata jääb, seda tehti juba ära eelmisel aastal 10-da aastapäeva puhul.

Seda enam on põhjust vaikselt igal üksikul kodanikul omaette mõelda, kuidas võiksime oma elu korraldada igas linnas, igas külas, alevis ja isegi igas hertsikus ja kas suudame raskete võitluste järele saavutatud iseseisvust ka alles hoida.

Eriti tänavu on põhjust teatud kurbusega tulevikku vaadata. Põllumajanduses oli ikaldus täielik. Seemneviljast tuleb puudu. Maal on raha vähe. Suudetakse kuidagi end üleval hoida.

Ikalduse mõju on laienenud ka teistele aladele. Ta on toonud ka äri ja tööstusse seisaku.

Kõiki neid asjaolusid ei tohi meie mitte vakka alla matta. Kuid peame kohe arvesse võtma, et ikaldus pole tabanud mitte ainult meid, vaid ka teisi rahvaid. See on ajutine nähe, ning selle kõrvaldamine sünnitab küll raskusi, kuid mitte ülesamatuid.

Üldiselt oleme siiski selle üheteistkümnne aasta kestel saavutanud tunduvalt tagajärgi, oleme olnud üldiselt töökas rahvas, oleme edenenud ja arenenud täiuse poole. Linnades on tööstuse ja kaubanduse alal sihtjooned selgunud, maal on põllukultuurile pühendatud suurt tähelepanu, maa reformi teostamine on lõpule jõudmas. Rahaasjanduslik seisukord näitab kindlat paranemist. Üldine kergenemine krediidi tingimustes aitab kaasa ettevõtlikkusele kõikidel aladel.

Ent ometi, kui liikuda rahva seas, kuulub igal sammul hädaldamist ja nurisemist ning ikka tähendatakse “endise tsaari aja” pääle, nagu oleks siis olnud parem jne. See on õige, et meil on raskusi, kuid ei tohi unustada, et meie ei ole süüdi selles raskemas elus, mis tõi meile suur maailma sõda, kus hävines sadade aastate töövili, kümned tuhanded tööstused, hävinesid suurriigid, kes veel seninigi maailmasõja järel duste all kannatavad nagu meiegi. Meil tuli veel lisaks verrega lunastada vabadus ning üles ehitada kogu riigi majanduslik ja kultuurilik elu. Visa töö järele olemegi seni teistest ette jõudnud, mispärast täiesti asjatu on karta, nagu poleks meie rahval iseseisvuse kandmiseks jõudu.

Sisemises ülesehitavas töös on tõesti esile tulnud pahesid, mis tumestavad kogu meie visat püüdu — see on erakondlik intrigeerimine, mis on viimasel ajal läinud kuni kakeluseneni. Poliitiliste vastastega ei tunta enam mingit aumehelikkust, loobitakse teda poriga ning lihtsalt sõimatakse kõige rumalamal kombel, arvates, et see on kõige kohasem võitlusviis. Igal pool upitatakse etteotsa erakond, mis nõnda kaugele on läinud, et isegi riigikogus seadusandline töö on takistatud. Seda võib seletada ainult sellega, et meil veel puudub väljaarenenud rahvuslik solidariteet. Selle kasvatamiseks aidaku homne suurpäev kaasa. Seda nõuab

iseseisvuse kindlustamise vajadus ja raske majanduslik aasta, mis kõikide kihtide ja rahvajuhtide üksmeelset pingutust vajab.

*Võru Teataja*, nr 22, 23. II 1929, lk 1.<sup>25</sup>

<sup>25</sup>Pealkiri artiklist "Vabariigi aastapäeva puhul". — *Ühistegelised Uudised*, nr 8, 23. II 1929, lk 2; vt ka A. Anderkopp, "Aastapäev: Meie algame alles oma elupõllu kündmist. Ajad ootavad inimesi". — *Vaba Maa*, nr 47, 24. II 1929, lk 4; Adam Bachmann, "Elujõu ja eluõiguse nimel!". — *Narva Postimees*, nr 46, 24. II 1929, lk 1; A. Borkvell, "Vabariigi XI aastapäevaks: "Narva Postimehele" kirjutanud dir. A. Borkvell". — *Narva Postimees*, nr 46, 24. II 1929, lk 1; Hugo Zelminsch, "Tervitus Eesti põllumeestele vabariigi aastapäeval: Põllumehe tööst oleneb kogu rahva ja riigi saatus. "Kajale" kirjutanud Läti peaminister Hugo Zelminsch". — *Kaja*, nr 47, 24. II 1929, lk 3; K. Einbund, "Riigi aastapäeval: "Langeda ajalooga rahvast ajaloota rahvaks ei ole enam võimalik." "Kaja"le" kirjutanud riigikogu esimees K. Einbund". — *Kaja*, nr 47, 24. II 1929, lk 2; -g. [= Leho Kareda], "11 aastat püsimist vaba rahvana: See päev toogu uut jõudu ja värsket sitkust meie töötahtlikkusesse kättesse! Töökangelastega ehitame edasi riiki, mille rajasime õiglusele ja seadusele ja vabadusele". — *Põhja Kodu*, nr 22, 23. II 1929, lk 1; E. J. [= Ernst Joll], "Uue lehekülje pööramisel: Mõtteid vabariigi 11. aastapäeva puhul". — *Uudisleht*, nr 16, 24. II 1929, lk 4; Leo Kala [pseudonüüm?], "Üksteist aastat iseseisvust". — *Uus Rajalane*, nr 8, 24. II 1929, lk 1; Edgar Kigaste, "Edasi, visalt edasi...". — *Maa: Pärnu Väljaanne*, nr 22, 23. II 1929, lk 1; A. Osols, "'Päikese iga eesti-läti rahva ja sõjaväe lähedasele koostööle!": Vabariigi aastapäeva ja Eestisse sõidu puhul "Postimehele" kirjutanud läti sõjaminister A. Osols". — *Postimees*, nr 54, 24. II 1924, lk 6; -p. [= Vladimir Raudsepp?], "Laske rõõmsasti lehvida sini-must-valged lipud!: Mälestagem ühiselt meie kõigi mure ja rõõmupäevi". — *Saaremaa*, nr 15, 23. II 1929, lk 1; -s., "Mõtteid 11. iseseisvuse aastapäeval". — *Läänemaa*, nr 7, 21. II 1929, lk 2; Jakob Saar, "Kaheteistkümnenda iseseisvusaasta lävel". — *Maa*, nr 22, 23. II 1929, lk 2; O. S. [= Osvald Sikk], "Iseseisvus nõudis 4450 mehe elu: Nad surid, et meie võiksimel elada". — *Võru Teataja*, nr 22, 23. II 1929, lk 3; "Nippeid-nappeid möödunud nädalast". — *Jutuleht*, nr 4, 24. II 1924, lk 2; "Meie iseseisvuse 11. aastapäev: Saagem seesmiselt väärtusi hindavaiks kodanikeks". — *Lõuna-Eesti*, nr 22, 23. II 1929, lk 2; "Vabariigi XI. aastapäevaks. Kodumaa jää vabaks sal". — *Maa: Pärnu Väljaanne*, nr 22, 23. II 1929, lk 1; "Üheteistkümnenda versta posti juures". — *Rahva Sõna Pärnu Väljaanne*, nr 46, 24. II 1929, lk 1.



EPP MARDI. Déjà vu (fragment, 2018)

---

# ULIXES

## 6. ptk: Hades

*James Joyce*

*Tõlkinud Kullo Vende*

Martin Cunningham pistis esimesena silindris pea krigisevasse tõlda ja istus nobedasti sisse. Tema järel sisenes oma pikka kogu ettevaatlikult koolutades härra Power.

– Tule nüüd, Simon.

– Mine sa enne, ütles härra Bloom.

Härra Dedalus kattis kärmelt pea ja astus sisse, lausudes:

– Jah, jah.

---

James Joyce. *Ulysses*. — [www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm](http://www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm). Vt ka Märt Väljataga tõlkes, kommentaaride ja järeلسõnadega peatükke I–III “Telemachos”, “Nestor” ja “Proteus” ajakirjas *Vikerkaar* (1992, nr 9, lk 2–18; 1993, nr 5, lk 3–15; 1991, nr 2, lk 10–24), IV peatükki “Kalypso” Kullo Vende tõlkes, kommentaaride ja järeلسõnaga samas (2016, nr 7/8, lk 48–66), V peatükki “Lootosesööjad” tõlget Kullo Vendelt *Akadeemias* (2017, nr 12, lk 2207–2229), samuti lõike Jaak Rähesoo tõlkes kogumikus *Antiigist postmodernismini: Gümnaasiumi lugemik* (Tallinn: Koolibri, 2009, lk 300–303) ja Andres Ehini tõlkes antoloogias *Kaksainus: Maaailma armastusluulet* (Tallinn: Huma, 2004, lk 140). — Hades oli hilisantiigis allmaailma ehk surnuteriigi nimi. Käesolevas matuseepisoodis on tegelaste hulgas palju juba Joyce’i *Dublinlastes* (1914, eesti k Jaak Rähesoo tõlkes 1969) kujutatud inimesi. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

– Kas me oleme nüüd kõik kohal? küsis Martin Cunningham. Tule peale, Bloom.

Härra Bloom sisenes ja istus vabale kohale. Ust enda järel kinni tõmmates paugatas ta sellega kaks korda, enne kui see kindlalt sulgus. Ta pistis käe tugirihmast läbi ja jäi tõsisel ilmel läbi avatud tõllaakna avenüü allalastud aknakatteid vaatama. Üks oli kõrvale tõmmatud: vana naine piilus välja. Valge ninaots lömmis vastu klaasi. Tänapäev, et karikas temast mööda läks. Era-kordne see nende huvi laiba vastu. Rõõmustavad meid teise ilma saates, nii suurt vaeva valmistame neile tulles. Paistab neile sobivat see töö. Salasohki kuskil nurgas. Loigerdavad tatsa-latsa tuhvlites, et muidu ärkab äkki ellu. Siis teevad ta korda. Panevad lautsile. Molly ja proua Fleming säevad aset. Tõmmake rohkem oma poole. Meie surilina. Iial ei või teada, kes sind surnust peast puudutab. Pesevad ja šampoonitavad. Arvan, et kärbivad ka küüsi ja juukseid. Jätavad kuigipalju ümbrikusse alles. Pärast kasvavad nagunii. Rüve amet.

Kõik ootasid. Ei räägitud. Laaditakse arvatavasti pärgi pääle. Ma istun millegi kõva pääl. Aa, see seep sääli tagataskus. Peaks ta säält välja koukima. Kui soodne hetk tuleb.

Kõik ootasid. Siis kostis eestpoolt rataste veeremist; siis lähemalt; siis hobuste kapju. Põratus. Nendegi tõld hakkas kriginal ning õõtsudes liikuma. Teised kabjad ja kriuksuvad rattad kostsid tagantpoolt. Möödusid avenüüäärsed aknakatted ja number üheksa leinakrepiga ehitud koputiga, üks poikvel. Sõideti sammu.

Nad ootasid ikka vaikides, põlved omavahel mükslemas, kuni pöörati ja hakati sõitma piki trammiteed. Mööda Tritonville'i teed. Kiiremini. Rattad põrisesid munakivikattega teetammil ja ukseraamides lõgisevad klaasid rappusid klirinal.

– Kustkaudu ta meid viib? küsis härra Power läbi mõlema akna.

– Irishtown, ütles Martin Cunningham. Ringsend. Brunswicki tänav.

Härra Dedalus noogutas, ise välja vaadates.

– See on ilus vana komme, ütles ta. Mul on hea meel, et see pole veel välja surnud.<sup>1</sup>

Kõik vaatasid natuke aega oma akendest, kuidas möödudajad mütse ja kübaraid tõstsid. Austusavaldused. Pärast Watery tänavakest põikas tõld trammiteelt kõrvale siledamale teele. Härra Bloomi vaatevälja ilmus nõtke leinariides, laia kübaraga noormees.

– Näe, üks sinu sõber läks mööda, Dedalus, ütles ta.

– Kesse?

– Su poeg ja pärija.

– Kus ta on? küsis härra Dedalus vaatama küünitades.

Tõld möödus üürimajade esise ülessongitud tee lahtistest kraavidest ja mullavallidest, jõnksas ümber nurga ja tagasi trammiteele põigates veeres rataste valjul põrinal edasi. Härra Dedalus vajus tagasi ja ütles:

– Kas too Mulliganist lontrus oli temaga koos? Tema *fidus Achates*!<sup>2</sup>

– Ei, ütles härra Bloom. Ta oli üks.

– Küllap käis oma tädi Sally pool, ütles härra Dedalus, see on see Gouldingi pesakond, väike vindine kohtukulude arvestaja ja Crissie, papa pisike sõnnikukämp, tark laps, teab, kes ta isa on.<sup>3</sup>

Ringsendi teel muigas härra Bloom mornilt. Vennad Wallace'ed: pudelivabrik; Dodderi jõe sild.

Richie Goulding ja nurgaadvokaadiportfell. Ise ütleb firma nimeks Goulding, Collis ja Ward. Tema naljad hakkavad veidi magedaks muutuma. Aga kõva kuju oli. Tantsis ühel pühapäeva hommikul Stameri tänaval koos Ignatius Gallaheriga valssi, pere-naise kaks kübarat pähe tõmmatud. Ööd läbi mürgeldas. Nüüd hakkab tema tervisele mõjuma: see tema seljavalu kardetavasti. Naine triigib selga. Arvab, et saab selja pillidega terveks. Pole

---

<sup>1</sup>Vana kombe kohaselt sõitis matuserong läbi südalinna, et kõik saaksid vaadata ja viimset austust avaldada.

<sup>2</sup>Ustav Achates, Aenease sõber, kes aitas tal allmaailma minna.

<sup>3</sup>Vihje Homerose *Odiüsseiale*, kus Telemachos pole kindel, kes tema vanemad on.

need muud kui leivaraasukesed ainult. Oma kuussada protsenti kasumit.

– Ta on kambas allakäinud rahvaga, urises härra Dedalus. Too Mulligan on igas mõttes üks kuradi paadunud reo ja kaabakas. Terve Dublin haiseb juba tema nimestki. Aga Jumala ja Tema Õndsas Ema abiga tahan ma ükspäev ette võtta ja kirjutada tema emale või tädile või kes ta tal on kirja, mis teeb ta silmad lah-ti nagu karjavärvavad. Ma veel kõditan tolle mölaka taguosasid,<sup>4</sup> uskuge mind.

Ta räuskas üle rataste kolina:

– Ma ei lase ta õepojast vördjal minu poega hukutada. Min-gi poeselli poeg. Müüb minu sugulase Peter Paul M'Swiney äris pesupaelu. Ega ei lase küll.

Ta jäi vait. Härra Bloom pööras pilgu tema vihastelt vuntsidelt härra Poweri leebele näole ja Martin Cunninghami silmadele ja habemele, mis kõvasti tudises. Lärmakas kangekaelne vanamees. Ainult poeg ees ja taga. Õigus tal ju on. Midagi edasi pärandada. Kui pisi-Rudy oleks ellu jäänud. Näha teda kasvamas. Kuul-da majas tema häält. Molly kõrval Etoni<sup>5</sup> vormis kõndimas. Mi-nu poeg. Minu suust kukkunud. Imetabane tunne võiks see olla. Minu tehtud. Puhas juhus. Pidi juhtuma tol hommikul Raymon-di ridamajatänavas, kui Molly oli akna juures ja vaatas, kuidas tolle Lakka kurja tegemast<sup>6</sup> müüri ääres kaks koera sedasamust tegid. Ja seersant irvisui päält vaatas. Mollyl oli seljas too pikk kreem öösärk rebendiga, mille ta jättiski kinni nõelumata. Võta mind, Poldy. Jumal, kuidas ma sind praegu ihkan. Vaat kuidas elu algab.

Siis ta keha paisus. Pidi Greystonesi kontserdi ära ütlema. Minu poeg tema sees. Ma oleksin saanud teda elus edasi aida-

---

<sup>4</sup>Vihje Shakespeare'i *Kuningas Henry IV* II osale, kus paljasta-tud mõõgaga paaž ähvardab perenaist: "Küll ma su taguosasid kõdi-tan!" (Georg Mere tõlge).

<sup>5</sup>Eton — elitaarne poiste erakool Berksihre'is, asutatud 1440. a.

<sup>6</sup>Kunagise Richmondi vangla ukse kohal Dublinis oli kiri "Lakka kurja tegemast, õpi head tegema".

ta. Oleksin küll. Teinud temast iseseisva mehe. Pannud ka saksa keelt õppima.

– Kas me jääme hiljaks? küsis härra Power.

– Kümme minutit, ütles Martin Cunningham kella vaadates.

Molly. Milly. Sama asi lahjendatud kujul. Tema poisitari-vandesõnad. Oh sa juudajuurikas! Saadana silmamuna! Aga armas tüdruk on ta ikka. Varsti juba naine. Mullingar. Kallis papsel. Noor tudeng. Jajah, kah juba naine. Elu. Elu.

Töld kõikus küljelt küljele, pannes ka nende neli keret õõtsuma.

– Corny oleks võinud meile lahedama riistapuu anda, ütles härra Power.

– Oleks võinud, vastas härra Dedalus, kui tal seda kröönimise viga ei oleks. Mõistate ju?

Ta pigistas vasaku silma kinni. Martin Cunningham hakkas oma reite alt leivaraasukesi ära pühkima.

– Misasi see siin on, ütles ta, taevas halasta? Leivapuru?

– Paistab, et keegi on siin hiljuti piknikku pidanud, ütles härra Power.

Kõik kergitasid oma reisi ja silmitsesid halvaksapanuga istmete kanastanud, kinnitusnööpideta nahka. Härra Dedalus kirtsutas nina, vaatas kortsuskulmi alla ja ütles:

– Kui ma just väga ei eksi. Mis sina arvad, Martin?

– Mulle kaa tundus, ütles Martin Cunningham.

Härra Bloom lasi reie alla. Hea, et ma vannis käisin. Tunnen, et minu jalad on küll täitsa puhtad. Kuid proua Fleming oleks võinud need sokid korralikumalt nõeluda.

Härra Dedalus ohkas resigneerunult.

– Lõppude lõpuks, ütles ta, on see kõige loomulikum asi maailmas.

– Kas Tom Kernan tuli? küsis Martin Cunningham, keerutades hellasti oma habemeotsa.

– Jah, vastas härra Bloom. Ta on tagapool koos Ned Lamberti ja Hynesiga.

- Ja Corny Kelleher ise? küsis härra Power.
  - Kalmistul, ütles Martin Cunningham.
  - Ma kohtasin täna hommikul M'Coyd, ütles härra Bloom.
- Ütles, et katsub tulla.

Tõld peatus järsku.

- Mis viga?
- Toppama jäime.
- Kus me oleme?

Härra Bloom pistis pea aknast välja.

- Suur kanal, ütles ta.

Gaasitehas. Läkakõha pidavat ravima. Hea, et Milly sellest pääsenud on. Vaesed lapsed! Kisub nad krampide kätte sinimustaks kõverasse. Tõesti kahju kohe. Võrdlemisi kergesti pääses haigustest. Ainult leetrid. Linaseemnetee. Sarlaki-, griepideemiad. Surmapropaganda. Ärge jätke seda võimalust kasutamata. Aa, koerte varjupaik säääl. Vaene vana Athos! Ole hea Athose vastu, Leopold, see on mu viimne soov.<sup>7</sup> Sinu tahtmine sündigu. Me kuulame nende sõna siis, kui nad hauas on. Suri ja kraakjalad. Võttis seda südamesse, jäi täitsa otsa. Rahulik peni. Vanade mees- te koerad harilikult ongi.

Ta kaabule maandus vihmapiisk. Ta tõmbas pea tagasi ja nägi, kuidas hetkeline vihmahoog puistas hallidele kiviplaatidele täppe. Vahedega. Kummaline. Nagu läbi kurna. Seda oli arvatagi. Mu saapad kriuksusid, tuleb nüüd meelde.

- Ilm muutub, ütles ta rahulikult.
- Kahju, et ta ilusaks ei jäänud, ütles Martin Cunningham.
- Maale on vaja, ütles härra Power. Näe, päike tulebki jälle välja.

Härra Dedalus kiikas läbi prillide looritatud päikest ja heitis taeva poole tumma sajatuse.

- See on sama ebakindel kui lapse tagumik, lausus ta.

---

<sup>7</sup>Athos oli peategelase Leopold Bloomi isa koera nimi, sama nime kandis üks kolmest musketärist. Ühtlasi on siin vihje koju jõudva Odysseuse liigutavale kohtumisele oma vana koera Argosega.

– Liigume jälle.

Tõld pani taas oma jäigad rattad pöörlema ja meeste kered löid kergelt õtsuma. Martin Cunningham keerutas kiiremini oma habemeotsa.

– Tom Kernan oli eile õhtul vägev, ütles ta. Ja Paddy Leonard ahvis teda tema silme all järele.

– Oi, räägi tast veel, Martin, palus härra Power innukalt. Oota, Simon, kohe kuuled, mis tal siis öelda oli, kui Ben Dollard laulis *The Croppy Boy*'d.<sup>8</sup>

– Vägev, ütles Martin Cunningham pateetiliselt. *See, kuidas ta seda lihtsat ballaadi laulab, Martin, on kõige südantlõhestavam esitus, mida ma eales kuulda olen saanud.*

– Südantlõhestav, kostis härra Power naerdes. See on tal lemmiksõna. Nagu ka retrospektiivne esitus.

– Kas sa Dan Dawsoni kõnet lugesid? küsis Martin Cunningham.

– Ju siis ei lugenud, ütles härra Dedalus. Kus see on?

– Täna hommikus lehes.

Härra Bloom võttis põuetaskust lehe. Too raamat, mille ma Molly jaoks pean vahetama.

– Ei-ei, ütles härra Dedalus ruttu. Pärastpoole palun.

Härra Bloomi pilk sõitis lehe äärt mööda allapoole, seirates surmakuulutusi: Callan, Coleman, Dignam, Fawcett, Lowry, Naumann, Peake, mis Peake see on? kas see mees, kes töötas Crosbie ja Alleyne'i juures? ei, Sexton, Urbright. Trükimustad tähed, äranühitud kokkumurtud lehel kustuvad peagi sootuks. Tänu Väiksele Lillele.<sup>9</sup> Sügavas leinas. Kirjeldamatu kurbusega tema.

---

<sup>8</sup>Laul räägib noorest 1798. a iiri mässajast (*croppy* oli tollaste mässajate hüüdnimi, mis võis tuleneda põetud peadest), kes läks preestri juurde pihile, aga preestrikuue all oli inglaste kapten, kes andis poisile enne ülespoomist tunnikese aega.

<sup>9</sup>Surmakuulutustes sageli esinenud lause. Väikseks Lilleks kutsuti Lisieux' püha Thérèse'i (1873–1897; tema kultus kasvas pärast tema surma kiiresti, nii et juba 1925. aastal kuulutati ta pühakuks).

89. eluaastal pärast pikka kurnavat haigust. Ühe kuu mälestus-  
missa: Quinlan. Kelle hingele armas Jeesus halastagu.

*On möödunud kuu, kui me Henry läks  
koju taevaste väljade pääl,  
kuid ta peres on ikka lein ja nutt  
lootuses ükskord kohtuda sääl.*

Ümbriku ikka rebisin puruks? Jah. Kuhu ma ta kirja panin,  
pärast seda kui ma selle vannis üle lugesin? Ta kompas vestitas-  
kut. On küll sääl. Armas Henry läks. Enne kui kõik mu kannatus  
katkevad.

Riigikool. Meade'i puuhoov. Troskade seisukoht. Ainult kaks  
veel ongi sääl. Kõngutavad. Täis kui puugid. Liiga palju konti on  
neil koljudes. Kolmas sörgib sõitjaga ringi. Tunni aja eest läksin  
säält mööda. Kutsarid kergitasid kübaraid.

Härra Bloomi akna kohal ajas end äkki trammiliini posti naja-  
le püsti pöörmeseadja selg. Kas midagi automaatset ei osataks  
leiutada nii et ratas ise palju mõistlikum oleks ju? No aga siis  
jääks see mehepoeg ju ilma tööta? No aga siis saaks tööd teine  
mehepoeg, kes seda uut leiutist välja töötaks?

Vanamuusika kontserdimaja. Täna ei toimu sääl midagi. Paat-  
jas ülikonnas mees kreppeinalindiga. Erilist kurvastust sel pole.  
Veerandlein. Mõni hõimlane ehk.

Nad sõitsid mööda püha Markuse maotust kantslist, raud-  
teesilla alt läbi, mööda Queeni teatrist: vaikides. Müürilehed:  
Eugene Stratton,<sup>10</sup> pr Bandmann Palmer. Huvitav, kas ma võiksin  
täna õhtul *Lead*<sup>11</sup> vaatama minna. Ma ju ütlesin et. Või *Killarney*  
*liiliat*? Elster Grimesi Ooperitrupp. Suur uhke uuslavastus. Trü-  
kimärjad erksad kuulutused järgmiseks nädalaks. *Lustimine Bris-*  
*tolil*. Martin Cunningham võiks Gaiety teatrisse kutse hankida.  
Tuleks talle paar kannu välja teha. Teeb üks välja.

---

<sup>10</sup>Eugene Augustus Rühlmann (1861–1918), Ameerikas sündinud  
laulja ja tantsija, kes elas ja tegutses Inglismaal lavanime Eugene Strat-  
ton all.

<sup>11</sup>Austrias elanud Salomon Hermann Mosenthali (1821–1877) näi-  
dendi *Deborah* (1849) pealkiri tõlgiti inglise keelde *Leah, hüljatu*.

Öhtupoolikul ta tuleb. Molly laulud.

Plasto kaabud. Söör Philip Cramptoni mälestussammas — büstiga purskkaev. Kes ta oli?<sup>12</sup>

– Tervist! ütles Martin Cunningham, tõstes käe tervituseks oimu juurde.

– Ta ei näe meid, ütles härra Power. Ei, näeb küll. Tervist!

– Kes? küsis härra Dedalus.

– Eluvend Boylan, ütles härra Power. Näe, tuulutab säääl oma juuksepahmakat.

Just sel hetkel, kui ma mõtlesin.

Härra Dedalus küünitas end tervitamiseks akna poole. Punase Kalda restorani ükselt välgatas vastuseks õlgkübara valge ketas: noobel kuju; kaduski silmist.

Härra Bloom uuris oma vasaku käe küüsi, siis parema käe omi. Küüned, jah. Kas tas midagi veel on, mida naised Molly näeb? Lumm. Kõige nirum mees Dublinis. See teda elus hoiabki. Mõnikord nad ju tunnevad, mis inimene keegi on. Instinkt. Aga sihuke tüüp. Minu küüned. Lihtsalt vaatan neid: hästi lõigatud. Aga pärast: mõtleb üksi järele. Keha hakkab nagu pehmeks muutuma. Mina ju peangi seda märkama: tänu mälule. Millest see tuleb? Vist on nii, et nahk ei jõua küllalt kiiresti kokku tõmbuda, kui liha vähemaks jääb. Aga figuur on alles. Figuur on ikka alles. Õlad. Puusad. Ümarad. Kui tantsuõhtuks riietus. Hame tagumiste põskede vahele kiilunud.

Ta surus käed põlvede vahele kokku ja rahuldust tundes saatis tühja pilgu teiste nägude poole.

Härra Power küsis:

– Kuidas see kontserditiur edeneb, Bloom?

– Oi, väga hästi, ütles härra Bloom. Ma olen kuulnud, et ootused on suured. See on ikka hea mõte, tead. . .

– Kas sa ise kaa kaasa lähed?

---

<sup>12</sup>Sir Philip Crampton (1777–1858) oli kuulus Dublini kirurg ning sõjaväearst. 1862. aastal rajatud kuju lammutati lagunemise tõttu 1959. aastal.

– Vat ei lähe, ütles härra Bloom. Tegelikult ma pean hoopis eraasjus Clare'i maakonda minema.<sup>13</sup> Vaata mõte on tuuritada kõige suuremaid linnu pidi. Kui ühes kehvemini läheb, saab ehk teises jälle tasa teha.

– Just-just, ütles Martin Cunningham. Praegu esineb sääl Mary Anderson. Kas teil on head artistid?

– Tema tuuri veab Louis Werner, ütles härra Bloom. Oo jaa, meil on puha superstaarid. J. C. Doyle ja John MacCormack loo-detavasti ja. Parimad tegelikult.

– Ja *Madame*, ütles naeratades härra Power. *Last but not least*.

Härra Bloom lõi tagasihoidliku viisakuse märgiks oma käed lahku ja surus kokku tagasi. Smith O'Brien.<sup>14</sup> Keegi on sinna kimbu lilli toonud. Naisterahvas. Peaks vist ta surmapäev olema. Et neid aastapäevi veel palju tuleks. Farrelli loodud kujust mööda veeredes lükkas tõld nende vastupanuta põlved käratult kokku.

Aap: luitriides vanamees pakkus äärekivilt oma kaupa, ta suu avanes ja: aap.

– Neli saapapaela penni eest.

Tea miks ta advokatuurist minema löödi. Oli teisel Hume'i tänavas oma kontor. Samas majas kus Molly nimekaimul Tweedyl, Waterfordi riigiprokuröril. Seda siidkübarat kannab veel tollest ajast. Relikt endisest kombekusest. Leinalinti kannab kah. Kohutav allakäik, vaene tema! Kõigi lükata ja tõmmata. Hingevaakuv O'Callaghan.

Ja *Madame*. Kakskümmend üksteist läbi. Üles. Proua Fleming on juba majas, valmis koristama. Sätib juukseid, ümiseb: *voglio e non vorrei*. Ei: *vorrei e non*. Vaatab juukseotsi, et ega

---

<sup>13</sup>Maakond Iirimaa läänearannikul. Bloom kavatseb minna Ennise linna (225 km Dublinist), kus ta isa 27. juunil 1886 endalt elu võttis.

<sup>14</sup>William Smith O'Brien (17. X 1803 – 18. VI 1864) oli 1848. a nooriirlaste ülestõusu kangelane. Tema surmanuhtlus asendati pagendusega, 1856. a anti talle armu. Tema ausamba (1869) autor oli Thomas Farrell. O'Brieni nimi vilksatas juba 4., *Kalypso* episoodis.

nad lõhki ei ole. *Mi trema un poco il.*<sup>15</sup> Ilus on ta hää! selle *tre* kohal: halevärelev toon. Rästas. Laulurästas. On niisugune sõna laulurästas, mis just seda väljendab.

Bloomi silmad libisesid üle härra Poweri meeldiva näo. Kõrvade kohal halli. *Madame*: naeratades. Mina naeratasin vastu. Naeratus võib imet teha. Vahest ainult viisakusest. Kena mees. Kes teab kas see jutt on õige, et ta seda naist üleval peab? Ta oma naisele see ei meeldiks. Aga räägitakse, kes see mulle ütleski, et midagi lihalikku sää! ei ole. Võiks arvata, et siis saaks see mäng õige ruttu läbi. Ah jaa, see oli Crofton, kes sai taga üks õhtu kokku, kui ta naisele parajasti naela romsteeki tõi. Kes ta niisugune oligi? Baaridaam Jury võõrastemajas. Või Moira baaris äkki?

Nad sõitsid mööda hiigelmantlis Vabastaja kuju<sup>16</sup> alt.

Martin Cunningham müksas härra Powerit.

– Ruubeni suguharust,<sup>17</sup> ütles ta.

Pikk, musta habemega, kepi najale kooldunud kogu, kes kõmpis ümber Elvery Elevandimaja nurga, näitas neile selja taha viidud kerjakätt.

– Oma täies ürgses ilus, ütles härra Power.

Härra Dedalus vaatas kõmpivale kogule järele ja lausus leebelt:

---

<sup>15</sup>Mozarti ooperis *Don Giovanni* (1787) Zerlina vastus don Giovanni kutsele: “Tahaksin ja ei tahaks, mu süda väriseb natuke” (Joyce on rea viimase sõna *cor* ‘süda’ välja jätnud).

<sup>16</sup>Daniel O’Connelli ausammas: 3,5 m kõrgune kuju 8,5 m kõrgusel pjedestaalil. Daniel O’Connell (1775–1847), “katoliikluse vabastaja”, oli 19. sajandi iiri juhtpoliitik, kes vägivaldast hoidudes võitles välja katoliiklaste õiguse olla valitud Briti parlamenti, sai ise selle liikmeks 1830, kaitses kohtus edukalt kümnesõja (1831–1836, mille sihiks oli vabastada iiri katoliiklastest talupojad kümnisest anglikaani kirikule) juhte, sai 1841. aastal Dublini esimeseks katoliiklasest linna-peaks ja korraldas sajatuhandepealisi massimiitinguid 1801. a kehtestatud uniooniseaduse tühistamiseks (seadus oli likvideerinud Iirimaa parlamendi), et Iirimaa saaks end iseseisvalt valitseda, kuigi Victoria oleks jäänud ka Iirimaa kuningannaks.

<sup>17</sup>Ruuben, Jakobi ja Lea vanim poeg, oli ühe (kaheteistkümnest) juutide suguharu esiisa.

– Et kurat su seljarootsu murraks!

Härra Power, naerust kõveras, varjas käega nägu, et see läbi akna ei paistaks, kui tõld Gray<sup>18</sup> ausambast mööda sõitis.

– See on meile kõigile tuttav tunne, teatas Martin Cunningham otsesõnu.

Ta silmad kohtusid Bloomi silmadega. Habet paitades lisas ta:

– Ütleme peaaegu kõigile meist.

Härra Bloom hakkas kaaslastele otsa vaadates järsku hoogsalt kõnelema.

– Õudselt vahva lugu on see, mida kõik Reuben J-st ja ta pojast räägivad.

– See paadimehe lugu või? küsis härra Power.

– Jah. Eks ole õudselt vahva?

– Mis lugu? küsis härra Dedalus. Ma pole seda kuulnud.

– Sää! oli üks tüdruk mängus, alustas härra Bloom, ja papa otsustas poisi saata ohutusse paika Mani saarele, aga kui nad olid kahekesi. . .

– Mida? küsis härra Dedalus. Tolle kuradi parandamatu poisi-molkuse või?

– Jah, ütles härra Bloom. Nad olid kahekesi teel laeva poole ja tema üritas uputada. . .

– Uputada Barabas! hüüatas härra Dedalus. Kirevase päralt, oleks ta seda ometi teinudki!

Härra Poweri sõõrmeist vuhises käe varjus välja pikk naeruhoo.

– Ei, ütles härra Bloom, poeg ise. . .

Martin Cunningham katkestas järsult ta kõne:

– Reuben J sibas pojaga mööda jõearset kaldapealset Mani saare laeva poole ja järsku astus noor suller kõrvale ja pauhti üle müüritise Liffeyse.

---

<sup>18</sup>Sir John Gray (1815–1875) oli Iirimaa protestantlik patrioot, *Freeman's Journal*'i omanik ning toimetaja.

– Issanda püss! hüüatas härra Dedalus kohkunult. On ta surnud või?

– Surnud! sahmas Martin Cunningham. Kus sellega! Üks paadimees võttis ridva ja õngitses ta pükste lõtku pidi välja ja ta tõsteti kaile isa juurde. Rohkem surnu kui elavana. Pool linna oli kohal.

– Jah, ütles härra Bloom. Aga kõige naljakam on asja juures...

– Ja Reuben J, ütles Martin Cunningham, andis paadimehele poja elu päästmise eest ühe floriini.

Härra Poweri käe alt tuli summutatud kõõks.

– Ei, tõesti andis, kinnitas Martin Cunningham. Nagu kangelasele. Hõbefloriini.

– Eks ole õudselt vahva? sõnas härra Bloom innukalt.

– Šilling ja kaheksa penni rohkem kui vaja, ütles härra Dedalus kuival.

Tõlga täitis härra Poweri vaikselt kägisev naer.

Nelsoni sammas.<sup>19</sup>

– Kaheksa ploomi penni eest! Kaheksa tükki penn!

– Me peaksime pisut tõsisemad välja paistma, ütles Martin Cunningham.

Härra Dedalus ohkas.

– Jah aga õigupoolest, ütles ta, ei paneks vaene Paddyke meile väikest naeru pahaks. Ta ise ju kaa rääkis õige tihti häid anekdoote.

– Andku Issand mulle andeks! ütles härra Power sõrmedega märgi silmi pühkides. Vaene Paddy! Kui ma teda nädala eest viimati nägin, oli ta täie tervise juures nagu ikka ja mulle ei tulnud pähegi, et mul tuleb sedaviisi tema taga sõita. Läänud on ta meie juurest.

---

<sup>19</sup>Vitiseadmiral Horatio Nelsonile (1758–1805) püstitatud 41 m kõrge sammas rajati Dublinisse 1809. aastal. 1966. aastal õhkis samba üks IRAst äärmuslikkuse pärast välja heidetud liige.

– Nii korralik mehike nagu üks kaabukandja üldse olla saab, ütles härra Dedalus. Väga äkki läks.

– Rabandus, kostis Martin Cunningham. Süda.

Kurvalt koputas ta endale vastu rinda.

Lõkendav nägu: tulipunane. Liiga palju va John Odratera. Kuidas punast nina ravida. Joo kui kurat, kuni see muutubki hallikaskollaseks. Raha kulus tal palju selle värvimise pääle.

Härra Power vahtis mööduvaid maju, näol nukker ja murelik ilme.

– Äkksurm oli tal vaesel mehel, ütles ta.

– Parim surm, märkis härra Bloom.

Teiste pärani silmad vaatasid talle otsa.

– Ei mingeid kannatusi, sõnas ta. Üks hetk ja ongi kõik lõppenud. Nagu ka magades suremine.

Keegi ei lausunud midagi.

Elutu tänavapool on see. Päeva ajal tuim ärielu, maa-agendid, karskusvõõrastemaja, Falconeri raudteeteadmik, riigiametnike kolledž, Gilli äri, katoliiklik klubi, pimedate töökool. Miks? Ju siis on mingi põhjus. Päike või tuul. Öösel samuti. Mustatööpoidid ja teenijatüdrukud. Kadunud isa Mathew'<sup>20</sup> kaitse all. Parnelli ausamba alus.<sup>21</sup> Rabandus. Süda.

Ümber Rotunda nurga tulid galopeerides valgete otsmikusulgedega valged hobused. Mööda vilksatas tilluke kirst. Et ruttu

---

<sup>20</sup>Matuserong möödub preester Theobald Mathew' (1790–1856) monumendist. Mathew oli Iirimaa karskusliikumise rajaja. Seitsme aastaga (1838–1845, mil algas Suur Näljaaeg) liitus tema liikumisega kolm miljonit inimest ja selle tulemusena vähenes Iirimaa poole võrra iga-sugune kuritegevus.

<sup>21</sup>Alus oli 1904. aastal juba olemas, kuju paigutati sinna 1911. a. Charles Stewart Parnell (1846–1891), ise küll protestant, oli üks suuri-maid iiri rahvuslasi, kes Autonoomialiiga liikmena, siis Iiri Rahvus(liku Maa)liiga esimehena ja lõpuks Autonoomialiiga Partei juhina võitles Iirimaa autonoomia eest nii kodumaal kui ka (1875. aastast kuni varase surmani) Briti parlamendis. Järgnevad sõnad “Rabandus. Süda.” osutavadki Parnelli surmale, nagu üldiselt usuti, kuigi tegelikult oli põhjusi palju: reuma, külmetus paduvihmas kõnet pidades, kopsupõletik jm.

maha matta. Leinatõld. Vallalistele. Abielurahvale mustad. Poissmeestele musta-valgekirjud. Nunnale hallkõrvid.

– Kurb, ütles Martin Cunningham. Laps.

Käabuse nägu, helelilla ja krimpsus nagu Rudykesel. Käabuse keha, pehme kui kitt, valge vooderdisega okaspuukastis. Kulud kannab matuselihisus. Penn nädalas murumätta eest. Meie oma. Pisike. Vaeseke. Lapsuke. Tühi töö. Looduse eksitus. Kui ta on terve, on see emast. Kui mitte, siis mehest. Järgmine kord veab ehk paremini.

– Vaene väikseke, ütles härra Dedalus. Sai vaevast lahti.

Tõld ronis aeglasemalt üles Rutlandi väljakule. Kolksuvad luud. Kivide peal. Kõigest üks kerjus. Keegi ei tea.<sup>22</sup>

– Keset selle elu sees,<sup>23</sup> ütles Martin Cunningham.

– Aga kõige hullem, ütles härra Power, on inimene, kes endalt ise elu võtab.

Martin Cunningham tõmbas kärmelt välja oma uuri, kõhatas ja pani selle tagasi.

– Suurim häbiplekk, mis perekonda võib tabada, lisas härra Power.

– Ajutine meeltesegadus muidugi, sõnas Martin Cunningham otsustavalt. Me peame sellesse suuremeelselt suhtuma.

– Öeldakse, et inimene, kes seda teeb, on argpüks, märkis härra Dedalus.

– See pole meie asi kohut mõista, ütles Martin Cunningham.

---

<sup>22</sup>Viimased neli fraasi on read Inglise luuletaja Thomas Noeli (1799–1861) luuletusest “The Pauper’s Drive” (Kerjuse sõit), kus räägitakse puruvaese inimese viimisest surnuaiale. Selle viisistas Henry Russell 1839. aastal.

<sup>23</sup>Originaali “In the midst of life we are in death” on inglise matuseliurgia fraas, mis on saanud alguse juba 8. sajandi ladinakeelse antifooni tekstist “Media vita in morte sumus” (hiljem ka viisistatud). “Keset selle elu sees üks surm on meil ikka” on eesti kiriku lauluraamatu surmast rääkiva laulu nr 473 algus, laul ise aga tõlge vastavast saksakeelsest laulust “Mitten wir im Leben sind”.

Härri Bloom, kes tahtis just rääkima hakata, pani huuled kokku tagasi. Martin Cunninghami suured silmad. Vaatavad nüüd kõrvale. Osavõtlik inimlik inimene on ta. Intelligentne. Nägu nagu Shakespeare'il. Alati leiab hea sõna sekka öelda. Ei ole neil mingit halastust ei selle asja puhul ega lapsetapu puhul. Ei lubata kristlikult matta. Vanasti torgati hauas veel vai südamesse. Nagu see poleks juba niigi murtud. Mõnikord siiski kahetsetakse, kui on liiga hilja. Leiti jõesängist, kõrkjaisse klammerdunult. Nüüd vaatas minu poole. Ja see tema hirmus joodikust naine. Sisustab ühtelugu naisele uuesti maja ja siis iga laupäev peaaegu paneb too mehe nimel mööblit panti. Teeb mehe elu põrguks. Kivigi paneb kaasa tundma sihuke asi. Esmaspäeva hommik. Hakka aga otsast pääle. Anna aga jälle tööle pihta. Issand, kui kole too eit pidi tol õhtul välja nägema, mis Dedalus mulle rääkis, kui ta sääls käis. Tõlledanud purjuspäi kodus ringi ja tembutanud Martini vihma-varjuga.

*Olen pärlik ma geišade kroonil,  
jah kroonil  
ja troonil.*

Ta vaatas must mööda. Ta teab. Kolksuvad luud.

Too surmajuurdluse õhtupoolik. Punase sildiga pudel laual. Jahipiltidega hotellituba. Umbne oli. Päike läbi ribakardina liis-takute. Koroneri päiksevalguses kõrvad, suured ja karvased. Hotellipoiss tunnistajaks. Arvas algul, et ta magab. Siis nägi ta näol justkui kollaseid viire. Oli libisenud alla voodi jalutsisse. Kohtu-otsus: üledoos. Surm ettevaatamatuse tagajärjel. Kiri. Minu pojale Leopoldile.

Valust vaba. Enam ei ärka. Keegi ei tea.

Tõld kolksus kiirelt mööda Blessingtoni tänavat. Kivide peal.

– Kihutame päris vist, ütles Martin Cunningham.

– Hoidku jumal, et ta meid siin teel ümber ei paiska, ütles härri Power.

– Loodame, et mitte, ütles Martin Cunningham. Kõva võidu-sõit tuleb homme Saksamaal. See Gordon Bennetti võistlus.

– Jah, jumala õige, ütles härra Dedalus. Seda tasuks näha, tõega.

Kui nad Berkeley tänavasse keerasid, kandus neile Basseini lähedalt tänavaorelist kõrvu ja järelegi lustiline tärisev tantsusaalide laul. Kas keegi on näinud siin Kellyt? Kaa ee ell ell ja üü. Leinamarss *Saulist*.<sup>24</sup> Ta on halb kui hull Antonio. Kes triigib nüüd mu soonio? Piruett! *Mater Misericordiae*.<sup>25</sup> Ecclesi tänav. Sää! kaugemal ka minu maja. Suur hoone. Parandamatute palat on siin. Väga julgustav. Jumalaema Varjupaik surijaile. Surnukuur kohe säälsamas all. Kus suri vana proua Riordan. Kole on vaadata neid naisi. Tema söötmiskruus ja tema suu kaabitakse lusikaga puhtaks. Siis sirm ümber voodi, jäetakse surema. Kena noor tudeng oli too, kes pani mulle plaastri, kui mind mesilane nõelas. Räägiti, et nüüd ta töötab sünnitusmajas. Ühest äärmusest teise.

Tõld galopeeris ümber nurga; peatus.

– Mis siis nüüd viga on?

Akendest möödus kahes harus lehmakari, märgistatud loomad ammusid, lõntsisid sõralt sõrale, sabadega loiult oma korbatanud kondiseid laudjaid rapsides. Neist ärte pool ja nende vahel vudisid hirmust määgides punaste ookrimärkidega lambad.

– Emigrandid, ütles härra Power.

– Hõiii! kajas karjaajaja hää! samas kui tema vits vihises mööda nende külgi. Hõiii! Tee vabaks!

Neljapäev, muidugi. Homme on tapapäev. Rammad. Cuffe müüs neid umbes kakskümmendseitse naela tükk. Tõenäoselt Liverpooli jaoks. Rostbiifiks vanale Inglismaale. Üles ostetakse kõik lihavad loomad. Ja siis see kaotsiminev viies veerand: kõik see töötlemata kraam, nahk, karv, sarved. Aastas teeb suure hunniku kokku. Tapalihaäri. Tapamajade kõrvalsaadused parkalitele, seebiks, margariiniks. Tea, kas see nuke ka nüüd veel toimib, et Clonsilla sõlmjaamas saab rongist rämpsliha osta.

---

<sup>24</sup>Georg Friedrich Händeli oratooriumist *Saul* (1738): ka Saul tegi enesetapu, kui oli võitluses haavata saanud.

<sup>25</sup>Lad 'halastuse ema': tõld möödub sellenimelisest haiglast, mis 1904. aastal oli Dublini suurim.

Tõld liikus läbi karja edasi.

– Ma ei mõista, miks linnavalitsus ei raja trammiteed pargi-värvast kaideni, ütles härra Bloom. Kõik need loomad saaks viia platvormidel otse laevade juurde.

– Et nad sõiduteed ei ummistaks, ütles Martin Cunningham. Täitsa õige. Peaksid rajama küll.

– Jah, ütles härra Bloom, ja teine asi, mis ma tihti mõtlen, teate, et võiks omavalitsuse poolt olla matusetrammid nagu Milanos. Rajada liin kalmistu värvateni välja ja panna käima spetsiaalsed trammid, kus oleks nagu surnuvanker ja tõld ja puha. Saate ju aru, kuidas ma seda mõtlen?

– Oi see oleks küll kuradi äge, ütles härra Dedalus. Pulmanvagon ja restoranvagon ja.

– Cornyle nigelad väljavaated, lisas härra Power.

– Miks? küsis härra Bloom härra Dedaluse poole pöördudes. Kas see poleks siis viisakam kui kaks tõlda kõrvuti kihutama?

– No midagi selles ju on, möönis härra Dedalus.

– Ja siis, ütles Martin Cunningham, ei oleks ka selliseid stseeni nagu tookord, kui surnuvanker ümber Dunphy kõrtsi keerates uppi läks ja kirst teele kukkus.

– See oli kohutav, lausus kohkunud näoga härra Power, ja laip veeres tee peäle. Kohutav!

– Enne teisi ümber Dunphy nurga, noogutas härra Dedalus. Gordon Bennetti karikale.

– Olgu Jumal armuline! lausus vagameelselt Martin Cunningham.

Kõmaki! Uppis. Kirst mürtsatab teele maha. Paiskub valla-le. Paddy Dignam lendab välja ja keerab end tolmu sees jäigalt ümber, pruunis rüüs, mis on talle liiga suur. Punane nägu: nüüd hall. Suu lahti kukkunud. Küsib, mis nüüd toimub. Täitsa õige on see sulgeda. Lahtiselt näeb õudne välja. Sisikondki laguneb siis kiiresti. Palju parem kõik avauseid sulgeda. Jah, ka see. Vahaga. Sfinkter on lõtv. Kõik kinni pitseerida.

– Dunphy, teadustas härra Power, kui tõld paremale keeras.

Dunphy nurk. Seisvad leinatõllad ravis, oma kurbust uputamas. Teeäärne puhkepaus. Kõrtsi pidamiseks tipp-topp koht. Loodetavasti peatume siin tagasiteel, et tema terviseks juua. Laske see troost ringi käia. Elueliksiir.

Aga kui nüüd oletada, et nii juhtukski. Kas ta hakkaks verd jooksuma, kui selle loksutamise käigus temasse ütleme mingi nael lõikuks? Hakkaks ja ei hakkaks kah vist. Oleneb kuhu. Vereringe lakkab. Siiski mingist arterist võib kuigipalju välja imbuda. Parem oleks neid punases matta: tumepunases.

Vaikides sõideti mööda Phibsborough' maanteed. Kalmistu poolt sörkis vastu tühi surnuvanker, nähtava kergendustundega.

Crossgunsi sild: kuninglik kanal.

Vesi tormas müriinal läbi lüüsiväravate. Üks mees seisis oma laskuval pargasel turbavirnade vahel. Lüüsi kõrval pukseerimisel rajal lõdva köie otsas hobune. *Bugabu* pargasetekk.

Nende silmad jälgisid teda. Oma parvel, mida köie abil veeti mööda pilliroopuhmastest, üle löga, porist ummistunud pudelite, koeraraibete, oli ta aeglasel vesikasvudes veeteel ujunud läbi terve Iirimaa ranniku poole. Athlone, Mullingar, Moyvalley, ma võiks piki kanali kallast teha Milly juurde jalgsimatka. Või minna jalgrattaga. Üüriks mingi vana voki, kindlam. Wreni oksjonil oli hiljuti üks, aga naiste oma. Veeteede arendamine. James M'Canni hobi oli mind üle vee sõuda.<sup>26</sup> Odavamalt üle. Kerged väljasõidud. Paatmajad. Väliööbimised. Surnupaadid kah. Vett pidi taevasse. Võib-olla lähengi ilma kirjutamata. Oleks talle üllatus, Leixlip, Clonsilla. Laskus lüüsisist lüüsi Dublinini. Sisemaa soode turbaga. Annab au. Kergitas oma pruuni õlgkübarat, andes au Paddy Dignamile.

Edasi viis tee mööda Brian Boroimhe kõrtsist.<sup>27</sup> Enam pole kaugel.

---

<sup>26</sup>Vihje šoti luuletaja Thomas Campbelli (1777–1844) ballaadile “Lord Ullini tütar”, kus on read “mult tasuks hõbenaela saad, / kui üle vee meid sõud”.

<sup>27</sup>Brian Boroimhe, uuemas kirjaviisis Brian Boru (hääldatakse [bo'ru:]), oli Iirimaa kuningas 1002–1014, kes võitles taanlaste ülevõidu vastu.

– Huvitav, kuidas meie sõbral Fogartyl läheb, küsis härra Power.

– Küsi parem Tom Kernani käest, sõnas härra Dedalus.

– Kuidas sellega jäi? küsis Martin Cunningham. Tegi talle külma või?<sup>28</sup>

– Läind silmist küll, lausus härra Dedalus, kuid kalliks jääd.

Töld tüüris vasakule, Finglase tee.

Kiviraiduri hoov paremal. Viimane lõik. Kitsale maaribale kokkusurutult tulid nähtavale vaikivad kujud, valged, kurblikud, käed rahus välja sirutatud, leinas põlvitavad, millelegi osutavad. Kujude fragmendid, tahutud. Valges vaikuses: anuvad. Thos. H. Dennany, sambameister ning kujur.

Möödas.

Surnumatja Jimmy Geary maja ees ääriskivil istus porisedes üks vana hulgas, kes tühjendas mullast ja kividest oma päratut haigutavat tolmuprüuni saabast. Pärast elurännakut.

Seejärel möödusid sünged aiad: üksteise järel: sünged majad.

Härra Power osutas käega.

– Seal mõrvati Childs, ütles ta. Viimane maja.

– Säälsamas jah, ütles härra Dedalus. Võigas lugu. Seymour Bushe rääkis ta õigeks. Tappis oma venna. Või nii vähemalt räägiti.

– Prokuratuuril polnud tõendeid, ütles härra Power.

– Ainult kaudsed, lisas Martin Cunningham. Selline on õigusemõistmise põhimõte. Parema pääsegu üheksakümmend-üheksa süüdlas, kui et üks süütu ülekohtuselt süüdi mõistetakse.

Nad vaatasid. Mõrvari krunt. See möödus sünkjalt. Luugid kinni, elaniketa, rohimata aed. Kogu koht lootusetult alla käinud. Ülekohtune süüdimõistmine. Mõrv. Mõrvari kujutis mõrvatu silmas. Rahvale meeldib seesugust lugeda. Aiast leiti mehe pea. Naisel oli seljas ainult. Kuidas naine surma sai. Värske vägival-

---

<sup>28</sup>Fogarty ja Kernan olid tegelasteks juba Joyce'i *Dublinlaste* novellis "Jumalaarm", kus Kernan jättis Fogartyle ühe arve maksmata. Siin selgub, et võlg on ikka veel tasumata.

tegu. Kasutatud relv. Mõrvar ikka tabamata. Niidiotsad. Kingapael. Surnukeha kaevatakse välja. Kõik tuleb kord päevavalgele.

Kokku pressitud oleme siin tõllas. Millyle ei pruugi meeldida, kui ma niimoodi ette teatamata tulen. Naistega peab ettevaatlik olema. Satu sa neile kord pääle, kui neil püksid alla tõmmatud on. Pärast ei anta sulle kunagi andeks. Viisteist.

Nende pilgu eest virvendasid mööda Prospecti kalmistu kõrged raudvarvad. Tumedad paplid, harvad valged kujud. Kujud sa-genevad, puude vahel kubiseb valgetest kogudest, valged kujud ja fragmendid valguvad tummalt mööda, jättes õhku rippuma mõt-tetuid žeste.

Rattapöid kragises vastu ääriskivi: jäi seisma. Martin Cun-ningham pistis käe välja ja käepidet kääntes lükkas ukse põlvega lahti. Astus välja. Härra Power ja härra Dedalus järgnesid.

Nüüd see seep ümber tõsta. Härra Bloomi käsi nõõpis kähku tagatasku lahti ja paigutas paberi külge kleepunud seebi põuetas-kusse taskuräti juurde. Ta astus tõllast välja, pannes ära ka aja-lehe, mis tal ikka veel teises käes oli.

Kehvapoolne matus: üks suur ja kolm väikest tõlda. Vahet po-le. Kirstukattehoidjad, kuldsed ohjad, reekviem-missa, aupaugud. Surma paraad. Tagumise tõlla taga seisis tänavakaupmees oma keeksi- ja puuviljakäruga. Need on rosinakeeksid, kokku kleepu-nud: keeksid surnutele. Koeraküpsised. Kes noid söi?<sup>29</sup> Matuse-lised väljuvad.

*(Järgneb)*

---

<sup>29</sup>Vihje allmaailmale: Trooja kangelast Aeneast sinna juhtinud sibüll viskas midagi küpsisetaolist Kerberosele.



EPP MARDI. Déjà vu (fragment, 2018)

---

# LUULET

*Giuliano Scabia*

*Tõlkinud Jüri Talvet*

## PARADIISI-UTOOPIA

*Minu papphobule nimega Benengeli*

Eeslid ja hobused  
on hakanud taas pajatama Paradiisist —  
orgudes ja tasandikel võidutsevad  
putukad ja linnud, Päike uhkeldab  
oma vankris ja meie koos temaga  
suundume uurima pimedust. Kui  
külluslik on tulevik. Külluslik,  
sest ta pole veel olevikuga üheks saanud.

1996. AASTA 28. AUGUSTI HOMMIKUL KELLA SEITSME  
PAIKU SÜDA-TOSCANAS STIBBIO LINNAKESE TÄNAVAL  
KÖNDIDES, RÄNDAVAST LUULETAJAST DINO CAMPANAST  
MÕELDES

*Gianni D'Eliale*

Kui rändavad luuletajad kõnnivad tänaval  
ja tuul röövib neilt kindluse,

---

**Utopia del Paradiso. — Pensando a Dino Campana, poeta cam-  
minante... — Solitudine. — Bellissimo. — Piove. — La ciccionità.**

ilmuvad merest unne suikunud  
uppunud purjelaevad — ja  
meremehed heiskavad taas purjed  
et otsima minna armsamat ja, jajah —  
koitu ja, jajah —  
rohtunud rada ja, jajah —  
igasugust hullust.

Algava hommiku silmad  
(ja lilled! ja putukad!) on jah  
ses ilmutuses õndsad — ja neid täidab rõõm, jajah,  
vastpuhkenud õite harukordseist värvest.

Nagu ikka on kõlakojaks  
linnud, kes teevad meele lahedaks. Õhust  
õpivad rändavad luuletajad,  
kuis kooskõlla viia hääli ja aega — ja nüüd  
kell seitse hommikul, nüüd ja alati  
olgu see nõnda, mesilasvärskel valgusest helendaval teel.

## ÜKSILDUS

*Tšellomängijale Guido Scabiale*

Üksildus. Selle üle naerdakse —  
hiinlasi, indiaanlasi, üleasustatud  
rahvaid jälgides. Seda on kunstnikel teatud vaikusehetkil  
lõuendi ees, nüüd juba haruldaste eremiitide  
rohumättaist onnide õndsuses,  
mõne läbikumava kloostri  
areduses või mõnel põuaajal kui salaarmastaja  
tasa-tasa igatsuse kätte sureb. Üksildus mis võidab  
surmahirmu — isegi kui surm vahest polegi muu  
kui nõnda pikkade rändude järel ees ootav üksildus.

## IMEILUS

*Dorotheale ja hirmsale ilule*

Kommunism oli imeilus, mu arm.  
Ent olid ka hukkamised ja Gulag — ees ja taga.  
Ka kristlus oli imeilus, kallis.  
Ent olid ka kohtumõistmised ja tuleriidad — ees ja taga.  
Ka islam oli imeilus, mu sulnis arm.  
Ent oli ka ta hävitustöö — ees ja taga.

Kallis, kuis saaks hirmuta  
imeilus olla?

## SAJAB VIHMA

*Carlo Quartuccile*

Sajab kui oavarrest, lausa ladinal kallab,  
mis jumal küll saadab paduvihmu, veeuputusi?  
Ja sina ja mina? Me oleme linnud  
veest ja tuulest tiibadega,  
purjekaina, ratsureina  
otsime hämaras teeradu  
maailma universumis me ümber,  
mis on häll, teater, tihnik, parv.

## TÜSEDUS

Mõnigi sale peen piiga  
ei oska kahtlustada, et kord võib temastki saada tüse naine.  
Aga ta pelgab seda, sest juba ongi ta ema  
asunud allakäigu teele,  
mis röövib õie igalt naiselt, mis õnnetus. Oh

koopaisse peitu pugenud ahastavaid

Eurydikesid! Ent

appi ruttab teile kergeil tiivul

esimene arm, silmad kinni seotud —

et selja taha vaadates (oh häda siis!) ei enam eal

kaduma minna.

See narr esimene armastus.

1935. aastal Padovas sündinud GIULIANO SCABIA on viljaka ja mitmekülse loominguga Itaalia kirjanik, kes 1960. aastail andis suure panuse kodumaise Uue Teatri (Nuovo Teatro) tekkesse. Doktorikraadi sai Scabia Padovas eetilise filosoofia alal (1960). Aastail 1972–2005 õpetas ta dramaturgiat Bologna Ülikoolis. Praegu elab Firenze.

Scabia debüteeris luulekoguga *Isand ja ori* (Padrone & servo; Caltanissetta: Sciascia, 1965). Seejärel kirjutas libretosid Luigi Nono ooperitele. Scabia näidend *Taeva ja põrgu kooskõlaline komöödia* (Commedia armoniosa del cielo e dell'inferno, 1972) pälvis Pirandello auhinna. Suur hulk tema pikemaid ja lühemaid lavateoseid kuulub tsükklisse "Teatro Vagante" (1997–2012), mille tegelased on pühendunud elu mõtte ja oma isikliku teadvuse otsingule.

Scabia on kirjutanud ka romaane, lühiproosat ja esseistikat. Tema esseeraamat *Värin. Mis on luule?* (Tremite. Che cos'è la poesia?; Bellinzona: Edizioni Casagrande, 2006) ilmus Kaidi Saavani tõlkes Tartu Ülikooli Kirjastuse sarja "Kaasaegne mõte" üheksanda raamatuna (2017).

Siinne luulekimbuke pärineb kogust *Lühikesed laulud* (Canti brevi; Valverde: Le Farfalle, 2016).

J. T.

---

# NATURALISM ILMA REPRESENTATIONISMITA

*Huw Price*

*Tõlkinud Eve Kitsik*

## 1. TEADUSE TÄHTSUS FILOSOOFIALE

Mis on filosoofiline naturalism? Ennekõike on see eeldatavasti vaade, et loodusteadus kitsendab õigusega filosoofiat, järgmises mõttes. Nende kahe distsipliini eesmärgid ei ole lihtsalt üksteisest sõltumatud ja kattumise korral võtab juhtrolli teadus. Niisiis peab filosoofiline naturalist vähemasti uskuma, et filosoofia pole lihtsalt teadusest erinev ettevõtmine ning et filosoofia peaks teadust usaldama, kui nende kahe distsipliini küsimused kattuvad.

Selline kasin naturalism pole sugugi banaalne tõde. Ent enamik tänapäeva filosoofia vastuseisust naturalismile pole vastuseis naturalismile selles elementaarses mõttes, vaid vastuseis kindlapiirilisemale vaatele teaduse tähtsusest filosoofiale. Samuti on lugu poolehoiuga naturalismile. Enamik end naturalistiks nimetajaid peab silmas kindlapiirilisemat vaadet. Leian, et seetõttu ei

---

**Naturalism Without Representationalism.** — Mario De Caro, David Macarthur (eds.). *Naturalism in Question*. Cambridge, MA & London: Harvard University Press, 2004, pp. 71–88, 290–291.

Copyright © 2004 by the President and Fellows of Harvard College.

Avaldame autori nõusolekul.

pööra meie kaasaegse debati kumbki pool piisavalt tähelepanu teist liiki filosoofilisele naturalismile — teistsugusele vaatele teaduse tähtsusest filosoofiale. See teistsugune vaade pole kindlasti mitte uus — see on olnud meiega vähemalt Hume’ist saati —, kuid paljudes tänapäevastes aruteludes pole ta kuigi olulisel kohal.

Käesolevas artiklis proovin seda puudujääki leevendada. Alustuseks selgitan väidet, et naturalismiga ülal visandatud elementaarses tähenduses ei kaasne tingimata see vaade, mida tavaliselt naturalismiks nimetatakse. On kaks väga erinevat viisi teadust filosoofia puhul asjassepuutuvaks pidada. Ja võib-olla esmamuljetele vastupidiselt tulenevad nende kahe vaate põhijäreldimid filosoofia jaoks ühisest alguspunktist. On üksainus keskne probleem, millele need kaks naturalismiliiki pakuvad väga erinevat sorti vastuseid.

Väidan, et vähem tuntud vaade on fundamentaalsem kui ta võistleja, seda teatud mõttes, mida edaspidi seletan; ja nende kahe vaate erinevusele tähelepanu juhtides juhime tähelepanu selle võistleja sügavale struktuursele probleemile. Kaitsen seega filosoofilist naturalismi kujul, mida pean põhilisemaks, kritiseerides samas naturalismi tänapäeval levinud ilmnemisviisi.

Nii selle levinud vaate probleem kui ka vähelevinud võistleja mõisteline esmasus põhinevad levinuma naturalismivormi teatud “semantiliste” ja “representatsioonistlike” eelduste fundamentaalsel rollil. Sellest rollist ei saada minu meelest piisavalt hästi aru, kuid see väärib iseenesest tähelepanu. (See väärib üksikasjalikumat uurimist, kui saan sellele siinses artiklis pühendada.) Siinsete eesmärkide seisukohalt seisneb selle rolli olulisus neljas tõigas. Esiteks, kõnealused eeldused pole kohustuslikud ja kujutavad endast naturalismile ülitähtsat valikumomenti: neid tagasi lükates lükatakse tagasi levinumat liiki naturalism. Teiseks, vaatepunkt, kust valik tuleb teha, on vähem levinud tüüpi naturalism — selles mõttes on seda tüüpi naturalism oma levinuma sugulase suhtes mõisteliselt esmane. Kolmandaks, nende eelduste tagasilükkamise võimalus pole pelgalt mõeldav oht; see kaasneb tänapäeva filosoofia teatud peavooluvaadetega. Ja neljandaks, mis võib olla kõige halvem, kõnealuste eelduste vastuvõetavus osutub kahel-

davaks sellesama naturalismi mõõdupuude valguses, mille vundamendiks need eeldused peaksid olema.

Naturalismi enda osas on mu argument niisiis umbkaudu järgmine. Filosoofilise naturalismi väljavaadete hindamiseks on meil vaja selget arusaama filosoofia ülesandest neis valdkonnis, kus teaduse tähtis osa on mõeldav. Selgus ses küsimuses ei paljasta mitte ainult seda, et tavaliselt naturalismiks nimetatav lähenemine pole filosoofia ainus teadusetundlik võimalus neis valdkonnis, vaid ka seda, et teistsugune lähenemine on äsja visandatud eri tähendustes eelistatav. Kuna tegemist on halva uudisega ortodokssetele naturalistidele, võib näida, et tegemist on hea uudisega tänapäeva mittenaturalistidele. Loodetavasti saab aga selgeks, et mu kavatsused on märksa tasakaalustatumad. Paljud mittenaturalistid jagavad oma naturalistidest vastaste representatsioonistlikke lähtekohti ning neid lähtekohti küsimuse alla seades seame kahtluse alla neile toetuva debati mõlema poole. Seega olen vastu nii naturalismile kui ka mittenaturalismile, nagu neid tavaliselt mõistetakse, ja pooldan teistsugust naturalismi: naturalismi ilma representatsioonismita.

## 2. NATURALISMI KAKS LIIKI

Naturalismi levinumat versiooni — vaadet, mida sageli nimetatakse lihtsalt naturalismiks — esineb nii ontoloogilise kui ka epistemoloogilise rõhuasetusega. Ontoloogilise doktriinina on see vaade, et mingis olulises tähenduses on kõik, mis olemas *on*, teaduse uuritav maailm. Epistemoloogilise doktriinina on see vaade, et kogu tõeline teadmine on teaduslik teadmine.<sup>1</sup>

Kutsun seda vaadet *objektinaturalismiks*. Kuigi see on tänapäeva filosoofias laialt omaks võetud, nõustuvad paljud selle toetajatest kriitikutega, et sellega kaasneb suuri raskusi. Vaatest järeldub, et niivõrd, kui filosoofia tegeleb mitmesuguste objektide ja omaduste loomusega, tegeleb ta kas millegi loodusteaduse uuritavasse maailma kuuluvaga või siis mitte millegagi. Sest midagi

---

<sup>1</sup>Küsimus, kas vaate nende kahe versiooni vahel on sügavat erinevust, on huvitav, aga siin jätan selle kõrvale.

muud lihtsalt pole. Võib-olla leidub väga erinevaid viise rääkida maailmast-nagu-teadus-seda-uurib — ühe ja sellesama loodusliku reaalsuse aspektide erinevaid “antuse viise”. Aga iga sellise rääkimisviisi objekt on kas teaduse uuritava maailma aspekt või eimiski. Raskused tulenevad tõigast, et paljudel huvitavatel juhtudel on raske mõista, mis looduslikud faktid võiksid meil kõne all olla. Eri inimesed esitavad erinevaid loendeid neist “rasketest probleemidest” — tavaliste kandidaatide hulka kuuluvad näiteks tähendus, väärtus, matemaatikatõde, põhjuslikkus ja füüsikaline modaalsus ning vaimu mitmesugused aspektid —, kuid tänapäeva filosoofias on nii naturalistide kui ka nende vastaste jaoks peaaegu ortodoksne arvamus, et see loend pole tühi.

Peatun neil teemadel — *paigutamisprobleemidel*, nagu neid nimetan — peagi pikemalt. Enne nende juurde pöördumist soovin aga eristada objektinaturalismi teisest vaatest teaduse tähtsuse kohta filosoofiale. Kõnealuse teise vaate järgi peab filosoofia alustama sellest, mida teadus ütleb meile *meie enda kohta*. Teadus ütleb, et meie, inimesed, oleme looduslikud olendid ja et kui filosoofia väited ja eesmärgid selle vaatega vastuollu lähevad, siis peab filosoofia järele andma. See ongi naturalism Hume'i ning võimalik, et ka Nietzsche mõttes.<sup>2</sup> Ma nimetan seda *subjektinaturalismiks*.

Milline on objektinaturalismi ja subjektinaturalismi vahekord? Esmapilgul näib teine olevat vaid esimese ilmne järelm. Kaasaegsed “naturalistid” — minu sõnu kasutades, objektinaturalistid — kinnitaksid kindlasti, et nad on ka subjektinaturalistid. Sest kui kõik tõelised entiteedid on looduslikud entiteedid, oleme ka meie, inimesed, ju looduslikud entiteedid. Ent minu meelest on kahe lähenemisviisi vahekord palju huvitavam. Subjektinaturalism on olulises mõttes esmane.

Tahan kaitsta järgmist väidet.

---

<sup>2</sup>Mõlemat omistust oleks vaja veidi täpsustada. Näiteks empirismi ühe esivanemana kannab Hume kindlasti mõningast vastutust objektinaturalisti arusaama eest teadmise loomusest.

*Esmasuse tees:* Subjektinaturalism on objektinaturalismi ees teoreetiliselt esmane, kuna objektinaturalism sõltub kinnitamisest [*validation*] subjektinaturalistlikust vaatepunktist.

Mida “esmasus” ja “kinnitamine” selles kontekstis tähendavad? Nagu eespool märkisin, juhib subjektinaturalism meie tähelepanu filosoofia väidete ja eelduste teaduslikule “tõsiseltvõetavusele” — esmajoones nende ühilduvusele selle tunnistamisega, et meie, inimesed, oleme looduslikud olendid. Kui objektinaturalismi eeldused osutuvad sellest enese üle reflekteerivast teaduslikust vaatepunktist kahtlaseks, siis annab subjektinaturalism meile põhjust objektinaturalism tagasi lükata. Subjektinaturalism on seega esmane ja on mõeldav, et see jätab objektinaturalismi “kinnitamata”.

Minu meelest on see oht objektinaturalismile väga reaalne. Kaitsen ka järgmist vaadet.

*Kinnitamatuse tees:* On tõsist alust kahelda, kas objektinaturalism väärib “kinnitamist” — kas selle eeldused elavad subjektinaturalistliku kriitika üle.

Nagu eespool öeldud, sõltub minu argument selle väite kaitseks teatud “semantiliste” või “representatsioonistlike” eelduste rollist objektinaturalismi alustes. Selliste eelduste keskne roll pole aga sugugi ilmne. Selle nähtavaks tegemiseks peame uurima objektinaturalismile hästi tuntud raskete juhtude struktuuri; need on juhud, mida olen nimetanud paigutamisprobleemideks.

### 3. PAIGUTAMISKÜSIMUS

Kui kogu reaalsus on viimaks looduslik reaalsus, siis kuhu peaksime “paigutama” moraalfaktid, matemaatikafaktid, tähendusfaktid ja nii edasi? Kuidas peaksime määrama selliste teemade asukoha sel moel määratletud naturalistlikus raamistikus? Neil juhtudel paistame seisvat silmitsi valikuga, kas suruda teema kategooriasse, mis ühel või teisel põhjusel näib olevat selle mahutamiseks vale kujuga, või pidada seda teemat parimal juhul teisejärguliseks — mitte tõeliseks faktide või teadmise valdkonnaks.

Üks viis kirjeldatud dilemmast pääseda on lükata tagasi seda tekitav naturalism. Kui tõeline teadmine ei pea olema teaduslik teadmine ja tõelised faktid ei tarvitse olla teaduslikud faktid, siis pole põhjust probleemseid juhtumeid naturalistlikku rüüsse pigistada. Nõnda tulenebki tänapäeva filosoofias esinev vastuseis naturalismile paljuski just paigutamisprobleemidest. On aga kaks väga erinevat viisi neid probleeme tekitavat naturalismi tagasi lükata. Üks viis on vältida naturalismi samas ontoloogilises või epistemiilises võtmes — olla nii-öelda objekti-mittenaturalist. Teine viis on olla naturalistlik teises võtmes — lükata tagasi *objektinaturalism*, eelistades subjektinaturalistlikku lähenemist samadele teoreetilistele probleemidele.

Esmapilgul paistab, et viimase vaate jaoks pole mõistelist ruumi, vähemalt mitte üldjuhul ja vähemalt mitte siis, kui soovime vältida universaalset subjektivismi kõigil rasketel juhtudel. Sest subjektinaturalism põhineb faktil, et meie, inimesed, oleme looduslikud olendid; aga paigutamisprobleemid tekivad seoses teemadega, mille puhul pole vähemalt ilmne, et nad on loomult inimlikud. See arutluskäik on aga liiga rutakas. Võimalus paigutamisprobleemidele erilisel subjektinaturalistlikul moel läheneda on seotud tööga, et on vähemalt võimalik kaitsta vaadet, mille järgi nende probleemide *allikas* on inimeste keelekasutus.

Tõepoolest, ilmneb, et on kaks võimalikku vaadet paigutamisprobleemide allika kohta: kaks arusaama “toorandmetest”, millest filosoofia sellistel juhtudel alustab. Ühe arusaama järgi pärineb probleem keelelistest (või ehk psühholoogilistest) andmetest; teise järgi pärineb probleem kõnealustest objektidest endist. Neid kaht arusaama ei eristata tihtipeale selgesti, ent see eristus osutub väga tähtsaks. Nagu peatselt selgitan, põhineb subjektinaturalismi esmasus ja seega ka objektinaturalismi haavatavus teisel, et õige on keeleline arusaam.

#### 4. KUST SAAVAD PAIGUTAMISPROBLEEMID ALGUSE?

Esmapilgul näib, et tavapärane paigutamisprobleem seisneb vajaduses saada aru, kuidas teatud objekt, omadus või fakt saab olla

*looduslik* objekt, omadus või fakt. Jättes praegu kõrvale objektide, omaduste ja faktide eristuse, seisneb probleem selles, kuidas saab mingi asi *X* olla *looduslik* asi — seda sorti asi, mida avastab teadus (vähemalt põhimõtteliselt).

Kuidas sellised probleemid filosoofias tekivad? Ühe võimaliku vaate kohaselt on alguspunktiks objekt ise. Me oleme lihtsalt *X*-iga tuttavad ja seetõttu — objektinaturalismi omaksvõtu valguses — hakkame mõtlema, kuidas see asi-millega-oleme-tuttavad saaks olla seda sorti asi, mida teadus uurib. Teise võimaliku vaate kohaselt on alguspunktiks inimeste keeletarvitustavad laialt mõistetuna. Umbkaudu võib öelda, et märkame inimesi (ennast või teisi) kasutamas keeles termi “*X*” või mõtlemisel mõistet *X*. Jällegi objektinaturalismi toetamise valguses hakkame mõtlema, kuidas see, *millest* need kõnelejad sel moel räägivad või mõtlevad, saaks olla teaduse uuritavat laadi asi.

Nimetagem neid kaht vaadet paigutamisprobleemi allika kohta vastavalt *materiaalseks arusaamaks* ja *keeleliseks arusaamaks*. Materiaalse arusaama kaitseks võidakse öelda, et *X*-iga seotud paigutamisprobleem on probleem seoses *asjaga X*, mitte probleem seoses *termiga “X”*. Teisisõnu seisneb probleem selles, kuidas *X*-i ennast looduslikku maailma paigutada, ja mitte, kuidas paigutada termi “*X*”.

Teisalt, keelelise arusaama kaitseks võib märkida, et mõned tuttavad käigud paigutamisprobleemidest võrsuvates filosoofilistes aruteludes poleks arusaadavad, kui eeldada probleemi materiaalsel tõlgendust. Mõelgem mittekognitivismile, mis püüab paigutamisprobleemi vältida, kaitstes väidet, et *jutul X*-idest — s.t termi “*X*” tavapärasel *kasutusel* — pole osutavat ega kirjeldavat funktsiooni. Siin väidetakse, et kui asjassepuutuvast *keelest* õigesti aru saada, siis *materiaalset* probleemi pole. Muidugi võib mittekognitivism mis tahes konkreetsel juhul eksida, ent kui materiaalne arusaam paigutamisprobleemist on õige, siis pole tegemist lihtsalt eksimisega, vaid läbinisti eksliku lähenemisega — vaatega, mis lihtsalt alustab valest kohast. Võib-olla on mittekognitivism sel moel ekslik lähenemine. Kuid tõsiasi, et see pole tavapärane vaade, näitab, et keeleline arusaam paigutamisprobleemist on laialdaselt vaikimisi omaks võetud.

See filosoofilisel taval põhinev argument ei ole muidugi mõeldud asja otsustama. Selle asemel jätkan ma järgmiselt. Esialgu ma lihtsalt eeldan, et keeleline arusaam on õige, ning uurin selle järelemeid objektinaturalismile. (Meenutan lugejatele mitmel korral, et mu järeldused sõltuvad sellest eeldusest.) Artikli lõpus pöördun tagasi küsimuse juurde, kas selle eelduse peab omaks võtma — kas objektinaturalism saab mu kriitilisi järeldusi vältida, kui võtab omaks materiaalse arusaama. Väidan, küll veidi ettevaatlikult, et materiaalse arusaama omaksvõtt pole tõsiseltvõetav võimalus ja seega ei saa mu eelnevaid järeldusi niimoodi kõrvale lükata.

## 5. SEMANTILINE REDEL

Kui keeleline arusaam on õige, siis käivad paigutamisprobleemid algselt inimeste keelelise käitumise kohta (või ehk inim mõtlemise kohta). Kuidas saab sellisest probleemist küsimus millegi muu kohta — väärtuse, matemaatilise reaalsuse, põhjustamise või mille iganes kohta? Vihje vastusele leidub eelnevas, kus meie tähelepanu nihkus *termilt* sellele, mille *kohta* term käib. Mainitud nihe toetub sellele, mida võime nimetada *representatsioonistlikuks* eelduseks. Üldjoontes on see eeldus, et kõnealused *keelesed* üksused “tähistavad” või “esitavad” midagi *keeleväliselt* (vähemalt üldiselt — jätame praegu kõrvale erijuhtu, mille puhul teema ise on samuti keeleline). See eeldus annab aluse meie tähelepanunihkele *termilt* “X” või *mõistelt* X selle eeldatavale objektile, X-ile.

Esmapilgul võib see vajalik eeldus aga triviaalne paista. Kas pole mitte aabitsatõde, et “X” osutab X-ile? Kas pole see mitte pelgalt osutuslik analoogia tõsiasjale, et “Lumi on valge” on tõene siis ja ainult siis, kui lumi on valge? Nende printsiipide tuttavlikkus peidab minu meelest tõsist segadust. Tõepoolest, kõnealune käik on ühes mõttes hästi tuntud semantiline laskumine. Semantiline suhe — osutus, kui tegemist on termidega, või tõesus, kui tegemist on lausetega — annab “redeli”, mis viib meid keele kohta käiva teema juurest keelevälise reaalsuse kohta käiva teemani. Ent on ülioluline mõista, et käesoleval juhul tähendab see nihe teoreetilise tähelepanu keskme tõelist nihet, tõelist teemamuutust. Niisiis on see *tõeline* loogiline laskumine ja mitte pelgalt Quine’i

deflatsioonistliku “semantilise tõusu” ümberpööre. Quine’i semantilise tõusu puhul ei lahkuta kunagi päriselt maapinnalt. Quine ise sõnastab selle järgmiselt: “Nimetades seda lauset [“Lumi on valge”] tõeseks, nimetame lund valgeks. Tõepredikaat on jutumärgitustamise vahend.” (Quine 1970: 12.) Nii et Quine’i deflatsioonistlik semantiline redel ei vii meid kunagi päriselt “üles”, käesolev semantiline redel peab meid aga “alla” viima.

Teisisõnu, kui alustame Quine’i deflatsioonistlike semantika-mõistetega, siis on kõnelemine termi “X” *osutusest* või lause “X on F” *tõesusest* lihtsalt üks viis rääkida *objektist* X. Seega kui meie algne küsimus käis päriselt keele kohta ja me sõnastame küsimuse ümber neis semantikaterminites, oleme lihtsalt teemat muutnud. Me pole semantilisel redelil roninud, vaid lihtsalt võtnud teemaks *teise küsimuse*, rääkides objektidest moel, mida Carnap nimetas formaalseks viisiks, selle asemel et rääkida keelest. Selle deflatsioonistliku vaate järgi paneb objektinaturalism niisiis keskseks küsimuseks peetava sõnastamise käigus toime mitmetimõistetavusest tuleneva arutlusvea, täpsemalt teatud laadi mainimise/kasutamise segiajamise vea.<sup>3</sup>

Seda on lihtne mitte märgata, sest jookseme nii kergesti neid semantilisi redeleid pidi üles-alla. Ent kui Quine’il on õigus, siis on redelitel nii lihtne ronida seepärast, et need ei vii meid kuhugi. Praegusel juhul on meil aga vaja kuhugi jõuda. Kui alustame keelelise arusaamaga paigutamisprobleemide päritolust — kui näeme neid küsimusi algselt küsimustena keelekasutuse kohta —, siis on vaja tõelist teoreetilise tähelepanu keskme nihet, jõudmaks küsimuseni mittekeeleliste objektide loomuse kohta. Kui seda pööret peaks vahendama mingit laadi semantilised oma-

---

<sup>3</sup>Viga põhineb tõigal, et jutumärgitustamisvaate järgi sisaldab kuul ““Lumi on valge” on tõene” olev väljend mainimiseks kehastunud kasutust. Kui tegemist oleks tõelise mainimisega, siis poleks “Lumi on valge” tõeseks nimetamine “lume valgeks nimetamine”, nagu Quine seda sõnastab. Kui nimetame seda jutumärgitustamisvaate mainimist *formaalseks* mainimiseks, siis toimib formaalne mainimine kasutamisenä ning viga seisneb tõelise ja formaalse mainimise segiajamises või päris mainimise ja tegeliku kasutuse segiajamises.

dused või suhted, peavad need olema järgmises mõttes kaalukad omadused. Nad peavad olema sellised, et termile või lausele neid omadusi omistades esitame teoreetilise väite kõnealuste keeleliste üksuste kohta, mitte lihtsalt ei kasuta neid üksusi millegi muu kohta väite esitamiseks.

Tõsi, need omadused peavad olema ka sellised, mis võimaldavad meil minna üle objektide teemale. Meie teoreetilise tähelepanu kese tuleb viia terme ja lauseid puudutavalt küsimuselt küsimusele nende eeldatavate semantiliste objektide või väärtuste kohta. Programmi objektinaturalistlikuks mõistmiseks on samuti möödapääsmatu, et see üleminek järgiks jutumärgitustamise skeemi. (Kuidas muidu saaks huvi termi "X" kasutuse vastu tekitada meis huvi X-i enda vastu?) Minu väide on, et kui semantika-mõistetes ei leidu midagi enam kui lihtsalt jutumärgitustamine, siis pole alguspunkt tõeliselt keeleline ja niisiis mingit üleminekut pole. (Võidaks väita, et see on hea uudis, kuna paigutamisprobleem algab igal juhul materiaalselt tasandilt. Aga praegu eeldame keelelist arusaama probleemi päritolust ja see vastus on niisiis välistatud.)

Kui eeldame keelelist arusaama paigutamisprobleemist, hakkavad kaalukad, mittedeflatsioonistlikud semantikamõisted seega objektinaturalismi alustes otsustavat teoreetilist rolli mängima. Nende mõisteteta ei saa tekkida järgmist küsimust selliste entiteetide nagu tähendused, põhjused, väärtused ja muu selletaoline loodusliku "paiga" kohta. Objektinaturalism tugineb niisiis kaalukatele teoreetilistele eeldustele selle kohta, mida meie, inimesed, keelega teeme — üldjoontes on eelduseks, et kaalukad semantilised suhted "sõna ja maailma vahel" on osa parimast teaduslikust teooriast selle kohta, kuidas me kõnealuseid terme kasutame.

Need eeldused kuuluvad aga subjektinaturalismi valdkonda. Pealegi, nagu juba deflatsioonismi mõisteline võimalikkus näitab, pole need eeldused kohustuslikud; peatun sellel peagi lähemalt. Siit ka minu esmasuse tees: eeldades keelelist arusaama paigutamisprobleemide päritolust, on subjektinaturalism objektinaturalismi ees teoreetiliselt esmane ja objektinaturalismi tuleb kinnitada subjektinaturalistlikust vaatepunktist.

## 6. KAS OBJEKTINATURALISMI PEAKS KINNITAMA? KOLM PÕHJUST PESSIMISMIKS

Üks asi on teha kindlaks mingi vajadus ja teine asi on näidata, et leidub tõsist alust kahelda, kas seda vajadust saab rahuldada. Ent mulle näib, et on tõesti igati alust kahelda, kas objektinaturalismi saab ülalkirjeldatud mõttes rahuldavalt kinnitada. Neid aluseid on kolme laadi.

### *A. Semantilise deflatsioonismi oht*

Olen juba märkinud, et deflatsioonism tõe ja osutuse osas tõkestab objektinaturalisti ligipääsu sellisele semantilisele redelile, mida on vaja muundamaks termide kohta käivat teoreetilist küsimust küsimuseks nende termide eeldatavate objektide kohta. Deflatsioonismi külgetõmmet arvestades on see objektinaturalisti vaatepunktist selgesti põhjus muretsemiseks.

Tasub rõhutada veel kaht asja. Esiteks on deflatsioonism ise ilmsesti loomult subjektinaturalistlik. Deflatsioonism esitab laias mõttes teadusliku hüpoteesi selle kohta, mida meie keelt kasutavate olenditena “teeme” selliste termidega nagu “tõene” ja “osutab” — mis rolli need termid meie keelises elus mängivad. Muidugi annab nende termide kasutamine ise alust ühele eriti huvitavale paigutamisprobleemile. Nii et semantiline deflatsioonism *näitlikustab* subjektinaturalistlikku lähenemist ühele konkreetsele paigutamisprobleemile — püüdu seletada kõnealuste semantikatermide *kasutust* — ning ühtlasi loob üldist laadi takistuse objektinaturalistlikule tõlgendusele paigutamisprobleemidest kui sellistest.

Teiseks tasub möödaminnes märkida, kuidas siin mängus olevad eristused võimaldavad semantilisel deflatsioonismil vältida Paul Boghossiani kriitikat, mille järgi iga selline vaade on vasurääkiv (Boghossian 1989, 1990). Boghossian väidab, et irrealism semantikamõistete osas pole koherentne, kuna irrealism tähendab just nimelt selle *eitamist*, et kõnealusel termil või lausel on semantilised omadused (osutus või tõetingimused). Kui selline irrealismi kirjeldus on tõesti kohustuslik, siis näib Boghossia-

nil õigus olevat. Irrealism *eeldab* semantikamõisteid ja seega pole kõnealne eitamine semantikatermide endi puhul koherentne.

Määravaks osutub aga tõik, et nõnda mõistetuna tugineb irrealism representatsioonistliku keelemõistmise pakutavale teoreetilisele raamistikule. Seni kui semantiline deflatsioonist selle teoreetilise raamistiku lihtsalt *tagasi lükkab*, pole tema seisukoht eba-koherentne. Muidugi võib mõni rõhutada, et tulenevat seisukohta ei sobi enam nimetada irrealismiks, kuid see on pelgalt terminoloogiline küsimus. Oluline on, et see seisukoht on vaieldamatult deflatsioonistlik. Deflatsioonist saab kooskõnaliselt esitada semantikatermide kasutusel põhineva seletava käsitluse, ütle mata midagi teoreetiliselt kaalukat selle kohta, kas need termid “osutavad” või kas neil “on tõetingimused”.

Vastus Boghossiani deflatsioonismile esitatud väljakutsele sõl-  
tub niisiis eristusest, mille ühel pool on *teoreetiliselt kõneldes eitamine*, et need termid osutavad millelegi või et neil on tõetingimused (mida, nagu Boghossian õigesti märgib, ei saa deflatsioonist teha); ja teisel pool on *teoreetilisel tasandil vaikimine* küsimuses, kas need termid osutavad millelegi või kas neil on tõetingimused. Deflatsioonist saab teha ja isegi peab tegema viimast, kui on formuleerinud oma teoreetilised väited kõnealuste termide kohta täiesti teistsugustes terminites — ja deflatsioonistina rõhutanud, et semantikamõisted ei tee mingit huvitavat põhjuslikult seletavat tööd.

Naasen Boghossiani argumendi juurde hetke pärast, kuna minu meelest on see tõesti probleem minu objektinaturalistlikele vastastele. Hetkel on tähtis, et see pole takistus hästi formuleeritud deflatsioonismi jaoks.

### *B. Stichi probleem*

Oleme näinud, et kui mõista paigutamisprobleemi päritolu keelelisena, pole semantiline deflatsioonism objektinaturalismiga kooskõlas. Teisisõnu, niivõrd kui deflatsioonism on ligitõmbav seisukoht, jääb objektinaturalismi “kinnitatus” kahtluse alla. Aga deflatsioonismi tagasilükkamine ei lahenda tingimata objektinatura-

listi probleeme. Üks võimalus seda paremini mõista on kohandada kaalutlusi, mida arutab Stephen Stich raamatu *Vaimu dekonstrueerimine* (Stich 1996) 1. peatükis. Põhimõtteliselt kaitseb Stich väidet, et isegi mittedeflatsioonistlik teaduslik osutusekäsitlus pole tõenäoliselt piisavalt kindlapiiriline tegemaks seda tööd, mida objektinaturalismil on tarvis. Stich ise keskendub eliminativismile ja seega (keelelisel viisil esitatuna) küsimustele selle kohta, kas niisugused termid nagu “uskumus” üldse osutavad millelegi. Ta väidab, et kuni jääme arusaama juurde, et metafüüsika alguspunkt on keeleline, ähvardavad neid küsimusi paratamatult meie osutusteooria määramatused. Kui Stichil on õigus, siis ilmselt ei puuduta probleem ainult eliminativismi. See puudutab näiteks küsimust “Mis on uskumus?” sama palju kui küsimust “Kas leidub uskumusi?”. Seega on nii realistlikud kui ka antirealistlikud vastused paigutamisprobleemile ühtviisi ohus.

Stich ise vastab, lükates tagasi *explanandum*’i keelelise mõistmise. Küsimuse juurde, kas seda võib tõesti teha, pöördume hiljem tagasi. Praegu toetun lihtsalt Stichi kasulikule arutelule neil teemadel, toetamaks järgnevat esialgset järeldust. Isegi deflatsioonismi ohtu kõrvale jättes on väga ebaselge, et “teaduslik” käsitlus semantilistest suhetest saab anda mida vaja, et teha huvitavast teoreetilisest küsimusest *terme* (“põhjustamine”, “uskumus”, “hea” ja nii edasi) kohta huvitav küsimus *objektide* kohta.

### C. Kas objektinaturalism on koherentne?

Oleme näinud, et kui paigutamisprobleemid pärinevad keeleliselt tasandilt, on selleks, et muundada keelekasutust puudutav küsimus keeleväliste objektide kohta käivaks, vaja kaalukaid semantikamõisteid. Objektinaturalism niisiis eeldab mingit laadi kaalukaid semantilisi omadusi või suhteid. Kaks eelnevat põhjust kahelda, kas objektinaturalismil on sellele eeldusele õigus, tuginevad esiteks võimalusele võtta omaks deflatsioonism, mis eitab semantiliste omaduste kaalukandvust asjakohases mõttes; ja teiseks võimalusele, et isegi mittedeflatsioonistlik teaduslik osutusekäsitlus võib olla liiga vähe kitsendav, et seda vajaliku semantilise reedelina kasutada.

Nüüd veelgi tõsisema raskuse juurde. Arvestades, et objekti-naturalism eeldab kirjeldatud moel semantikamõisteid, on kahtlane, kas neid mõisteid endid saab kooskõllaliselt objekti-naturalistlikus vaimus uurida. Selline naturalism näib olevat kohustatud tunnistama semantiliste suhete empiirilist sattumuslikkust. Iga termi või lause puhul peab olema mingil määral empiiriline küsimus, kas term osutab, ja kui osutab, siis millele; kas sellel on tõetegija, ja kui on, siis kus. Samas näib võimatu arusaadaval moel seda empiirilist hoiakut semantikatermidele endile rakendada.

Osa sellest raskusest põhineb Boghossiani vastuväitel semantilisele irrealismile. Tolles kontekstis oli probleemiks, et kui realistide ja irrealistide vahelises vaidlusküsimuses eeldatakse semantikamõisteid — näiteks mõistetakse realismi/irrealismi probleemi *kui* küsimust selle kohta, kas mingi valdkonna termid ja laused osutavad või kas neil on tõetingimused —, siis on irrealism nende mõistete endi osas ebakoherentne. Siin on aga probleem järgmine. Objekti-naturalisti projekt üldiselt nõuab, et irrealismi koheldaks arvestatava empiirilise võimalikkusena; kuid Boghossiani argument näitab, et objekti-naturalist ei saa seda hoiakut võtta semantikatermide endi suhtes.

Boghossian leiab, et tema arutluskäik kujutab endast transsendentaalset argumenti mittenaturalistliku realismi kaitseks semantilise sisu osas. Mina aga leian, et seda võiks pigem mõista naturalismi, nimelt *subjektinaturalismi* toetava arutluskäiguna, kuna see paljastab möödapääsmatult mittenaturalistliku eelduse juhtivas tänapäevases arusaamas sellest, mida tähendab teaduse tõsiselt võtmine filosoofias. Muidugi sõltub selle tõlgenduse võimalikkus tõigast, et on olemas kooskõllaline alternatiivne naturalism, mis erineb küsimuse tavalisest, semantikal põhinevast mõistmisest. (Teisel moel sõltub see ka alguspunkti keelelisest mõistmisest — arusaamast, mida me praegu eeldame ja millega Boghossian ise end selgesti seob.)

Võib näida ebausutav, et siin saaks olla mingi eriliselt objekti-naturalismi puudutav probleem. Olen ju viidanud empiirilisele võimalikkusele, et subjektinaturalistlikust vaatepunktist ei leita selliseid kaalukaid semantilisi suhteid, mida objekti-naturalism vajab. Kas seesama võimalikkus pole mitte kõik, mida objekti-na-

turalism vajab, mõistmaks omal moel semantilise irrealismi võimalikkust?

Ei. Meie arutatud empiiriline võimalikkus ei seisne selles, et subjektinaturalism avastab õiget laadi semantiliste omaduste puudumise, vaid selles, et ta lihtsalt ei leia põhjust väita nende olemasolu. See on see eristus, millele ülalpool toetusin, selgitades, kuidas deflatsioonism Boghossiani lõksust pääseb. Subjektinaturalisti põhiülesanne on seletada mitmesuguste termide kasutamist — nende seas semantikatermide endi kasutamist — looduslike olendite elus looduslikus keskkonnas. Äsja mainitud eristus põhineb võimalusel, et seda ülesannet täites ei pruugi subjektinaturalist lihtsalt leida vajadust semantiliste omaduste ja suhete kui seletava kategooria järele. (Ühelgi hetkel ei teki tal vajadust öelda, et näiteks term “osutab” osutab või ei osuta millelegi, välja arvatud deflatsioonistlikus, mitteteoreetilises mõttes.) Muidugi paistab see objektinaturalisti vaatepunktist nii, nagu uuritaks küsimust, kas semantilised omadused on olemas, kuid subjektinaturalistil pole mingit põhjust seda nii mõista. Vastupidi, tal on küllaga põhjust seda *teisiti* mõista, kui, nagu Boghossian on argumenteerinud, see vaade pole niimoodi mõistetuna lihtsalt koherentne.

Küsimus, kas objektinaturalistlik lähenemine semantikatermidele on koherentne, on nüansirohke ja keeruline ning ma ei ütlegi, et olen näidanud selle probleemi otsustavat tähtsust. Loodan, et olen näidanud midagi natuke vähemat. Naturalistil pole vajadust ega automaatset õigust eeldada kaalukat käsitlust semantiliste suhete kohta sõnade või mõtete ja ülejäänud loodusliku maailma vahel — selleks pole automaatset õigust, sest naturalismi enda vaatepunktist on see parimal juhul empiiriline küsimus; ja selleks pole vajadust, sest leidub viise olla naturalist, mis ei sõltu sellisest eeldusest. Siiski näib tugevam tees, ebakoherentsuse tees, mulle niihästi paeluv kui ka usutav ning ma tahan lühidalt mainida teist viisi seda raskust lähemalt selgitada.

Kui leidub koherentne objektinaturalistlik käsitus kõnealuste semantiliste suhete kohta, siis nagu me varem märkisime, tahab objektinaturalist öelda, et õige teooria pole *a priori* — on mitu koherentset võimalust ning küsimus on osalt empiiriline. Kaalugem vaid kaht koherentset võimalust — näiteks kaht võistlevat

käsitlust selle kohta, mis on osutus. Üks teooria ütleb, et osutus on looduslik suhe  $S^*$ , teine teooria ütleb, et see on looduslik suhe  $S^{**}$ . Järelikult näib meil olevat kaks omavahel sobimatut vaadet selle kohta, mis osutus tegelikult on.

Aga on see ikka nii? Mõtleme veidi lähemalt, mida kumbki neist vaadetest väidab. Esimene käsitlus väidab, et tavaterm “osutus” valib välja suhte  $S^*$  või osutab sellele — või teisisõnu, teooria enda vaatepunktist, et

“Osutus” on suhtes  $S^*$  suhtega  $S^*$ .

Teine teooria väidab, et tavaterm “osutus” valib välja suhte  $S^{**}$  või osutab sellele — teisisõnu, teooria enda vaatepunktist, et

“Osutus” on suhtes  $S^{**}$  suhtega  $S^{**}$ .

Kas need väited on omavahel sobimatud? Üldse mitte. Term “osutus” võib takistusteta olla neis kahes eri suhtes eri asjadega, isegi kui nõustume (nagu mõlema vaate toetajad kinnitaksid), et kummagi suhte puhul eraldiseisvalt ei saa ükski term olla selles suhtes mõlemaga.

Jällegi tuleneb probleem tõigast, et objektinaturalist proovib esitada küsimust, mis paneb ta enda eeldused kõikuma. Pole üht kindlat küsimust hulga vastustega, vaid nii-öelda erinev küsimus iga vastuse jaoks. Jätan peamurdmiseks veel ühe seda tüüpi mõistatuse. See on valikvastustega:

Allpool tehtud valik on:

A. Valik A ☐

B. Valik B ☐

C. Valik C ☐

D. Mitte ükski eelnevaist ☐

Probleem ei seisne selles, et pole õiget vastust, vaid et õigeid vastuseid on liiga palju.<sup>4</sup> Tulemuseks näib taas olevat, et arvestades semantikamõistete rolli objektinaturalisti arusaamas filosoo-

---

<sup>4</sup>Nende küsimuste üksikasjalikumas uurimises oleks huvitav uurida, mis seos on sellistel kaalutlustel (ja tegelikult ka Boghossiani ar-

fia ülesandest, pole see ülesanne semantikatermidele endile rakendatuna mõttekas.

## 7. KAS PROBLEEM TULENEB *EXPLANANDUM*'I KEELELISEST MÕISTMISEST?

Nagu olen rõhutanud, on mu arutelu siiani eeldanud keelelist arusaama paigutamisprobleemi päritolust. Kas sellest eeldusest võib loobuda? Kas materiaalne arusaam võiks objektinaturalismi päästa? Lõpetan kahe põhjusega selles kahelda.

### *A. Saladus on päevavalgel*

Keeleline arusaam paigutamisprobleemidest on selgesti juba mängus. Märkinis enne, et mittekoognitivismi võimalusena kohtlemine neis debattides tähendab, et keeleline arusaam probleemi päritolust on omaks võetud. Siit saab alguse objektinaturalismi ähvardav oht, märkamine, et representatsioonistlik eeldus pole kohustuslik — et keelele on teisi võimalikke teoreetilisi lähenemisi, kus semantikamõisted ei mängi olulist rolli. Meile on seega väljavaatena saadaval (subjekti)naturalistlik käsitus inimkeele ja -mõtte asjakohastest aspektidest ning sellest vaatepunktist materiaalselt küsimust (“Mis on X-id?”) lihtsalt ei teki.<sup>5</sup> Nüüd peavad objektinaturalistid palli enda kätte tagasi saamiseks representatsioonistlikku eeldust *kaitsma* (ja seda projekti ähvardavad eelkirjeldatud probleemid).

---

gumendil) ning Putnami “lihtsalt veel teooriat”-muredel osutusteooria metafüüsilise kasutuse pärast. (Putnam 1978, 1981.)

<sup>5</sup>Täpsemalt ei teki seda naturalismist ajendatud küsimusena. Sellised küsimused tekivad muidugi paljudes teistes kontekstides — näiteks “Mis on õiglus?”, “Mis on iroonia?”, “Mis on keedutaignaküpsetised?”. Kui niisugused enam-vähem tavalised küsimused ajendavad objektinaturalistlikku laadi mõistatusi, siis subjektinaturalist soovib annust keelelist teraapiat: mõelge hoolega, mida keele kohta eeldate, enne kui lubate end veenda, et tegemist on tõelise ontoloogilise mõistatusega.

Kas objektinaturalism ei võiks seada kahtluse alla siin eeldatavat arusaama alguspunkti? Mis on viga Stichi ettepanekul, et me lihtsalt alustame materiaalselt tasandilt ja teeme metafüüsikat ilma semantiliste karkudeta? Viga seisneb minu meelest selles, et tegemist on sisuliselt ettepanekuga lihtsalt *eirata* võimalust, et filosoofial võib olla midagi õppida naturalistlikust — *subjektiinaturalistlikust* refleksioonist asjade üle, mida inimesed keelega teevad. (Kui see näib vaieldav, pange tähele, et see tähendaks mittekognitivismi võimalikkuse eiramist.) Nii et see on radikaalselt antinaturalistlik käik. Neile, kes võtavad teadust tõsiselt, on ainuke tee objektinaturalismini soo raske tee: nõustumine, et probleem algab keeleliselt tasandilt, ja representatsioonistliku vaate kaitsmine.

*B. Semantikamõisted on osa tänapäeva metafüüsika tööriistakastist*

Teine kaalutlus väärib palju üksikasjalikumat käsitlust, kui saan siin esitada. Lühidalt öeldes aga näib, et semantikamõisted nagu osutus ja tõde on muutunud meie kaasaegse metafüüsika uurimisprogrammi tööriistadeks. On saanud tavapäraseks määratleda oma huviobjektid semantiliselt moel — näiteks tõetegijate või osutatutena või üldisemalt semantiliste rollide “realiseerijatena”.

Ent pole sugugi ilmselge, kuidas see tähelepanek filosoofilise tava kohta siin asjasse puutub. Üks probleem on, kuidas otsustada, millised paljudest sellistest semantikamõistete kasutustest on “kaalukad” teoreetilised kasutused ja milliseid võib kohelda pelgalt Quine'i moel — käepäraste, kuid teoreetiliste sidumusteta deflatsioonistlike semantikatermi kasutustena. Eelkirjeldatud põhjustel pole deflatsioonistlike semantikamõistete kasutamine metafüüsikas ühildamatu materiaalse arusaamaga paigutamise probleemi päritolust. Ent kui mängus on kaalukamad mõisted, siis paistab keeleline valdkond mängivat vastavalt tähtsamat rolli. Väited keele kohta hakkavad mängima rolli, mis on analoogne vaatlusandmete rolliga teaduses, ning semantilised suhted toetavad järeldusi vaatlemata reaalsuse kohta. Ettevõtmine peab seetõttu tunnistama keelelist arusaama oma alguspunkti.

Tänapäeva metafüüsika tööriistade keelelises suunas ümberkujunemisel — võime seda nimetada keeleliseks tagasipöördeks — on mitmeid harusid. Üks olulisemaid harusid on minu meelest järgmine. David Lewise mõjukas arusaamas teoreetilisest samastamisest teaduses (Lewis 1970, 1972) tuvastatakse huviobjektid põhjuslike rollide täitjatena. Kui teoreetiline termin “X” on sel moel defineeritud, teame, kuidas vastata küsimusele “Mis on X?”. Peame maailma laboris katseid tegema, kohandades seda ja õgvendades toda, kuni avastame, mis täpselt teeb seda põhjuslikku tööd, mida meie teooria X-ile omistab.

Paljude meelest aga ei sobi Lewise programm mitte ainult teadusele, vaid ka metafüüsikale (vt eriti Jackson 1998). Mõned, kes nii arvavad, lükkaksid isegi tagasi minu formuleeringus varjuva väite, et metafüüsika on midagi teadusest erinevat. Kuid on vähemalt üks erinevus. Metafüüsikas pole garantiid, et meie huviobjektid osutuvad seda sorti asjadeks, millel on *põhjuslik* roll. Meid võivad huvitada arvud või väärtused või kas või põhjustamine ise ning kõigi nende asjade puhul on vähemalt vaieldav, kas neid saab määratleda millegi põhjusena või tagajärjena.<sup>6</sup>

Niisiis peab üldises programmis võtma põhjuslikkuse koha miski muu. Mis muu võiks see olla? Mulle näib, et on kaks võimalust. Üks on, et põhjuslikud rollid vahetatakse välja semantiliste rollide vastu. Sel juhul on protseduur küsimusele kuul “Mis on X?” vastamiseks analoogne ülal kirjeldatud protse-

---

<sup>6</sup>Väide, et metafüüsika ulatub põhjuslikkuse valdkonnast väljapoolle, on ehk vaieldavam, kui siin paista lasen. Selle väite tagasilükkaja ütleks, et kus põhjuslikkus lõpeb, algavad mittemetafüüsilised filosoofia tegemise viisid: võib-olla formalism matemaatika puhul, mittekognitivism väärtuse puhul ja nii edasi. Siin piisab aga osutamisest, et selline vaade peab võtma omaks keelelise arusaama paigutamisprobleemist, kuna viimati nimetatud vaated on loomult keelelised. Aga tasub märkida, et sellises põhjuslikkusele tuginevas metafüüsikas on põhjustamise mõiste tõenäoliselt problemaatiline, analoogselt semantikamõistetega keelele tugineva objektinaturalismi puhul. See jääb primitiivseks mõisteks, millele programmi enda kuulutatavate meetoditega ligi ei pääse.

duuriga, välja arvatud see, et meie nüüd küll pigem mõistelise, mitte eksperimentaalse kohandamise ja õgvendamise eesmärk on avastada näiteks, millele term “X” *osutab* või mis *teeb tõseks* väite, et X on F.

See on esimene võimalus — et semantilised suhted mängivad üldises programmis sedasama kaalukat rolli, mida põhjuslikud suhted mängisid algses programmis. Kui nii, siis tulemus on selline, nagu oleme näinud. Keelest on saanud metafüüsika alguspunkt ja tulenev seisukoht on haavatav ülal kirjeldatud viisidel.

Teine võimalus on, et põhjuslikkusel *pole* kindlat asendajat. See lihtsalt sõltub konkreetsest juhtumist, sellest, mida Ramsey-Lewise meetod meie kõnealuse X-i kohta lõpuks ütleb. Semantikatermid võivad ülesande kirjelduses esineda, kuid selle vaate kohaselt pole nad midagi enam kui deflatsioonilised. Ütleme: “X on asi, mis teeb selle Ramsey-lause tõseks”; ent see on kõigest käepärane viis teha seda, mida saaksime sama hästi teha ka öeldes “X on selline asi, et. . .” ja seejärel kõnealust Ramsey-lausest *kasutades*.

Arvan, et see teine versioon väldib mittedeflatsioonistlike semantikamõistete olemuslikku kasutamist ja on seega kooskõlas materiaalse arusaamaga meie alguspunktist metafüüsikas. Probleem aga on, et seeläbi löikab see teine versioon end ära igasugusest üldisest argumendist (objekti)naturalismi poolt, argumendist, mis oleks paralleelne Lewise kuulsal argumendiga vaimse kohta käiva füsikalismi kaitseks (Lewis 1966). Lewise argument tugineb eeldusele, mille järgi kogu põhjuslikkus on füüsikaline põhjuslikkus — Lewis nimetab seda “füüsika seletusliku adekvaatsuse” eelduseks. Ilma sellise eelduseta pole selgesti midagi, mis viiks meid järeldusest, et vaimuseisundil V on teatud põhjuslik roll, järelduseni, et V on füüsikaline seisund. Lewise üldistatud programmi teise versiooniga kaasneb probleem, et kui pole mingit ühte asja, mis mängib seda rolli, mis põhjuslikkusel on piiratud programmis, ei saa olla analoogset eeldust selle võtme-eeldusega, mis toetab üldist argumenti füsikalismi poolt.

Seega näib mulle, et objektinaturalistid on silmitsi dilemma-ga. Kui nad toetuvad kaalukatele semantilistele suhetele, on neil

mõningad väljavaated kaitsta naturalismi argumendiga, mis on esitatud nende suhete kaudu — näiteks argument, et kõigil tõdedel on looduslikud tõetegijad. Sel juhul võtavad nad aga varjatult omaks keelelise arusaama nende uuringute “toorandmetest” ja on silmitsi eespool tuvastatud probleemidega. Kui nad ei toetu kaalukatele semantilistele suhetele, siis väldivad nad neid raskusi, kuid kaotavad teoreetilised vahendid, millega formuleerida üldine argument objektinaturalistlikult mõistetud naturalismi kaitseks.

Ilma sellise argumendi kaitseta pole raskeks vastaseks mitte see, kes nõustub mängima mängu materiaalsel viisil, aga toetab mittenaturalismi, kaitstes ontoloogiliste sfääride primitiivset mitmekesisust. Raske vastane on naturalist, kes kasutab ära mitterepresentatsioonistliku teoreetilise vaatepunkti, et materiaalsel lähemisi algusest peale vältida. Kui selline vastane suudab seletada, miks looduslikud olendid looduslikus keskkonnas hakkavad neil erinevatel viisidel *kõnelema* — “tõest”, “väärtusest”, “tähe- dusest”, “põhjustamisest” ja kõigest ülejäänust —, mis mõistus jääb siis veel alles? Mida filosoofia nüüd veel teadusele võlgneb?

Kokkuvõttes on kahtlane, kas objektinaturalist saab keelelist arusaama paigutamisprobleemist vältida ja niimoodi eespool tuvastatud raskuste eest põgeneda. Mõned objektinaturalismi versioonid võtavad keelelise arusaama igal juhul omaks, et panna semantilised suhted metafüüsika teenistuses tööle. Teistel juhtudel tugineb keelelise arusaama möödapääsmatus tõigale, et objektinaturalisti subjektinaturalistist vastasele on see keeleline arusaam alati saadaval ning võimaldab alternatiivset vaadet filosoofia ülesandest sellistel juhtudel. Objektinaturalist kaldub instinktiivselt alati toetuma keele representeerivale loomule, et küsimus jälle materiaalsele tasandile tagasi tuua; kuid see, nagu oleme näinud, on ülimalt ebamugava olukorra retsept.

## 8. LOODUSLIK MITMEKESISUS

Keeleliselt mõistetuna tuleneb paigutamisprobleem tavakeele ül- latavast mitmekesisusest, jututeemade kummastavast pluralis- mist. Eeldades naturalistlikku arusaama kõnelejatest ja lisades

representatsioonistliku arusaama kõnest, muutub objektinaturalisti ontoloogiline tõlgendus paigutamisprobleemidest peaaegu vastupandamatuks. Termi järel, lause lause järel, teema teema järel viib representacionisti semantiline redel meid keele juurest maailma juurde, sõnade juurest nende maailmas asuvate objektide juurde. Kuidagi tuleb sellega kaasnev eri liiki entiteetide paljus — väärtused, modaalsused, tähendused ja ülejäänud — mahutada looduse valdkonda. Mille muuga siis saaksid looduslikud kõnelejad olla looduslike semantiliste suhete kaudu seotud?

Ilma representatsioonistliku arusaamata keelest saab mõistatus aga vägagi teistsuguse kuju. See jääb keelelisse valdkonda mõistatusena *kõnelemisviiside* paljususe kohta, inimese keelelise käitumise vormide paljususe kohta. Väljakutse seisneb nüüd pelgalt vajaduses seletada naturalistlikul moel, miks meesugused olen did hakkavad neil eri viisidel kõnelema. See tähendab seletamist, mis rolli need erinevad keelemängud meie elus mängivad — mis erinevused on näiteks väärtustest rääkimise ja elektronidest rääkimise funktsioonidel.<sup>7</sup> See nõuab kindlasti mitmekesisust maailmas, kuid tuttavat liiki ja tuttavas kohas. Mitte keegi ei oota, et inimekäitumine oleks midagi muud kui ülimalt keerukas. Ilma representatsioonismita jäävad teemadevahelised lahknevused lahknevusteks erinevate käitumisliikide vahel ja neid ei pea peegeldama üheski teises ontoloogias.

Praeguste eesmärkide seisukohalt on ühelt poolt oluline, et tegemist on äratuntavalt naturalistliku projektiga; ja teisalt, et tegemist on enamiku meie kaasaegsete filosoofiliste naturalistide omast väga erineva projektiga. Olen näidanud, et levinud vaade (objektinaturalism) on omaenda kriteeriumide valguses ras-

---

<sup>7</sup>Selline keeleline pluralism on muidugi vaimult väga wittgensteinlik. Üks Wittgensteini põhiteemasid *Uurimuste* esimestes paragrahvides on, et filosoofia ei märka olulisi erinevusi keelekasutuste seas, erinevusi, mida peidab meie eest “sõnade väline sarnasus” (Wittgenstein 2005: § 11). Siin esitatud vaade võib olla mõnede meie kaasaegsete wittgensteiniaanide jaoks liialt naturalistlik, ent kas Wittgenstein ise oleks sellele vastu seisnud? (Ta oleks võinud arvata, et see on teadus, mitte filosoofia; kuid see on teine teema.)

kustes oma semantiliste eelduste tõttu. Subjektinaturalistliku alternatiivi saadaval olek teeb ilmseks, et objektinaturalismi probleemid ei ole naturalismi kui sellise probleemid — need ei sea kahtluse alla seisukohta, et mõnes valdkonnas peaks filosoofia toetuma teadusele.

Alustasime teaduse tähtsusest filosoofiale. Lõpetagem teaduse tähtsusega teaduse enda jaoks. Objektinaturalism ei anna teadusele mitte ainult rambivalgust, vaid kogu lava, pidades teaduslikku teadmist ainsaks teadmiseks (vähemalt mingis mõttes). Subjektinaturalism viitab võimalusele, et teadus peaks oma tähtsuse kohta tagasihoidlikuma hoiaku võtma. Subjektinaturalism kujutleb teaduslikku avastust, et teadus pole kõik, mis on olemas — et teadus on ainult üks asi paljudest,<sup>8</sup> mida me “representeeriva” diskursusega teeme. Kui see nii on, siis on objektinaturalismi semantilised eeldused halb teadus, mis on ebapiisavalt naturalistliku filosoofia pärand. Lool on siis järgmine rahuldust pakkuv moraal. Kui teeme filosoofias paremini teadust, siis kipume vähem mõtlema, et teadus ongi kõik, mida saab teha.

Olen abi eest selle artikli eelkäijatega tegelemisel tänulik kuulajaile Austraalia Riiklikust Ülikoolist, Sydneyst, San Diegost, King's Kolledžist Londonis ning keele ja vaimu seminarist New Yorki Ülikoolis. Tänan ka David Macarthurit kasulike kommentaaride eest artikli eelviimasele versioonile ja paljude vestluste eest sellega seotud teemadel mitme aasta jooksul.

---

<sup>8</sup>Või tõenäolisemalt vist “mitu asja paljude seas”, selles mõttes, et teaduskeel ise pole ühefunktsiooniline. Arvan, et põhjustamisest ja modaalsusest rääkimisel on kõnealuses mõttes erinevad funktsioonid ning kuigi need on möödapääsmatud igasuguses huvitavas teaduses, ei am-menda need seda. Kui see on nii, siis sellest piisab näitamaks, et funktsionaalne paljus esineb ka teaduskeeles, mitte ainult väljaspool seda. Rohkem selle teema ja siin visandatud programmi kohta saab lugeda minu artiklitest Price 1992, 1997.

## Kirjandus

- Boghossian, Paul 1989. The Rule-Following Considerations. — *Mind*, Vol. 98, pp. 507–549
- Boghossian, Paul 1990. The Status of Content. — *Philosophical Review*, Vol. 99, pp. 157–184
- Jackson, Frank 1998. *From Metaphysics to Ethics*. Oxford: Clarendon Press
- Lewis, David 1966. An Argument for the Identity Theory. — *Journal of Philosophy*, Vol. 63, pp. 17–25
- Lewis, David 1970. How to Define Theoretical Terms. — *Journal of Philosophy*, Vol. 67, pp. 427–446
- Lewis, David 1972. Psychophysical and Theoretical Identifications. — *Australasian Journal of Philosophy*, Vol. 50, pp. 249–258
- Price, Huw 1992. Metaphysical Pluralism. — *Journal of Philosophy*, Vol. 89, pp. 387–409. Taastrükk: Price 2011, pp. 34–53
- Price, Huw 1997. Naturalism and the Fate of the M-Worlds. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supp. Vol. 71, pp. 247–267. Taastrükk: Price 2011, pp. 132–147
- Price, Huw 2011. *Naturalism Without Mirrors*. Oxford & New York: Oxford University Press
- Putnam, Hilary 1978. *Meaning and the Moral Sciences*. London: Routledge & Kegan Paul
- Putnam, Hilary 1981. *Reason, Truth and History*. Cambridge & New York: Cambridge University Press
- Quine, W. V. 1970. *Philosophy of Logic*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Stich, Stephen 1996. *Deconstructing the Mind*. New York: Oxford University Press
- Wittgenstein, Ludwig 2005. *Filosoofilised uurimused*. Tlk Andres Luure. Tartu: Ilmamaa

HUW PRICE (1953) on Austraalia filosoof, doktorikraad Cambridge'i Ülikoolist (1981). Cambridge'i Ülikooli filosoofiaprofessor (Bertrand Russell nimeline professuur), eksistentsiaalsete riskide uurimiskeskuse akadeemiline direktor (Price oli selle keskuse asutaja koos Jaan Tallinna ja Martin Reesiga), intellekti tuleviku uurimise Leverhulme'i keskuse akadeemiline direktor ja Trinity Kolledži liige. Briti Akadeemia liige. Varem olnud Edinburghi ja Sydney Ülikooli professor. Teoseid: *Facts and the Function of Truth* (1988); *Time's Arrow and Archimedes' Point: New Directions for the Physics of Time* (1996); *Naturalism Without Mirrors* (2011) ja *Expressivism, Pragmatism and Representationalism* (2013). Toimetanud raamatud *Causation, Physics, and the Constitution of Reality: Russell's Republic Revisited* (2007, koos Richard Corryga); *Making a Difference: Essays on the Philosophy of Causation* (2017, koos Helen Beebee ja Chris Hitchcockiga) ja *The Practical Turn: Pragmatism in Britain in the Long Twentieth Century* (2017, koos Cheryl Misakiga).

Price pidas 27.–28. juunil 2016 TÜ filosoofia osakonnas Gottlob Fregele pühendatud loenguid teoreetilisest filosoofiast; nende loengute teemaga tegeleb ka siin tõlgitud artikkel.

---

# ARVUSTUS

## KIRJAD, MILLES ON MITU LUGU

***Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kallasele aastatel 1891–1936. Toimetanud ja kommenteerinud Kristina Lepist; saksakeelsed väljendid tõlkinud Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2018. 407 lk.***

Olen korduvalt Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis ja Rahvusarhiivis lugenud Jaan Tõnissoni kirju Oskar Kaldale ning Oskar Kalda kirju Jaan Tõnissonile. Isegi siis, kui olen neid lugema asunud sooviga leida vastust mõnele kindlale küsimusele (näiteks millist rahasummat küsis Jakob Hurda poeg Max Hurt Oskar Kalda vahendusel 1880. aastatel ülemaalse rahvaluulekogumise käigus Jakob Hurdale saadetud ja Hurda poolt suureks rahvaluulekoguks koondatud köidete eest oma õele ja enda perele),<sup>1</sup> olen langenud nende kirjade lummusesse. See lummus pole kirjade sisus, sõnades ega isegi mingis üksikus kirjas, vaid milleski muus. Võib-olla on see vana kirjapaberi lõhnas (mis on küll enamasti kõige tavalisem ja lihtsam kirjutuspaber) ja paberile jäänud ajamärkides. Võib-olla hoopis kirjutaja käekirjas, millega eriti Jaan Tõnissoni kirjade puhul tuleb kõigepealt harjuda. Võib-olla on see kirjavahetuse üldises toonis, mis kumab läbi isegi nendest kirjadest, milles jagatakse vaid päevakajalist teavet või lepitakse kokku kindla plaani elluviimises. Või on see hoopis nendesse kirjaridadesse kirjutatud hooles, austuses ja usalduses teineteise ning Eesti asja vastu, mis isegi võõrast aastakümneid hiljem köidab ja soojendab? Ühest vastust vist polegi.

Teiste inimeste kirjavahetuste lugemine on üldse kuidagi eriline tegevus, mis justkui ei kuulu viisaka käitumise juurde. Mäletan praeguse ni ebamugavustunnet, mida kogesin, kui kirjandusmuuseumi uurijate saalis esimest korda lugesin võõraid kirju. Need olid Karl August Hermann, ajalehe *Postimees* tollase omaniku (aastatel 1886–1896) ja väljaandja kirjad. Mõtlesin tükk aega, kuidas see üldse sobib, et ma luba küsimata loen Hermann kirju. Peamiselt segas mind just teadmine, et kiri on kirjutatud mõeldes kindlale inimesele, on kirjutatud teate või sõnumi

---

<sup>1</sup>O. Kallas J. Tõnissonile, 20.4.1927. — RA, ERA.1627.1.29. Kirjavahetus Oskar Kallase ja tema perekonnaliikmetega, l. 95–96.

edastamiseks ainult talle. Kust võtan mina õiguse seda kirja lugeda, kõrvutada selles kirjeldatud tollal toimunuga või otsida neist kirjaridadest vastuseid ja põhjendusi, miks Hermann käitus mõnes olukorras just nii ja mitte kuidagi teisiti? See peaaegu nelikümmend aastat tagasi kogetu pole minust seniajani päris kadunud. Tunnen end alati veidi süüdlasena, kui loen arhiivis võõraid kirju. Seda hoolimata sellest, et arhiividesse kogutud kirjavahetused ongi ju peale säilitamise mõeldud ka uurimiseks ja lugemiseks. Et need polegi enam mitte ainult isikutevahelised kirjad, vaid on juba saanud artefaktiks, osaks meie kultuuriloolisest pärandist, mis sellisena võivad olla omamoodi uueks teadmiseks, võrdluseks või üheks võimalikuks selgituseks mingile isikule, tegevusele, olukorrale või isegi ajastule. Kirjad on ju alati, hoolimata sellest, kas nad on sisult tarbe-, lembe- või teabekirjad, ühiskonna (kirja)kultuuriline niidistik, võrk ehk infrastruktuur (Veidemann 2016), mis iseloomustab korraga nii kirjutamise aega, selles valitsenud meelsust ning isegi kirjutamise kohta. Kirjad osutavad seostele, sidemetele, suhtlemisele, peegeldades ja selgitades ühiskonna suhtlemistasandit, vaimset palet ja väärtussüsteemigi. Artefaktideks saanud kirjade puhul on ootus, et nad iseloomustaksid oma aega ja selles valitsenud suhteid, aga ka kirja kirjutajat ja saajat, veelgi suurem. Sest hoolimata sellest, et kirjad on alati teatud määral ühiskonna sotsiaalse suhtlustasandi kandjaks, ei kaota nad intiimkirjandusele iseloomulikku loomust. Selle alus on lihtne ja vältimatu: kirja kirjutaja, autor, kirja tegelane ja jutustaja on identsed ja jäävad selleks (Lejeune 2010: 198). Seega on kirjadel ikka ja alati tugev ja määrav isikustatuse loomus, olgu need arhiivis või mitte. Autor on neis keskne, sest tema loob seoseid ja koob võrgustikku just nii, nagu see on vajalik ainult talle. Kaasajas saab kirja autor oma kirjaridu vähemalt kaitsta või selgitada ehk isegi vastata kirjades vastuseta jäänud küsimustele. Kui aga aeg on kirjadele vajutanud oma pitseri, kui kirjade autor on juba lahkunud, jäävad tema kirjad võõra meelevald. Kirjad ja nende autor jäävad võõra ees eestkoste ja täiendava selgituseta.

On aga veel üks külg. Kas ja mis muutub, kui kirjad või kirjavahetus avaldatakse? Kõigepealt see, et siis saab senine isikutevaheline suhtlus *tekstiks*. Tekstina omandab kirjavahetus uue tähenduse ja senisest avaramad sotsiaal-kommunikatiivsed funktsioonid, nende hulgas ka kollektiivse kultuurimälu funktsiooni (Lotman 1991: 276–277).

Äsja on trükist ilmunud *Villem Reimani ja Jaan Tõnissoni kirjavahetus aastatel 1891–1917* (Piir 2017; vt ka Rohtmetts 2017) ning *Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kallasele aastatel 1891–1936*. Nüüd on nad mõlemad saanud tekstideks, kuigi mitmeti erinevaks. Jaan Tõnissoni ja Villem Reimani puhul on tekstina nende kahe kirjavahetus. Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kaldale on monoloog, sest Oskar Kalda kirju

Jaan Tõnissonile avaldatud ei ole — need on endiselt vaid arhiivimaterjal. Monoloogina esindab ja iseloomustab tekst eelkõige selle autorit ehk Jaan Tõnissoni. Kirjade adressaat Oskar Kallas ei muutu nähtavaks. Sellest on kahju, sest Oskar Kallas väärrib suure töökuuse, intelligenti ja andumusega Eesti teenimisel paremat tundmist ja suuremat tunnustust. Pealegi, kui Jaan Tõnissoni sünnist Viljandimaal Mursi talus möödub 150 aastat 22. detsembril 2018, siis Oskar Kalda sünnist Saaremaal Kaarma köstrimajas täitus 150 aastat vaid kaks kuud varem, 25. oktoobril.

Muidugi eeldab asjaolu, et avaldatud on vaid Jaan Tõnissoni kirjad, kirja kirjutamise aja ja olude paremat tundmist ning isegi paremat teadmist Tõnissoni ja Kalda liikumiste ning ettevõtmiste kohta. Raamatus on küll iga Jaan Tõnissoni kirja lõpus kommentaarid, mis selgitavad hädavajalikku, need on tänuväärased ja asjatundlikud, kuid neist jääb kohati väheseks. Kirjades on nagunii alati midagi, millele kõrvalseisja ligi ei pääse, ja ainult ühepoolse kirjavahetuse puhul on see ligipääsmatus veelgi suurem.

Tekstiks saanuna on Jaan Tõnissoni kirjad teistsugused kui käsikirjas arhiivimaterjalina — osa nende iseloomust on kadunud. Kohati pole neis seda Jaan Tõnissoni sisemist hoogu, mis kirjas väljendus peaaegu ühtlase tähereana. Pole ka sisemist rahutust, mida on võimalik välja lugeda kirjaridade pikkusest: kui kirjutaja on rahulikus meeleolus, on kirjaread ühepikkused, kiirustamise korral aga eri pikkusega. Üks rida lõpeb kärsitult, ja tõtakalt algab uus rida, sest autoril oli pidevalt kiire.

Samas on ka kirjade kui teksti lugemisel häid külgi: näiteks ei teki nii palju kõrvalisi mõtteid ja tundeid. Ei sega isegi see, et isik on neis endiselt keskselt olemas ning pole kirjade lugemiseks nõusolekut andnud. Küsimus sellest, kas neid kirju ikka sobib või ei sobi lugeda, ei kerki tekstina esitatud kirjade puhul üldse päevakorrale ning hoopis lihtsam on keskenduda kirjade sisule. Siiski ei saa ma lahti tundest, et inimene, kes pole lugenud Jaan Tõnissoni ja Oskar Kalda kirju originaalis, loeb neid Jaan Tõnissoni kirju tekstina veidi teisiti kui see, kes on enne tutvunud käsikirjalise kirjavahetusega. Ma ei arva, et sel erilist tähtsust on, pigem ongi tegu erineva lugemisega.

#### SÕBRAD JA AATEKAASLASED, KUIGI ERINEVAD INIMESED

“Ja, armas sõber, surm on oma tegudes vali, aga tema võib kärssimata südamesse valusamaid haavu lüüa kui kannatlikusse meelese, kes tema küünte vahelt selle ära päästab, mis meie armsate olemisest jäädav on. Armastust ja hädust ei saa meilt keegi võim riisuda,” kirjutab

Jaan Tõnisson Oskar Kaldale viinakuu 28. päeval 1895 (lk 85). Nende ridadega võiks sõber sõpra lohutada ka 2018. aastal, sest nendes on üks igavesi elutarkusi, mida aga kurbuses ja leinas kiputakse unustama. Ja siis on hea, kui on olemas sõber, kes julgeb seda meelde tuletada, kartmata seejuures olla lame või pealetükkiv.

Jaan Tõnisson julges Oskar Kaldale nii kirjutada, kui temani oli jõudnud teade Oskar Kalda ema surmast 1895. aastal. Jaan Tõnisson ja Oskar Kallas olid siis juba sõbrad, kes usaldasid teineteist, sest neid olid kokku viinud ja usaldama õpetanud ühised aated. Jaan Tõnissoni ja Oskar Kalda ühistel aadetel põhinev pikk sõprus on üks neid tõsiasju, mida ei tohi kirju lugedes unustada. Sõprus lubas kirjades möödaminnes puudutada ka isiklikke ja perekondlikke küsimusi, aga võimaldas jätta mõned asjad ka kirja panemata, sest neid teati nagunii.

Eelkõige tuleb Jaan Tõnissoni kirju lugeda oma aja ja selles toimunu taustal, unustamata siiski, et Jaan Tõnisson ja Oskar Kallas olid neid sidunud eluaegsest sõprusest hoolimata väga erinevad inimesed. Erinev oli nii nende lapsepõlvkodu kui ka koolitee, kõik see, mis vormib väikesest inimesest elus oma kohta otsiva ja iseennast teostava isiku. Oskar Kalda kodu, Kaarma köstrimaja, oli "välisest lihtsusest hoolimata üks neist seesmiselt rikestest, vaimult viljakatest ja harmoonilistest kodudest, mille kuma püsib üha selle kasvandike kohal, viigu elutee neid sellest nii kaugele kui tahes" (Kallas 1999: 43). Jaan Tõnissoni lapsepõlvkodu Tānassilma jõe ääres oli suur Mulgimaa talu, kus oli palju tööd ja mille õhkkonda kujundas hernhuutlusega segunenud rahvuslikkus. Nii Kaldale kui ka Tõnissonile koolipoisina omast ägedust ja paindumatust lihvisid Kaldas vähemaks nii kodu kui ka kool. Tõnissoni puhul oli koolide mõju pigem vastupidine ning isa ootamatu ja varajase surma järel 1876. aastal lisas kodugi vaid rohkem armastust ja hoolitsust kui sõnakuulelikkust.

1891. aasta on Tõnissoni ja Kalda kirjavahetuse alguseks tähtis: selle aasta kevadel hakkas Kallas päevikut pidama eesti keeles, tunnistades päevikus nii: "Ma olen mõne aja eest nagu unest ärkanud ja ülestõustes näinud ja tundma hakanud, et ma Eestlane olen. Tänini on see ehk ka mõnikord mul meelde tulnud, aga nüüd on see tundmus palju kindlamaks läinud. Ma ei taha mitte nende sõnadega öelda, kui peaksin ma sellepärast sakslasi vihkama (mis mõned rahvamehed ainsaks eestlase tundemärgiks peavad). Ma tahan paljalt oma keele, oma rahva heaks jõudu mööda tööd teha püüda, tahan ka enam eesti keelt rääkida ja seda ka teiste seas edendada püüda. Küll on meil emakeele rääkimisega halb lugu. Eestis ei ole minu teada üht ainust haritud Eesti perekonda, kus eesti keel kodu keeleks oleks [---]. Eestlased on tänini ikka veel enam

seisus kui rahvas.”<sup>2</sup> Jaan Tõnissonile oli emakeel omane, talle polnud vaja selle avastamist ega omaksvõtmist. Tema jaoks oli sel ajal võitlus eesti keele eluõiguse eest juba alanud (omal moel oli Tõnisson sellega alustanud Viljandi kreiskoolis 1883. aastal, tutvustades ja kaitstes Carl Robert Jakobsoni ideid ja vaateid), ja ta pidas kirja kirjutamist eesti keeles loomulikuks. Asjaolude sunnil ja vajaduse korral rääkis ja kirjutas Tõnisson ka saksa ja vene keeles, kuid eelistas kõiges ja kõikjal eesti keelt.

Jaan Tõnisson jõudis Tartu ülikooli 1889. aastal, 1891. aastal astus ta Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeks. Oskar Kallas oli, usina ja kohus-tundlikuna, Tõnissonist mitu sammu ees: Kallas oli ülikooli jõudnud juba 1887. aastal ja samal aastal astunud ka EÜSi. Samas järjekorras, enne Kallas ja siis Tõnisson, olid nad ka EÜSi esimeheks.

### AJALEHT *POSTIMEES* OLİ ÜHINE ETTEVÕTMINE

Jaan Tõnissoni kirjad jäävad Tõnissoni ja Kalda suhtluse ühepoolseks käsitluseks ka edasiste aastate kohta. Nad kirjeldavad küll Tõnissoni samme, mõtteid ja soove rahvusmeelsete haritlaste häälekandja leidmiseks ja ajalehe *Postimees* kasvamisel, kuid hoomamatuks ja mõist-matuks jääb selles kõiges Oskar Kallase osa suurus ja tähtsus.

Oskar Kallase, Villem Reimani ja Jaan Tõnissoni esimene suur plaan, võtta Karl August Hermannilt üle *Postimees*, 1893. aastal ei õnnestunud, sest Hermann ei olnud veel nõus ajalehest loobuma (Aru 1998: 192–193). Jaan Tõnissoni järgmise kava suhtes, osta Viljandi ajaleht *Sakala* ja kujundada sellest rahvusliku elu juhtiv väljaanne, oli Kallas esialgu ettevaatlikum ja isegi kõhklev. Kallas pigem püüdis jahutada Tõnissoni liigset innukust, pidades õigemaks ja tuleviku mõttes targe-maks veidi oodata, koguda vaimset ja rahalist kapitali, et siis õigel aja-hetkel siiski *Postimees* omandada. *Sakala* ostu pidas Kallas majandus-likult liialt riskantseks.<sup>3</sup> Jaan Tõnisson sõbra manitsustest ei hoolinud, vaid oli juba otsustanud ja allkirjastas 1894. aasta jaanuaris Ado Pee-diga (oli pärast vend Jüri Peedi surma *Sakala* väljaandja ja trükikoja omanik) ostuks eellepingu. Pärast Tõnissoni otsustavat sammu käitus Kallas talle iseloomulikult: ei rääkinud enam *Sakala* ostuga kaasneda võivatest ohtudest ja tagajärgedest, vaid asus tööle, et luua sündivale ajalehele võimalikult häid tingimusi. Kallas hakkas Narvast, kus ta tol

<sup>2</sup>Oskar Kallas. Minu elust: Päevik ajaleheväljalõigetega 1889–1895. — EKM EKLA, f 186, m 129:2, lk 158.

<sup>3</sup>O. Kallas J. Tõnissonile, 9.12.1893. — EKM EKLA, f 186, m 49:12.

ajal kooliõpetajana elas, kuulutama uue ajalehe tulekut ning otsima ajalehele kaastöölisi. "Asi on siis alatud ja tagasi astumist ei ole. Soovime teine teisele nüüd, et aasta kahe pärast lehe võtmisest teine teisele õnne võime soovida. Meie tahtmised ja püüdmised on puhtad ja ausad, meil on õigus Jumala õnnistuse pääle loota. Raske on tõesti nüüdsel ajal salarahnude vahelt läbi tüürida, ja ega kõik ilma rühkimata, tõukamata ka ei lähe, aga loodame!" kirjutas Kallas Tõnissonile.<sup>4</sup> Oma soovi ja ootuse uuele ajalehele pani Kallas kirja ka päevikusse: "Kasupüüdmise pärast ei ole meie tõesti mitte seda tööd ja muret enese pääle võtnud, vaid meil on tahtmine ja soov rahvale tuumakat ja parajat toitu ka ajalehes pakkuda. Ega see nüüdsel ajal kerge ei ole, kus kõigest küljest sind süüakse, kui vene sarve ei puhu!"<sup>5</sup> Kallas oli kõikides oma ettevõtmistes hoolikas ja korrektne ning kõike, mida ta tegi, püüdis ta teha võimalikult õiglaselt, sest "tema varakult ärgeanud, puritaanliku kasvatusel poolt koolitatud õiglusetaju tõusis väga tundlikult kõige vastu, mida südametunnistus pidi valeks tunnistama" (Kallas 1999: 21). Kallas värbas ajalehele mitmeid kaastöölisi, Narvast saatis ta kirju palvega kaastöök peaaegu kõikidele eesti haritlastele nii Peterburis kui ka Eestis. Kallas mõtles Tõnissoniga kõiges kaasa ja tegi korralduslikke ettepanekuid ajalehe väljaandmiseks. Tõnisson isegi kuulas Kallast ja arvestas tema nõuandeid. Just Kalda soovitusel loobus Tõnisson esialgsest kavast hakata *Sakalat* välja andma kolm korda nädalas ja tuua ajaleht kohe Tartusse ning nõustus Kalda pakutud variandiga: *Sakala* hakkab alguses ilmuma kord nädalas ja ikka Viljandis. Muidugi ei võtnud Tõnisson omaks kõiki Kalda ettepanekuid. Näiteks Karl Hellat soovitas asutada ajalehe väljaandmiseks aktsiaselts ja Kallas toetas seda ideed, leides, et aktsiaseltsiga oleks ajalehe kulu kergem kanda.<sup>6</sup> Tõnissonile aga see mõte ei meeldinud ja asja edasi ei arutatud.

Jaan Tõnissoni tulek *Postimehe* väljaandjaks 1896. aasta 2. detsembrist ning Tõnissoni saamine *Postimehe* ainuomanikuks juba 1897. aastal arutati läbi Jaan Tõnissoni ja Oskar Kalda kirjades, aga ka Jaan Tõnissoni ja Villem Reimani kirjavahetuses ning Oskar Kalda ja Villem Reimani kirjades. Väiksemas mahus arutati asjaolusid ja võimalusi ka teiste kaasteeliste ja haritlastega. Neid kirjavahetusi omavahel ei saa ega ole ka korrektne võrrelda, küll aga võib üldistavalt öel-

<sup>4</sup>O. Kallas J. Tõnissonile, 28.1.1894. — EKM EKLA, f 186, m 49:12.

<sup>5</sup>Oskar Kallas. Minu elust: Päevik ajaleheväljalõigetega 1889–1895, lk 90.

<sup>6</sup>O. Kallas J. Tõnissonile, 9.2.1894. — EKM EKLA, f 186, m 49:12.

da, et nii Tõnissoni kui ka Kalda jaoks oli neil aegadel Villem Reiman eelkõige nõuandja, ideeline juht, kes seisis lehe igapäevasest majandamisest eemal ja kõrval. Kallas ja Tõnisson olid aga protsessis võrdväärsete partnerid ja sõbrad. See oli ka põhjuseks, miks siis, kui Kallas läks 1895. aasta augustist Peterburi eragümnaasiumi õpetajaks ega tahtnud end väga ajalehe juures rakkesse panna, ei hoolinud Tõnisson Kalda soovist, vaid kasutas Kallast kui “Peterburi toimetuse asemikku” täpselt nii palju, kui tal just vaja oli. Kallas tegi Peterburis ajalehele reklaami, otsis müügikohti, kauples telegraafiagentuuriga, andis allkirju vekslitele. Vaid Kaldale omase põhjalikkusega valmistas ta ette trükimasinate ostu 1897. aastal asutatud *Postimehe* trükikojale, kontrollis seda ja pidas läbirääkimisi (Aru 1998: 197–202).

Jaan Tõnisson kutsus Oskar Kallast tööle Tartusse ja *Postimehesse* juba 1898. aastal. Tõnisson sai aru, et tal on lehe juures vaja igakülget abi, sest *Postimehe* kui ainsa eestikeelse päevalehega oli tööd palju ja toimetuses oli tööjõudu vähe. Kallas kõhkles, sest kartis, et ajaleht ei suuda mitmele mehele kindlat sissetulekut pakkuda. Tõnissonil oli aga asjaga kiire ning ta palkas toimetuse ja talituse ärijuhiks Oskar Wirkhausi. Kallas solvus Tõnissoni peale, kuid kirjutas sellest kõigepealt Villem Reimani, mitte otse Tõnissonile, kelleni Kalda solvumine jõudiski Reimani vahendusel. Selle arusaamatuse selgitamiseks kirjutas Tõnisson Kaldale 15. märtsil 1898 pikema kirja ja vabandas Kalda ees: “Kas sa vahest arvad, et Wirkhaus nüüd Sinul ees on? Kui Sa nii mõtled, pead mind vabandama, et Sinu mõtte vastu olen toimetanud.” Tõnisson nimetas, et palkas kiiresti Wirkhausi, sest häda oli suur ja et ta ei tulnud selle peale, et Kallas võiks Wirkhausi palkamisest midagi muud välja lugeda ja ennast puudutatuna tunda. Tõnisson kinnitas ka, et *Postimehe* uksed on Kalda jaoks alati lahti (lk 200). Tõnisson oli kahetsemises ja vabandamises siiras, sest selline ta just oligi: väga sageli ei tulnud ta selle pealegi, et keegi võiks tema ütlusest või käitumisest end puudutatuna tunda või isegi solvuda. Tõnissonile oli tähtis idee ja selle nimel tegutsemine, inimeste soovid ja tahtmised jäid enamasti idee varju. Kallas harjus aastatega selle Tõnissonile nii iseloomuliku joonega ja oli sellest lihtsalt üle, Tõnissoni “müristamiste” puhul aga läks lihtsalt eemale ega teinud neid kuulmagi. Esimene solvumine 1898. aastal oli siiski tõsine. Õnnetuseks liikusid ka kirjad risti: Kallas polnud Tõnissoni 15. märtsi vabanduskirja veel saanud, kui läkitas 16. märtsil teele uue kirja, nimetades Jaan Tõnissoni selles väga ametlikult “Cand. jur-iks” ja kirjutades selle üldse nagu võõrale. Kalda selle kirja toon, kogu kirja sisu lõikas Tõnissonile “südamesse”, nii et nüüd solvus juba Tõnisson ja kirjutas omakorda kohe 16. märtsil, et tema on valmis viivitamatult lahkuma, kui ta sõbrad juba etteheiteid teevad. Kallas tulgu ja võtku töö *Posti-*

*mehes* üle (lk 202–204). Algusaegade rabeledus, võib selle kohta öelda. Ühendavat oli kahe mehe vahel siiski märksa rohkem kui seda, mis lahutas, ja juba kolme päeva pärast kirjutas Tõnisson taas “Armas Kallas” nagu varemgi. Teema oli lõpetatud.

Oskar Kallas töötas *Postimehe* juures aastatel 1903–1918. Suurema osa neist aastatest oli ta talituse juhataja, kuid ta lõi ka ajalehe arhiivi ja raamatukogu ning hoidis neid, juhatas kodumaa uudiste osa, korraldas toimetuse tööd ja kirjavahetust. Sel ajal võttis Kallas omaks toimetuse üldise stiili ning kõnetas Tõnissoni ning alustas oma kirjugi talle tervitusega “Armas chef!”, sest toimetuses kutsusid kõik Tõnissoni šefiks. Hea tuju, huumorimeele, õiglase ja tasakaaluka suhtumisega aitas Kallas hoida toimetust üksmeelse ja sõbraliku perena, tasandades sageli Jaan Tõnissoni ülevoolavaid karkimisi (Hindrey 2010: 654). *Postimehe* toimetus polnud tol ajal ainult töökoht valitutele, vaid toimetuse oli üks seltskondliku elu keskpunkte, kuhu jõudsid kokku mõtted, ideed ja küsimused. Kallas, kes oli seotud peaaegu kõikide rahvusliku elu hoo-  
gustamiseks asutatud seltsidega, kes oli Eesti Rahva Muuseumi juht ja rahvusliku raamatukogu rajaja, kooliõpetaja ja kooli juhataja, ei saanud küll kogu energiat ja aega *Postimehele* pühendada, kuid ta oli toimetuses asendamatu. Kallas ise sai ajalehe juurest ka mõne erakordse kogemuse, mida oleks olnud raske mujalt hankida. Just Kallas esindas 1912. aastal Stockholmi olümpiamängudel erikorrespondendina *Postimeest* ning saatis ajalehele vahetuid hinnangulisi kirjeldusi olümpiamängudel toimuvast. Tõnissoni ja Kalda omavaheline kirjavahetus on nondel aastatel vähene ja pärineb vaid nendest päevadest, kui Tõnisson oli kusagil reisil, suvitas Kuressaares või oli 1908. aastal kolm kuud, maist augustini, Tartu vanglas, kandes karistust selle eest, et kirjutas alla 1906. aastal I Vene duuma laialisaatmise vastu koostatud nn Viiburi üleskutsele. Muidu puutusid Kallas ja Tõnisson neil aastatel ju peaaegu iga päev kokku, kirju polnud vajagi. Pealegi käis Aino Kallas, Oskar Kalda abikaasa, aastatel 1903–1909 argipäeviti Jaan Tõnissoni Tööstuse tänava majas, et seal rahus ja vaikuses ilukirjandusega tegelda (Kures 2006: 160). Aino Kalda jaoks oli Jaan Tõnisson noil päevil “Eesti elu tule-  
torn”, ta nägi Jaan Tõnissonis vaimu, kes vormis Eesti ühiskonda. “Te-  
ma hoiab siiski kõik siinsed inimesed vee peal, ilma temata upuvad nad oma väiksesse. Minule on tema üks asendanud kogu intelligentset ringkonda, kogu mu areng vabaduse ja iseseisvuse poole kannab tema pitserit,” kirjutas Aino Kallas 1907. aastal päevaraamatusse (Kallas 1955: 49). Tõnisson omakorda hindas ja imetles Aino Kalda intelligent-  
si, tundlikkust ja loojanatuuri ühes võluva naiselikkusega.

Tolle perioodi kõige isiklikum kirjavahetus Oskar Kalda ja Tõnissoni vahel on 1910. aastast. Just selle aasta kirjades usaldas Tõnisson Kal-

dale küsimusi, mida ta kellegi teisega, isegi oma venna Jüriga, kellega ta muidu suhtles palju, ei arutanud. Oskar Kallas ja mingil määral ka Aino Kallas olid need, kes aitasid Tõnissoni nõu ja jõuga tema keeruliseks kujunenud laulatuse korraldamisel, otsides isegi kirikuõpetajat, kes saaks Hildegard Lõhmuse ja Jaan Tõnissoni laulatada kas Varssavis, Berliinis, Stuttgartis või Bernis. Kallas arutas ja uuris nimelt, kas leiduks õpetaja, kes oleks valmis mõnda neist kohtadest sõitma, et paar laulata-da.<sup>7</sup> 18. märtsil kirjutas Kallas Tõnissonile: “Oleme teid kahetsenud, et elu teile nii palju raskusi veeretanud elu kõige ilusamasse aega.” Kallas laitis maha Tõnissoni lüükaalumata plaani mõrsjaga rutakalt Tartusse tulla, sest “inimesed on väiklased”.<sup>8</sup> Hildegard Lõhmus ja Jaan Tõnisson laulatuseni väljamaal siiski ei jõudnud, nad registreeriti Stuttgartis 23. märtsil 1910. aastal. Tartusse saabusid nad aprilli esimestel päevadel ning siin toimus kodune laulatus ning väike pulmapidu. Jaan Tõnissoni tänu Aino ja Oskar Kaldale nende abi ja sõpruse eest sel 1910. aastal väljendub Tõnissoni kirjas Saaremaal puhanud Kallaste perele 14. juulil 1910: “Iseäranis teekonnalt koju jõudes tahtsin Sinule ja Sinu Abikaasale enese ja Hilda nimel südamlikku tänu kõige ustavuse ja sõpruse eest ütelda, mis Teie meie vastu üles olete näidanud” (lk 306–307).

#### ASJALIKUD JA USALDAVAD KIRJAD EESTI VABARIIGI AASTATEL

Jaan Tõnissoni ja Oskar Kalda kirjavahetus jätkus ka Eesti Vabariigi aastatel, küll mitte nii aktiivselt kui 19. ja 20. sajandi vahetusel, aga siiski võrdlemisi korrapäraselt. Kirjades muutus tavapäraseks pärimine teineteise pereliikmete kohta ja tervituste saatmine. Perekonnad suhtlesid omavahel ja vastastikku oldi laste ristiisad: Oskar Kallas oli Tõnissonide esimese poja Ilmari (1911–1939) ja Jaan Tõnisson Kallaste tütre Virve Kallas-Pässi (1901–1953) ristiisa. Jaan Tõnisson vajas Oskar Kalda nõuandeid kirjastusühisuse Postimees arendamisel (iseloomulik on siin raamatus avaldatud kirjadest Jaan Tõnissoni kiri Oskar Kaldale 12. detsembrist 1923, lk 332–334), kuid sageli on Tõnissoni kirjades ka kirjeldusi Eesti sisepoliitikast. Oskar Kallas, kes oli aastatel 1918–1922 Eesti Vabariigi saadik Helsingis ja seejärel kuni sunnitud pensionileminekuni 1934. aastal saadikuks Londonis, kirjutas Tõnissonile mitmesugustel teemadel. Sageli iseloomustas Kallas ka erakirjades küsimusi, mis võisid Eestile välispoliitilise suhtluse arendamisel olulised olla.

<sup>7</sup>O. Kalda kirjad J. Tõnissonile, 13., 18., 19., 22.3.1910. — RA, ERA.1627.1.29, l. 16p, 20, 22, 23–24p.

<sup>8</sup>O. Kallas J. Tõnissonile, 18.3.1910. — RA, ERA.1627.1.29, l. 17.

Kuigi enamalt jaolt olid sellised teemad kajastatud saadiku ametlikes raportites, polnud harvad needki korrad, mil Kallas tahtis Jaan Tõnissonile kui peaministrile (1919–1920), riigivanemale (1927/1928 ja 1933) või välisministrile (1931–1932) midagi eriti rõhutada, kirjutades siis kirjale ja ümbrikule “Isiklikult”.

1920. aastate alul, mil Kallas oli saadikuks Soomes, ei häbenenud ta Tõnissonile ka märkusi tegemast. Nimelt pani just Kallas Tõnissonile südamele, et Tõnisson peaks Soomele rohkem tähelepanu pöörama, Soome suhetest tunduvalt rohkem *Postimehes* kirjutama, sest Soomes arvatakse, et Tõnisson ei armasta soomlasi.<sup>9</sup>

Sama aastakümne lõpust oli üks nende kirjavahetuse teemasid seotud inglise keelega. Nii Kallas kui ka Tõnisson olid arvamisel, et esimeseks õpetatavaks võõrkeeleks koolides võiks saksa keele asemel saada inglise keel. Tõnisson kirjutas 1. veebruaril 1928. aastal, olles sel ajal riigivanem: “Kahjuks on aga Sinu kartus põhjendatud, et Saksa keel Inglise keele kõrvale tõrjub. Just meie keskealised tegelased oma suurema mõjuvõimuga ja ainult Saksa keele tundmisega aitavad meie arenmist sellel alal eksiradadele juhtida. Isegi meie oma sõbrad kisuvad Saksa keele tegeliku tähtsuse hindamisel oma poliitiliste veendumuste kiusete Londoni suunalt Berliini sihile. Nemad hindavad alla meie võõrkeelet poliitilist ja kultuurilist tähtsust” (lk 349). Kallas oli juba 1926. aastal, saates Tõnissonile ülevaatamiseks ja arvustamiseks oma “Memorandumi”, väga veendunult kirjutanud, et just inglise keel peab saama Eestis esimeseks võõrkeeleks.<sup>10</sup>

1930. aastate alul, kui Eestigi oli langenud maailma raputavasse majanduskriisi, ei jätanud valitsuse kokkuhoiupoliitika puudutamata ka välisministeeriumi ja saatkondi. Londoni saadiku koht taheti täitmata jätta. Kallas ei tahtnud veel Londonist lahkuda, ta kirjutas oma murest ka Tõnissonile. Tõnisson informeeris 28. jaanuaril 1933 Kallast Tallinnas kavandatavast. Kuigi ta ise pidas saadiku olemasolu Londonis hädavajalikuks, ei saanud Tõnisson väga sekkuda, sest oli Riigikogu esimees ja tema poliitilised vastased oleksid võinud teda kohe süüdistada sekkumises valitsuse töösse. Tõnisson püüdis oma parima teadmise ja tundmise järgi Kaldale nõu anda: Kallas ärgu mingi tööle haridusministeeriumi ega pensionile, vaid jäägu tööle välisministeeriumisse, et taotleda saadikukohta Soomes, nagu Kaldale kord olla lubatud (lk 381). Pärast Tõnissoni valitsuse tagasiastumist 21. oktoobril 1933 pakuti Tõnissoni-

<sup>9</sup>O. Kallas J. Tõnissonile 19.2.1921. — RA, ERA.1627.1.29, l. 142.

<sup>10</sup>O. Kallas J. Tõnissonile, 19.3.1926. — RA, ERA.1627.1.29, l. 17, 99–100.

le tööd mõnes saatkonnas, jutud olid erinevad, nende hulgas räägiti ka Londonist. Tõnissonil polnud mingit tahtmist Eestist lahkuda ja kõige vähem ihales ta saadikukohta Londonis, kinnitades seda 15. veebruaril 1934 ka Kaldale endale (lk 384–385).

Kõnealuses raamatus on Jaan Tõnissoni viimane kiri Oskar Kaldale 1936. aastast Kuressaarest. Seal puhkamine ja mudavannis tervise koostamine oli Tõnissonil harjumuseks juba sajandi algusaastatest. Tõnissonide pere püüdis igal suvel vähemalt kolm nädalat Kuressaares olla. Poissmeheaegadel, kuni 1910. aastani, ei püsinud Jaan Tõnisson Kuressaares, vaatamata heade tingimustele ja sõprade manitsustele, kunagi üle viie päeva. Isegi pereinimesena oli ta aga küllalt püsima. Ta jättis pere sinna puhkama ja sõitis ise Kuressaare ja Tartu (*Postimehe* ja kirjastusühisuse asjus) või Tallinna vahet. Oskar Kallas armastas perega suviti olla Hiiumaal Kassaris, kuhu oli pere suvekodu leidnud Aino Kallas (Kallas 2012: 192). Mandri-Eestiski elasid mehed eri linnades: Tõnissoni kodu oli ikka Tartus, kuid Kallased jäid 1934. aastast, pärast naasmist Londonist, elama Tallinnasse. Mõned Tõnissoni ja Kalda kirjad on veel 1936. ja 1937. aastast, kuid neid ei ole palju, nad on lühikesed ja sisaldavad asiseid teateid. Oskar Kallas oli 1934. aastast pensionil, veidi pettunud, et pidi teenistusest lahkuma, ega tahtnudki enam avalikust elust osa võtta (samas: 268). Jaan Tõnisson oli sel 1934. aastal veel *Postimehe* peatoimetaja ametis. 1935. aasta juulist, kui siseminister Kaarel Eenpalu korraldusel ta *Postimehe* peatoimetaja kohalt eemaldati, asus Tõnisson tööle Tartu Ülikooli ühistegevuse professorina. 1938. aastal valiti Tõnisson veel ka Riigivolikogusse. Nii oli Tõnisson kogu aeg endiselt tegus ja aktiivne, kuid Kallas elas rohkem iseendale ja oma perele.

1938. aastal, mil mõlemad mehed said 70-aastaseks, kirjutas Jaan Tõnisson tervituse oma ammusele kaaslasele, ja *Postimees*, kus Tõnissoni artikleid ilmus pärast tema eemaldamist peatoimetaja kohalt ning kirjastusühisuse allutamist Pikalaenu Pangale harva, avaldas selle. Tõnisson kirjutas, et Kallas on üks meeldivamaid ja ilmekamaid isiksusi selle sajandi esimese poole Eesti avalikkuses, mees, kes aastakümneid väsimatult päevast päeva töötanud Eesti rahvuskultuuriliste asutiste ja ürituste teenistuses, ilma et ta selle eest kunagi oleks mingit kasu saanud või tunnustustki oodanud; elav algataja ning rahvuskultuuriliste ülesannete teostaja, sündinud koolimees, keda endised kooliõpilased veel aastakümneid hiljemgi mäletavad. Tõnisson kinnitas, et nende kahe vahel on viiekümne aasta jooksul olnud vaid üks eriarvamus ja see on just nüüd, mil mõlemad on juba vanad: Kallas ei tahtvat Tallinnast, kus ta perega 1934. aastast elab, kuidagi Tartu rahulikumasse õhkkonda

kolida. Selle põhjuseks pakkus Tõnisson asjaolu, et Oskar Kallas tahab elada võimalikult lähedal oma lastele (Tõnisson 1938).

Jaan Tõnisson ja Oskar Kallas ning mitmed nende kaasteelised tegelesid peaaegu kõigega, mida oli vaja teha ja korraldada, et 19. sajandi lõpul leida ja siis üles ehitada Eesti oma võimalus baltisaksa ajaloolise eesõiguse ja Vene keisririigi võimu soovide ning jõu vahel. Nad said sellega hakkama, sest kõiki nende ettevõtmisi ja toiminguid juhtisid usk ja aade. Nad uskusid, et kui tööd teha, on Eestil tahtmine ja suutlikkus ise oma elukäiku määrata ja kujundada. Nende tegevus oli vaba igasugusest isiklikust kasust ja see kajastub ka Tõnissoni ja Kalda kirjavahe- tuses: peaaegu midagi ei taheta ainult endale ja iga soovi taga on Eesti asi. Võib-olla ongi kõige tähtsam, et nüüd, lugedes Jaan Tõnissoni kirju Oskar Kaldale kui teksti, kui kultuuriloolist materjali, ei unustataks, et see on vaid osa ühist aadet järginud ja Eestit loonud meeste kirjavahe- tusest. Ning et lihtsana näiva kirjavahetuse taga on küll nende aja suur ja kirev tegelikkus oma probleemide ja rõõmudega, kuid see ei muutu kunagi koormavaks, kui töid ja tegemisi juhivad vastutusel ja usaldusel põhinevad usk ja ühine püüe.

Krista Aru

### Kirjandus

- A r u, Krista 1998. Oskar Kallas ja Postimees. — Aru, Krista (koost.). *Oskar Kallas: Artikleid Oskar Kallase elust ja tööst*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 189–216
- H i n d r e y, Karl August 2010. *Minu elukroonika. I–III; Murrang: Elu- loolised leheküljed; Tõnissoni juures: Elukroonika V.* (Eesti mä- lu 26.) 2. tr. Tallinn—Tartu: Päevaleht, Akadeemia
- K a l l a s, Aino 1955. *Päevaraamat aastaist 1907–1915*. Soome keelest tõlkinud Helmi Eller. Göteborg: Orto
- K a l l a s, Aino 1999. *Elukaaslane*. (Loomingu Raamatukogu, nr 1–2.) Soome keelest tõlkinud Helgi Kelle ja Aino Laagus. Tallinn: Perioo- dika
- K a l l a s, Aino 2012. *Mu saatuse maa*. Soome keelest tõlkinud Johan- nes Aavik ja Mall Jõgi. Tallinn: Tammerraamat
- K u r e s, Voldemar 2006. *Seitsme lukuga suletud raamat*. I. Tartu: Ilmamaa
- L e j e u n e, Philippe 2010. Autobiograafiline leping. Tõlkinud Tanel Lepsoo. — Kurvet-Käosaar, Leena (koost. ja toim.). *Omaelulookir-*

- jutus eesti kultuuriloos*. (Methis. Studia humaniora Estonica; 5/6.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 196–228
- L o t m a n, Juri 1991. *Kultuurisemiootika: Tekst-kirjandus-kultuur*. Tõlkinud Pärt Lias, Inta Soms, Rein Veidemann. Tallinn: Olion
- P i i r, Tarmo 2017. *Villem Reimani ja Jaan Tõnissoni kirjavahetus aastatel 1891–1917*. Tartu: Ilmamaa
- R o h t m e t s, Priit 2017. “Sinu sõnades on tuld...”: Villem Reimani ja Jaan Tõnissoni kirjavahetus aastatel 1891–1917. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1879–1890
- T õ n i s s o n, Jaan 1938. Dr. Oskar Kallas 70-aastane. — *Postimees*, nr 289, 24. X, lk 5
- V e i d e m a n n, Rein 2016. Kirjavahetuste kaduv maailm. — *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 465–467

KRISTA ARU (1958) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna ajakirjanduse osakonna 1981, *mag. phil.* 1992 (TÜ), *dr. phil.* 2010 (Eesti Humanitaarinstituut). TÜ ajakirjanduse osakonna assistent ja lektor 1981–1993, Raadio Q peatoimetaja 1993–1995, Eesti Kirjandusmuuseumi direktor 1995–2005, Eesti Rahva Muuseumi direktor 2006–2012, SA Eesti Teadusagentuur juhatuse liige 2014–2015, XIII Riigikogu liige a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Jaan Tõnisson tah-tis *Postimeest* ja sai *Postimehe*” (1997, nr 2, lk 227–244), “*Akadeemia* hiline-nud artikkel 1938. aastast” (1997, nr 7, lk 1390–1396), “Oskar Gustavson: Mitu nime ja üks pale” (1999, nr 7, lk 1383–1391) ja “Eesti Rahva Muuseum 100” (2009, nr 4, lk 651–657).

---

# ABSTRACTS

## CHARLES TAYLOR. **Some conditions of a viable democracy. I**

*There are several theories of the political process which characterises democracy and the way it relates participants. The source of the first erroneous theory is the 'economic' treatment of democracy. Its central feature is that the political society is conceived as a common instrument set up to further the purposes of the individuals who constitute it. In large democracies, however, many people define their goals purely individually and see their relation to the society purely instrumentally; estrangement from their own democratically elected institutions has emerged.*

*The theory in opposition to the family of economic theories claims to incorporate the tradition of civic humanism, which is concerned with what the economic theory leaves out, viz., citizen rule and the dignity attaching to it. The Rousseauian model, however, is disastrously deficient if taken as a general guide for democratic society, for it delegitimises difference, rivalry, inner struggle. The only way in which these can be done away with is through repression. Hence, the regimes based on this model are universally despotisms.*

*The author argues that the only vital basis for democracy can be the situation where we see the state and its laws, that is, the central institutions and practices of the political system as some kind of defence of citizen dignity. At that, it is taken for granted that the participants will frequently be rivals, that they will be in disagreement about public policy and who should occupy positions of rule, but an important dignity is thought to attach to being able to participate as an equal in these struggles, and the laws which safeguard this ability for all are understood to reflect a common will to mutual recognition of this ability, and hence an invaluable common good. (Edit.)*

**JÜRI ENGELBRECHT. On present-day education and complex systems**

*In order to be prepared to face the challenges of the global world, contemporary education should include the knowledge about the complexity of the world. The basis for understanding complexity is to recognize that everything around us is made of interconnected and interdependent elements (individuals, pieces) depending on the scale. In general, it is impossible to predict the properties of a system by simply summarizing the properties of single elements. The interrelations promote or inhibit the properties and changes in systems.*

*This paper describes briefly the complexity of physical systems, and then the attention is turned to complex thinking. The basic knowledge about complex systems has revealed many essential properties: the importance of simple but repetitive rules, the importance of nonlinearities, the sensitivity to initial conditions, the possibility of self-organisation, the existence of networks, etc.*

*There are many simple and brilliant examples which illustrate the behaviour of complex systems like small world, sand piles, the butterfly effect, birds in flight, emergence of chaotic motion, etc. that do not need complicated mathematics but demonstrate the richness of the world in unexpected ways. It is argued that contemporary education should include descriptions of such simple models which form a set of cornerstones for understanding more complicated phenomena and functioning of the world. Educators should pay more attention to primers in complexity for preparing pupils not only along traditional fragmented disciplines but also to generalizations. This will help the next generations to manage future challenges. (Auth.)*

**ENN TÕUGU. Knowledge appears only in data**

*The article explains how to understand knowledge and data, although there are no satisfactory agreements about the meaning of these concepts. For successful functioning of any area of science and technology, a common understand-*

*ing of a certain number of fundamental concepts is needed. Like physics, informatics also needs generally understandable fundamental concepts the meaning of which has been agreed upon. Primarily, these concepts include information and knowledge but also data and data carriers. For abstract discussion, such concepts are also needed as signs and their meanings which are connected by the relations between the signifier and the signified. The article defines these concepts so that they form a system that, in the first approximation, could serve as a basis for common discussions between informaticians, semioticians and nerve scientists. To define the central concept of this system — knowledge — the knowledge user is also included. Thus, a short definition can be given — somebody's or something's knowledge is the information useful (or necessary) for them. The concept of knowledge is indispensable when speaking about artificial intelligence. Relying on the given definitions, we can argue that a computer that has artificial intelligence contains data on a data carrier (memory), and the data contain information. If the information can be used for solving problems that require intellect, this information should be considered knowledge. Thus, both information and knowledge are the meanings that the data contained in the computer have. The question of truthfulness of knowledge or its correspondence to reality has been left aside, although it is also essential. (Auth.)*

**TOOMAS KIHU. Contract with Father**

**VLADIMIR SAZONOV, SIRJE KUPP-SAZONOV. The intrusive “suitor” from Muscovy: Ivan IV the Terrible’s letter to Queen Elizabeth I of England**

*The article is devoted to a letter Ivan IV, the ruler of Muscovy (the first Russian Tzar), wrote to Queen Elizabeth I of England in 1570.*

*According to his very ambitious plan, Ivan IV wanted to conquer the Tatar states such as the Khanates of Khazan, Sibir and Astrakhan, and he was successful in his quest. He*

also wanted to conquer Estland and Livonia and made a bid for the Polish-Lithuanian throne, but he did not succeed in the Baltic region and also failed to become the Polish-Lithuanian king. He therefore began looking around Europe and England for possible allies against Poland and Sweden. He also had plans to marry a very noble and prominent member of the Royal House of Tudor (Lady Mary Hastings or perhaps even Queen Elizabeth I herself). It was with this in mind that Ivan IV sent several letters, messages and diplomats to London. His interest in the queen remains a historical speculation since we have no documentation to support it, but, even in the letter under discussion, the Russian Tzar refers to some secrets he shared with Queen Elizabeth I that nobody else could have known. Although England was very interested in establishing good, friendly relations with the East such as Muscovy and new, rich markets, it seems that London did not take Ivan IV's proposal very seriously to create an alliance against the Swedish and Polish-Lithuanian kingdoms, including forging blood ties with the the House of Rurik (Rurikovich).

In the current article, the authors present an annotated translation of a letter that Ivan the Terrible sent to Queen Elizabeth I of England in 1570 in which he expresses his disappointment in the English attitude towards a future Russo-Anglo alliance and a possible royal marriage between him and a member of the English Royal House. Perhaps the reasons for such a "cold attitude" could be found in the peculiarities of Ivan IV's character — he was an extremely cruel, unstable and paranoid ruler. Last but not least, Ivan IV had already been married six or seven times and therefore rather resembled King Henry VIII of England (Queen Elizabeth I's father) who also was quite cruel and married six times. Moreover, some of Ivan's wives even met similar fates to Henry's wives. Ivan IV presented himself as a potential suitor to the English queen but, while still married, he even made his father-in-law gather information on his "English bride." (Auth.)

**“The current moment requires serious words and serious deeds”: By the 11th anniversary of the Republic of Estonia in 1929**

*To mark the centenary of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1929 to celebrate the 11th anniversary of the Republic.*

*Compared to the articles on the previous, the tenth, anniversary, there is considerably less pompous rhetoric. It is stated that the usual parade of the defence forces has been cancelled, and there is even no festive meeting. The two last years had been economically gruelling, which was caused, on the one hand, by the crop failure due to the weather and, on the other hand, the generally poor economic climate in the whole of Europe. Still, Estonia should not take all the blame. It should be remembered that the Republic has had only eight years of peaceful recovery and reconstruction since World War I and the exhausting War of Independence.*

*Before the elections of the 4th Parliament (on 11–13 May), the efficiency of the state machinery is also discussed. It is said to be too centralised, as the local governments have too few rights for decision-making. Civil servants and people’s representatives are reproached for petty quarrelling instead of legislative work. But these are the teething troubles of the young democracy, which should not be aggravated by searching for artificial contradictions between the town and the country and inciting feud among workers against the conjectural class of capitalists. The journalists ask in surprise where this class of people is who live without personal work only on cutting of coupons.*

*As for education and school policy, it is proposed that a new trend should develop. In addition to general and humanitarian education, vocational education and acquisition of various skills necessary in everyday life deserve greater attention, as the state and its citizens cannot cope without them.*

*It is believed that several advancements have been made in foreign policy, as foreign countries acknowledge almost unanimously that, within ten years, the border states have shown that they are capable of independence.*

*The question how to go on also finds an answer: "We cannot rest on our laurels but must give the whole arrangement of our state a cleaner and healthier core. [...] What kind of example do the people need now? Namely, the social figures' current catchword — concord. Tolerance and concord are the most urgently needed qualities now. All the troubles and difficulties can be overcome if there is concord and willingness to understand one another." (Edit.)*

JAMES JOYCE. *Ulysses*: Chapter 6: Hades. I

GIULIANO SCABIA. Poetry

HUW PRICE. Naturalism without representationalism

*Philosophical naturalism is the view that natural science properly constrains philosophy in the following sense. The concerns of the two disciplines are not simply disjointed, and science takes the lead where the two overlap. At the very least, to be a philosophical naturalist is to believe that philosophy is not simply a different enterprise from science, and that philosophy should defer to science, where the concerns of the two disciplines coincide.*

*Here the author criticises a popular version of naturalism — the view he calls object naturalism. As an ontological doctrine, it is the view that in some important sense, all there is is the world studied by science. As an epistemological doctrine, it is the view that all genuine knowledge is scientific knowledge. This view implies that philosophy is concerned with something belonging to the world studied by natural science, or with nothing at all.*

*According to the second view, philosophy needs to begin with what science tells us about ourselves. Science tells us*

*that we humans are natural creatures, and if the claims and ambitions of philosophy conflict with this view, then philosophy needs to give way. This is naturalism in the sense of Hume or arguably Nietzsche. Price calls it subject naturalism and argues that it is superior to object naturalism. The explanation of the contradiction between the two views has its beginning in the placement issue — if all reality is ultimately natural reality, how are we to ‘place’ moral facts, mathematical facts, meaning facts, and so on? On one conception, the problem begins with linguistic (or perhaps psychological) data; on the other, it begins with the objects themselves.*

*If the linguistic conception is correct, then placement problems are initially problems about human linguistic behaviour (or perhaps about human thought). What turns such a concern into an issue about something else — about value, mathematical reality, causation, or whatever? This happens when our attention shifts from the term to what it is about. Roughly, this is the assumption that the linguistic items in question ‘stand for’ or ‘represent’ something nonlinguistic. This assumption grounds our shift in focus from the term “X” or concept X, to its assumed object, X.*

*Although object naturalism thus rests on substantial theoretical assumptions about what we, humans, do with language, these assumptions still lie in the domain of subject naturalism. Moreover, as the conceptual possibility of deflationism already illustrates, they are non-compulsory. This forms the basis for the author’s priority thesis: given a linguistic conception of the origin of placement problems, subject naturalism is theoretically prior to object naturalism and object naturalism depends on validation from a subject-naturalist perspective. The grounds why object naturalism cannot be satisfactorily validated are of three kinds: the first appeals to the attractions and consequences of semantic deflationism; the second exploits an argument due to Stephen Stich; and the third challenges the coherence of a linguistically grounded object naturalism about semantic notions themselves. (Edit.)*

## Review

### KRISTA ARU. **Letters that include several stories**

Jaan Tõnissoni kirjad Oskar Kallasele aastatel 1891–1936. [*Jaan Tõnisson's letters to Oskar Kallas 1891–1936.*] Edited and commented by Kristina Lepist; German expressions translated by Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2018. 407 pp.

## Serial

### HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part VI**

*The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)*

## AUTHORS

KRISTA ARU PhD (1958), researcher of journalism, member of the Estonian Parliament

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), emeritus professor of Tallinn University of Technology

JAMES JOYCE (1882–1941), Irish writer

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

SIRJE KUPP-SAZONOV PhD (1982), lecturer in Russian and translation studies at the University of Tartu

EPP MARDI MA (1977), Estonian artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

*Abstracts*

HUW PRICE PhD (1953), professor of philosophy at Cambridge University

VLADIMIR SAZONOV PhD (1979), senior research fellow of ancient Middle Eastern Studies at the University of Tartu; analyst at the Estonian National Defence College

GIULIANO SCABIA PhD (1935), Italian writer

CHARLES MARGRAVE TAYLOR PhD (1931), Canadian philosopher, emeritus professor of McGill University

ENN TÕUGU PhD (1935), computer scientist

---

# TANTS TEADMATUSSE

Päevik  
1944–1961

*Herbert Normann*

VI



**3. sept. 1944 (pühapäev).** Linnas<sup>206</sup> levis teade, et Soome on palunud Nõukogude Liidult rahu, vahelepeetule alla kirjutatud<sup>207</sup> ning nõuab sakslaste lahkumist Soomest. See teade mõjus mõnede le rusuvalt, teistesse rõõmustavalt. Nüüd vabaneb kiiremini ka Eesti pind.

Õhtul sain kätte rektori otsuse 2. sept. kliinikute määramise kohta Haapsalu Uuemõisa. Esialgse informatsiooniga võrreldes olid selles tehtud mõningad muutused.

TARTU ÜLIKOOLI REKTOR Nr. 1085.

Tallinnas, "3" sept. 1944. a.

Härra prorektor prof. P. K õ p p'ile,<sup>208</sup>

T e i s e n d: Sisedirektoriumi Tervishoiu Valitsusele.

Arstiteaduskonna prodekaan prof. M. T i i t s o'le.

Ülikooli Majandusjuhatajale.

*Prof. H. Normann'ile.*

Käesolevaga teatan, et rektori otsusega 2. septembrist 1944. a. on kokkuleppel Sisedirektoriumi Tervishoiu Valitsuse ja Kindralkomissariaadi Tervishoiu Osakonnaga paigutatud Tartu Ülikooli I Haavakliinik, Närvikliinik, Ortopeedia kliinik, I Sisehaiguste kliinik ühes Sisehaiguste Polikliinikuga, Hambapolikliinik, Radioloogia instituut ning kliinik, Bakterioloogia instituut, Patoloogia instituut ja Ülikooli Apteek Haapsalu-Uuemõisa "Tartu Ülikooli Arstiteaduskonna kliinikud ja Instituudid Uuemõisas"

---

<sup>206</sup>S.t Tallinnas.

<sup>207</sup>Vaherahuleping kirjutati alla 19. septembril 1944. a.

<sup>208</sup>Peeter Kõpp (1888 – 20. VIII 1960 Chicago), lõpetas Königsbergi Ülikooli filosoofiateaduskonna põllumajanduse ökonoomia osakonnas 1914, *dr. agr.* 1926 (TÜ), korp! Rotalia liige. TÜ põllumajandusteaduskonna dekaan 1919–1920, 1925–1928, 1938–1939, 1942–1944, agrar-ökonoomia dotsent 1919–1924, erakorraline professor 1924–1928, korraline professor 1928–1944, ülikooli mõisate ülemvalitseja 1923–1940, prorektor 1943–1944; Rahvuskogu I koja liige 1937; põgenes 1944. a Saksamaale, Geislingeni Eesti Gümnaasiumi loodusloo õpetaja 1945–1946, asus 1950. a ümber USAsse, töötas Chicagos põllumajandusliku raamatupidamise alal.

nime all. Viimase üldjuhatajaks on määratud Arstiteaduskonna prodekaan professor Dr. med. M. T i i t s o, kusjuures temale alluvate kliinikute ja instituutide juhatajateks on määratud:

a) I Haavakliiniku juhatajaks professor dr. med. A. L i n k - b e r g,

b) Närvikliiniku juhatajaks professor dr. med. E. V e i n - b e r g,

c) Ortopeedia kliiniku ajutiseks juhatajaks vanem assistent V. P ö k k,<sup>209</sup>

d) I Sisehaiguste kliiniku juhatajaks professor dr. med. F. G r a n t ja selle juures Sisehaiguste polikliiniku ambulantsi juhatajaks professor dr. med. H. N o r m a n n,

e) Hambapolikliiniku juhatajaks professor dr. med. V. H i i e,

f) Radioloogia instituudi ja kliiniku juhatajaks professor dr. med. J. H a l d r e,

g) Bakterioloogia instituudi ajutiseks juhatajaks vanem assistent dr. med. H. K u i s k,

h) Patoloogia instituudi ajutiseks juhatajaks professor dr. med E. A u n a p ja ajutiseks abijuhatajaks prosektor R. R o o t s,<sup>210</sup>

---

<sup>209</sup>Veinart Põkk (Pöck; Veinar P.; 1908 – 24. I 1994 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1936, meditsiinikandidaat 1950, EÜSi liige. TÜ operatiivkirurgia kabineti ortopeedilise polikliiniku nooremassistent 1936–1938, vanemassistent 1938–1941, operatiivse kirurgia ja ortopeedia kateedri, ortopeedia polikliiniku ja operatiivse kirurgia kabineti juhataja 1941–1944; topograafilise anatoomia ja operatiivse kirurgia kateedri juhataja 1944–1954 ja 1946–1954 dotsent, teaduskonnakirurgia kateedri, hospitaalkirurgia kateedri ning operatiivkirurgia, topograafilise anatoomia ja ortopeedia kateedri dotsent 1954–1991.

<sup>210</sup>Riho Roots (Richard R.; 1900 – 12. XI 1979 Viljandi), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1927, EÜSi ja seejärel ÜS Concordia liige. TÜ kohtumeditisiini instituudi assistent 1927–1928, Tallinna keskhaigla prosektor 1931–1938, TÜ patoloogia instituudi assistent 1939–1940, vanemõpetaja 1940–1941, prosektori kt 1941–1944; Tartu Sanitaarharidusmaja direktor 1944–1945, TRÜ hügieenikakateedri juhataja kt 1945–1950, vanemõpetaja 1944–1946, patoloogilise anatoomia dotsent 1946–1950; Viljandi haigla patoanatom 1950–1970, ühtlasi Viljandi Meditsiiniakadeemia lektor.

i) Ülikooli Apteegi juhatajaks dotsent dr. pharm. U. Kuusik.<sup>211</sup>

“Tartu Ülikooli kliinikud ja instituudid Uuemõisas” jäävad oluliselt eesti sõjaväeüksuste kasutada, kusjuures I Haavakliinik ja I Sisehaiguste kliinik peavad reservima kumbki vähemasti 10 voodit tsiviilhaigetele ja teised tsiviilhaigeid vastu võtma võimalust mööda.

Uuemõisas asetsevate Tartu Ülikooli kliinikute ja instituutide majandamine toimub endise arvepidamise alusel Ülikooli Majandusosakonna (Tallinn, Tõnismägi 11) kaudu prorektor professor P. Kõpp'i juhtimisel.

Volitusel: /allkiri/

(mag. H. Kauri)

Ülikooli Sekretär.<sup>212</sup>

Kohtasin dr. Rein Käbinit,<sup>213</sup> kes määratud Läänemaa arstiks Haapsallu.

---

<sup>211</sup>Ulrich Kuusik (1910 – 13./14. II 1945 Dresden), lõpetas TÜ arstiteaduskonna farmaatsia osakonna 1935, *mag. pharm.* 1936, *dr. pharm.* 1939, korp! Fraternitas Livienise liige. TÜ rakendusliku farmaatsia instituudi abijõud 1935–1937, vanemassistent 1938–1940, TÜ apteegi juhataja a-ni 1944; põgenes 1944. a Saksamaale, koos abikaasa ja kahe pojaga Briti ja USA õhurünnaku ohver.

<sup>212</sup>Dokumendi ärakiri originaalallkirjaga.

<sup>213</sup>Reinhold Käbin (Käbbin; 1903 – 5. I 1979 Tallinn), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1928, ÜS Raimla liige. TÜ kohtumeditsiini instituudi nooremassistent 1927–1929, 1930, Puka jaoskonnaarst 1931 – X 1940; ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi vanem sanitaarinspektor X 1940 – VIII 1941, kohtuliku ekspertiisi instituudi kohtumeditsiini ekspert IV – VIII 1941; selle järglase Eesti Julgeolekupolitsei B-V osakonna kriminaaltehnilise instituudi referent /ekspert X 1941 – VII 1944, Läänemaa maa-arst Haapsalus VIII 1944 – IX 1944, Haapsalu ambulatooriumi juhataja IX 1944 – XI 1944; ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi kohtumeditsiini peaekspert Tallinnas XI 1944 – III 1950, Riikliku Kindlustuse Valitsuse vanemarst 1944 – III 1950, Vabariikliku Kohtuekspertiisi Laboratooriumi kohtumeditsiini ekspert arstiteaduste uurimise alal 1950–1955, Tallinna Mererajooni (hiljem linna) Sanitaar-Epidemioloogia Jaama sanitaararst ja laboratooriumide juhataja 1955–1964, Tallinna Sanitaarharidusmaja arst-metoodik a-st 1960; ühtlasi a-st 1946 õpetaja mitmes õppeasutuses. *Fred Pussi täpsustused.*

**4. sept. (esmasp).** Sajab tihedat sügisvihma. Taevas hall nagu meeelolugi. Käisin siiski rektori jutul ja sain luba avada polikliinik Haapsalus eneses, sest Uuemõisa vaevalt tuleb ambulatoorseid haigeid. Linnas hakkavad haigeid vastu võtma ka närvi-, kurgu- ja radioloogia kliiniku ambulatooriumid ja hambapoliikliinik.

Kohtasin prof. Haldret, kes oli lahkumas Haapsallu. Kuna kaivatsesin järgmisel päeval pealelõunase rongiga ka ise sinna sõita, küsisin, kus seal ööbida saab, sest rong jõuab pärale pimedusega. Lubas paluda dr. Üprust, kes asub närvikliinikuga adventistide palvelas Endla tänaval jaama lähedal, mulle jaama vastu tulla, sest temal olla vaba ruumi.

**5. sept. (teisipäev).** Tallinna reidil on rohkesti Saksa sõjalaevu ja "praame", mis tulnud nähtavasti Soomest. Rannavärava mäelt avanes meile huvitav vaade. Sadamas olla jutu järgi maabunud rohkesti Saksa sõjaväge. Olla Soomest lahkunud väed.

Pealelõunasele rongile minnes sattusin vihma kätte ja sain läbimärjaks. Rong oli sedavõrd täis sõitjaid, et ühtegi vaguni ei pääsenud, mille tõttu jäin rongist maha. Otsustasin sõita öösise rongiga.

**6. sept. (kolmapäev).** Kül, vihmane ja pime sügisene öö. Olen teel Haapsallu. Istun kupees, mille aknad mõlemil pool katki. Sisese puhub külm tuul, mis paneb üdini värisema. Palit on eelmise päeva vihmast veel märg, mis veelgi suurendab ebamugavust. Püüan tukkuda, et sel teel vabaneda kodutuse tundest, mis närib kusagil sisemuses.

Lõpuks hakkab valgenema. Riisipere jaamas seisab kõrvalteel pikk rida platvormi purustatud Saksa veduritega. Pilved hakkavad vähehaaval rebenema ja ilm selguma. Külmatunne ei kao.

Lõpuks Haapsalu. On veel varajane tund. Annan pakid hoiule ja rändan läbi tühja linna lossi parki. Püüan ühel pingil istuda vaatamata külmale. Vaatan ringi. Kõik endine nagu viimaneigi kord, kui arstidepäeva puhul Haapsalus käisin,<sup>214</sup> kuid los-

---

<sup>214</sup> 14. üleriiklik arstide päev toimus Haapsalus 15.–16. augustil 1936, osales üle 90 arsti.

si park must ja räpane, osalt pinke mädanenud või välja kistud. Näha, et puudub endise linnapea Alveri<sup>215</sup> hoolitsev käsi.

Tuletan meelde arstidepäeva üksikasju, suitsetan ühe paberossi teise järgi, püüdes vabaneda vaevavast kodutuse tundest, teen käigu mereäärsele plaažile, mis nüüd tühi ja välja surnud, ja otsin siis üles dr. Lellepi,<sup>216</sup> kelle teadsin Haapsalus elavat, et temalt küsida, kas ta mõnd tuba mulle soovitada ei tea. Võttis mind lahkesti vastu, andis kümmekonna tuttava perekonna aadressi ja algasin ulualuse otsimise.

See võttis mitu tundi, sest eksisin sageli Haapsalu keeruliste tänavate labüründis, kuid igalpool olid toad põgenikele juba ära antud. Ka Alveri majas<sup>217</sup> oli tuba saada, kuid kõögi kõrval ja teisel korral ilma ahjuta. Meenus viimane arstidepäev Haapsalus. Sattusin ka ühte majja, kus Schlossmann oli oma le korteri võtnud, kuid juba päevade viisi polevat teda keegi näinud. Sama räägiti Perlist ja Suurkülast.

Lõuna oli juba käes, kuid ma olin ikka veel ilma ulaluset. Ka linnavalitsus ei teadnud minule midagi soovitada.

Lõpuks, ühe ametniku lahkel vastutulekul, sain toa Wiedemanni tän. 25, kust perekond pidi järgmisel hommikul laevaga lahkuma Rootsi. Kuna korter oli pakke täis, polnud seal veel võimalik ööbida ja otsisin üles dr. Üpruse, kes lahkesti korraldas mulle voodi kahele palvela pingile ja ka muidu osutas mulle suu-

---

<sup>215</sup>Hans Alver (1887 – 24. IV 1942 Sosva), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1918, ÜS Raimla liige. Lääne maakonna arst 1920–1931, Haapsalu linnavolinik 1921–1940, linnapea 1929–1940; vangistati 14. VI 1941 Haapsalus, viidi Sevurallagi, Erinõupidamise otsusega mõisteti 1942. a märtsis surma ja hukati.

<sup>216</sup>Konstantin Lellep (1888 – 26. V 1958 Jämejala), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1918 ja õigusteaduskonna 1935, *dr. med.* 1924, korp! Fraternalitas Estica liige. TÜ närvi- ja vaimuhaiguste kliiniku assistent 1920–1924 ja 1927–1935, ka kohtupsühhiaatria eradotsent 1927–1935, vangis vekslivõltsimiste ja majanduskuritegude pärast 1935–1938, Kõrgessaare jaoskonna arst Hiiumaal 1939–1940, Kullamaa jaoskonna arst 1940–1948, Jämejala psühhoneuroloogiahaigla arst ja osakonnajuhataja 1949–1958.

<sup>217</sup>Hans Alver oli elanud Vee tn 3. Tema abikaasa Auguste Alver (1889–1955) ning poeg Hans Alver (1922–2007) ja tütar Halja (1928–1998) olid küüditatud 14. VI 1941. a.

rimat vastutulekut. Olin sügavasti liigutatud. Eelmisel õhtul oli tema palvel dr. Veinberg mul jaamas vastas käinud, kuid pime-das mind muidugi mitte kohanud. Ta ei teadnud ju, et rongist maha jäin. Magasin siis puhtate linade vahel sooja teki all kahel madratsil palvela pinkidel ja tundsin end üheks ööks jälle inime-sena.

**7. sept. (neljapäev).** Belgia on liitlaste käes, suurem osa Hollan-dist ka, samuti Saarbrücken. Tartu kohta liiguvad vasturääkivad teated. Põhjapoolne osa olla sakslaste käes. Kuid näib, et Tartu on juba täiesti vabastatud.

Käisin maavalitsuses, kus ühes ruumis töötab prorektor P. Köpp, kes juhib kogu ülikooli tegevust Haapsalus. Uueks as-sistendiks tuleb minule dr. Helgi Vadi,<sup>218</sup> sest II sisehaiguste klii-nik likvideeritakse. Kliiniku ajutise juhataja kt. Üpruse luba on mul juba käes, samuti Tiitso kui prodekaani nõusolek. Koman-deerimise kinnitas ka prorektor Köpp. Dr. Vadi ise on sõitnud Palamusele, kus asuvad tema vanemad. Pidavat tagasi tulema mõne päeva pärast. Saatuse nöök, Vadi, kes mulle alati vastane olnud, hävitava arvustuse kirjutanud, tema tütar, minu soovil, minu assistent.

**8. sept. (reede).** Täna on arstiteaduskonna õppejõud Haapsa-lu kaitseteenistuskomisjonis arvele võtmisel. Kel tervislikud rik-ked, vaadati läbi komisjoni poolt koosseisus dr. med. K. Lellep ja dr. N. Desevé.<sup>219</sup> Esitan Üpruse paberid (*spondylarthronis*, an-

---

<sup>218</sup>Helgi Vadi (1920 – 14. II 2005 Tartu), lõpetas T(R)Ü arstiteadus-konna 1944 ja 1945, ENÜSi liige. Maarjamõisa haigla 2. sisehaiguste kliiniku ajutine abijõud 1943–1944, TRÜ hospitaalsisehaiguste kateed-ri vanemlaborant 1944, assistent 1945–1948, sisehaiguste propedeutika kateedri assistent 1948–1950, Tartu kliinilise haigla sisehaiguste oskon-na ordinaator 1950–1954, peaarsti kt 1954–1958, radioaktiivsete prepa-raatide kabineti (radioaktiivsete isotoopide osakonna) arst ja osakonna juhataja 1958–1985; Tartu rajooni peaterapeut 1968–1969.

<sup>219</sup>Nikolai Desewé (Desevé; Deseve; 1903 – 22. IX 1944 Lääne-merel), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1928, korp! Fraternitas Slavia lii-ge. 1. diviisi arst ja 1. jalaväerügemendi vanemarsti kt Narvas 1928–1940, sanitaarkapten 1940, varjas end 1940–1941, Saksa sõjaväehaigla ülemarst Haapsalus 1942–1944, 20. eesti diviisis, hukkus põgenemisel Saksamaale laeval Moero.

gioneurootilised nähud), mille põhjal mind võeti kaitseteenistusse vastu, kuid tunnistati rivituks (D<sub>2</sub>). Otsuse kinnitas kaitseteenistuskomisjoni (*Musterungskommission*) esimees kolonel J. Normann.<sup>220</sup> Peale arvelevõtmise lasti kõik õppejõud kokkuleppel kindralinspektuuriga oma töö juurde tagasi kuni erikorralduseni.

**9. sept. (laupäev).** Elan Wiedemani tänav 25, madalas ühekordses roheliseks värvitud majas, kivikatusega ja peaaegu ilma vundamendita. Kasutada on mul üks väike tuba raudahjuga, pisut kopitanud õhuga. Toa ilustuseks on laud, voodi, pehme tool, pesulaud ja etažeer — see on kogu mu luksus.

Korter kuulub Haapsalu telegraafi-telefoni võrgu montöörile Johannes Ritvalile,<sup>221</sup> 35 a. sümpaatsele ja vastutulelikule mehele, kellega varsti hakkasid tekkima pikemad vestlused. Tema perekond jäi laevast maha, olevat arusaamatust olnud sõitjate niimestikuga. Kui raudahi kõeb, pererahvas vahel kütab mu tuba, on see väga soe, hommikuks jälle külm, nii et maga palituga. Aknad on madalad, väikeseruudulised, kuid mul on minu omaette nurk.

See maja, milles elan, on tuntud keeleteadlase Ferdinand Johann Wiedemanni<sup>222</sup> sünnimaja. Missugustes ruumides ta siin

<sup>220</sup>Johannes Norman (Normann; 1897 – 27. XII 1969 Montreal), õpis 1936–1938 Tallinna Tehnikaülikooli keemiaosakonnas, korp! Fraternalitas Estica liige. Võttis osa Esimesest maailmasõjast, Eesti tagavara-pataljonis 1917–1918, Vabadussõjas 1918–1920, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste majandusülem a-st 1927, Kaitseministeeriumi (Sõjamineisteeriumi) varustusvalitsuse intendantuuriosakonna ülema abi 1934–1940, kolonelleitnant 1930; 22. territoriaalkorpuse 182. laskurdiviisi 140. laskurpolgus, viidi 1941. a juunis väeosaga Venemaale, tuli järgmisel kuul Porhovi all üle sakslaste poolele, sõjavangilaagris, seejärel Lääne-Saare kaitseringkonna ülem; põgenes 1944. a Saksamaale, sõjavang Belgias 1945–1946, asus 1947. a ümber Rootsi, Stockholmi Ülikooli Wenner-Greni instituudis biokeemilisel uurimistööl, asus 1951. a Kanadasse.

<sup>221</sup>Johannes Ritval (Ritson; John R.; 1908 – 26. I 1978 Plymouth, Mass.), põgenes 1944. a Saksamaale, asus 1949. a ümber USAsse, ehitustetevõtja.

<sup>222</sup>Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887 Peterburi), lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1826, *dr. phil.* 1866. Vanade keelte õpetaja Mii-

sündis ja oma lapsepõlve mööda saatis, seda ei saanud ma teada. Maja ilustab marmortahvel:

“Keeleteadlase akad. Ferd. J. Wiedemanni sünnimaja. Sünd. 18. märtsil 1805, surn. 17. dets. 1887. Peterburis.”

**10. sept. (pühapäev).** Päevad venivad igavas tegevuseta olekus. Longin tundide viisi lossipargis, Aafrika rannas ja Õhtu kaldal, peamiselt aga Vaiksel kaldal. Kallas tihedalt vaikselt kahisevast pilliroost tukkadest ümbritsetud, vesi vaevalt virvendab, pikad rodud pardipoegi vees, siin-seal sulpsab mõni kala, sügispäike aga soojendab oma viimaste soojade kiirtega. Kaugel paistab Suur Holm ja Uus Sadam mõne üksiku purjekaga. Liigun kümneid kordi edasi-tagasi Vaikse kalda pajude all, jalad valutavad, aga koju minna ka ei taha. Juba hakkab pimedus maad ja viiki katma, vesi hõbetab veel vaevalt nähtavalt, pilliroog kahiseb, taevas aga ilmutab juba kurvatoonilisi sügisvärvusi. Kauguses vilgub majaka tuli. Siis lähen koju ja viskun voodi ning jään ka väsimusest kohe magama. Vaibuvad mured ja kodutuse tunne.

**11. sept. (esmaspäev).** Viibisin mitu tundi Haapsalu kalmistul, külastades Hunniuse<sup>223</sup> ja Magnus de l. Gardie<sup>224</sup> kalmusid.<sup>225</sup>

---

tavi gümnaasiumis 1830–1837 ja Tallinna kubermangugümnaasiumis 1837–1857, Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige 1854, erakorraline akadeemik 1857, Peterburi TA korraline akadeemik 1859, hiljem töötas Peterburis.

<sup>223</sup>Carl Abraham Hunnius (1797 – 10. V 1851 Haapsalu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1819, *dr. med.* 1821. Arst Haapsalus 1820–1851, Läänemaa kreisiarst 1830–1851, riiginõunik, mudaravi avastaja. Tema kui Haapsalu kuurordi rajaja mälestuseks on Haapsalu Promenaadile paigutatud 1928. a valminud mälestussammas (autor Roman Haavamägi).

<sup>224</sup>Carl Magnus De la Gardie (1788–1856), Ungru, Emmaste ja Orjaku mõisnik, Haapsalu esimese mudaravila rajamise rahastaja.

<sup>225</sup>Käsitähtselt eraldi lehtedel: “Graf Carl Magnus De la Gardie x 19. apr. 1788 + 4. sept. 1856 Gräfin Lucie De la Gardie x 1. mai 1792 + 7. aug. 1868 pool vajunud ristid ja sarkofaagid / kaks poleeritud graniidist risti ja nende ees poleeritud sarkofaagid (plokid) toodud andmetega. Raudaed Gardie vapiga kolmel küljel. Neljandal üksel [?] // valgest marmorist rist madalal graniitalusel. Ristil tekst ühel pool. Staatsrath Dr. C. A. von Hunnius geb. d. 23. July 1797 gest. d. 28. April 1851.

Oli kuidagi lohutav viibida üksi kalmistuvaikuses, üksi oma kodutustunde ja igatsusega paremate aegade järgi.

**12. sept. (teisipäev).** Otsin juba mitmendat päeva ruume polikliiniku tarvis. Head ruumid on kõik kinni pandud ja neid leida pole enam lootust. Lõpuks lubas dr. Lellep minule kasutada oma Haapsalu linna ambulatooriumi ruume Sadama tän. 2 (Suur-Lossi 6), mis koosnevad oote- ja vastuvõturuumest. Samades ruumides, kuid erinevatel tundidel hakkab töötama ka kõrva-kurgu-nina kliiniku ambulants. Maja on vana avar ühekordne ehitis, milles asuvad veel Haapsalu linna ja Läänemaa Tiisikunõuandla ja Haapsalu linna ja Läänemaa Emade ja Laste Nõuandla. Samasse majja asub ka radioloogia kliiniku diagnostiline röntgenkabinet.

Helgi Vadi on juba tagasi jõudnud, kuigi ma pole teda veel näinud. Kavatsen polikliiniku tegevusega algust teha neljapäeval 14. sept. tavalisel ajal kell 14.

**13. sept. (kolmapäev).** Täna olin koos Helgi Vadiga, kellele teatasin, et olen palunud prorektori komandeerida teda polikliiniku juurde, tema enesega rääkimata küll, sest II sisehaiguste kliinik läheb likvideerimisele ja ei ole soovitatav, et teda ei tea kuhu määratakse, sest arstid likvideerimise puhul vabanevad. Oli minu arusaamise järgi päris nõus ja paistis isegi rõõmustavat, et kusagile ära ei saadeta.

**14. sept. (neljapäeval).** Lõunat söömas käime Rannakohvikus, sageli koos prorektoriga. Toit on vilets, portsjonid väikesed, lihätükk (50 gr) on sageli nii kokkutõmbunud, et teda taldrekul raske leida. Hommikul ja õhtul ajan poolnälgides läbi kodus. Haapsalu ümbrus on vaene ja võõras linnas ei oska ka kusagilt midagi juurde muretseda.

Tuju on halb. Rindelt puuduvad kindlad teated. Kuid paisab, et võidukas Punaarmee vabastab järjest ikka enam ja enam Eesti pinda. Jätkan oma sihituid ja lõputuid jalutuskäike pargis ja rannikul.

---

teine külg: Staatsrätthin Alexandra von Hunnius, geborene Baronesse Ungern-Sternberg. geb. d. 11. Oct. 1805, gest. d. 15. Aug. 1845."

Kell 2 algas polikliinik tegevust. Hommikuses "Lääne Sõnas" ilmus vastav kuulutus ja tekstis samasisuline märkus. Äratoodud oli ka juhataja ja tegeva arsti nimed.<sup>226</sup> Avamispäeval käis polikliinikus 6 haiget. Esimene haige oli Haapsalu autopargi remonttööline Richard Kersen<sup>227</sup> diagnoosiga [---].

**15. sept. (reede).** Kaks korda nädalas toimuvad prorektori juures maavalitsuse ruumes, teisipäeviti ja reedeti, Haapsalus ja Uuemõisas asuvate asutiste juhatajate nõupidamised asutiste töö ja olukorra asjus. Tulu neist ei paista suurt olevat, sest juhtivatel tegelastel paistab puuduvat energia ja töotuju. On kaalumisel olnud ka ülikooli teenistujaile ühissöökla avamise küsimus, seda enam, et iga päev on oodata Raadi mõisa karja saabumist, mis aeglaselt liigub Läänemaale maanteed mööda. Loodeti saavutada kokkulepet mõne sööklaga, kes võtaks teatud tingimustel ülikooli teenistujate toitlustamise enda peale, kuid sellest hiljem loobuti. Siis otsustati oma söökla avada, leiti isegi ruumid Suur-Mere tänaval, kuid sinna asi stoppama jäigi. Viletsad toitlusolud aga muutuvad järjest teravamaks.

Polikliinik jätkab tegevust. Ambulatooriumi akendest avaneb ilus vaade Bernhard Laikmanni<sup>228</sup> mälestusmärgile keset väikest muruplatsi nelja laia noore papliga samba ümber ja edasi Väiksele Viigile ja Vaiksele kaldale tema pajudega ja majadega tagapõhjal. On päikesepaisteline ilm, vesi sätendab ja pilliroog vaikselt liigutab end, tundub nagu oleks rahu maa peal, ja ometi läheneb rinne, süda on rahutu ja ees tume tulevik.

---

<sup>226</sup>Vt "Tartu Ülikooli Sisehaiguste polikliinik algab tegevust". — *Lääne Sõna*, nr 106, 14. IX 1944, lk 3 ja kuulutus lk 4. Neis on öeldud, et polikliinik alustab sel päeval tegevust Sadama t. 2, juhatajaks H. Normann ja tegevarstiks H. Vadi, haigeid võetakse vastu äripäeviti kell 14–16. *Kaja Tiiseli vahendatud info*.

<sup>227</sup>Arvatavasti Hiiumaal sündinud ja elanud Richard Kersen (1912 – 1985 Kärkla).

<sup>228</sup>Bernhard Laipman (1865 – 29. I 1906 Vigala vallamaja lähedal), võttis Vigala muusikaseksi saadikuna 1905. a osa rahvaesindajate kongressist (nn aulakoosolekust) Tartus, Vigala mõisaomanikud andsid ta Vene karistussalga kätte, ihunuhtluse asmel palus end maha lasta ja ta hukatigi. Laipmanile on 1933. aastal püstitatud mälestussammas Haapsalus Vaikne kallas 12 (autor Roman Haavamägi).

Õhtul jalutasin Õhtu kaldal vaadeldes rahusid selge sügisese taeva foonil loojeneva päikese kiirtes sädelevas vees, kaugemat Paralepa metsa üle lahe ja kaugusel vilkuvat tuletorni silma. Oli jälle sügav üksilduse tunne; hämardus. Teed mööda tulid met-sa poolt mõned inimesed, vedades väikesel redelvankril suurt koormat oma korjatud hagu. Oma üllatuseks tundsin ära vankri “vedajas” prof. Haldret, “tõukajas” tema abikaasat.

– Kas tahad vanni? hõikas Haldre kaugelt.

– Panni? kuulsin ma. — Mis ma panniga teen, mul pole mi-dagi peale panna.

– Ei, vanni, pane aga käed külge, et koorma kiiresti koju saa-me, — hõikas Haldre mulle juba kaugelt, mind ära tundes, selle eest võid homme vanni tulla.

Tegin seda, aga võtsin ka kutse vanni tulla lahkesti vastu.

**16. sept. (laupäev).** Leidsin Ritvalite korteris punasest nahast luksusköites suurekaustalise saksakeelse Piibli kahes köites Gus-tave Doré<sup>229</sup> joonistega. Piibli ilmunisaastat, kohta ja väljaand-jaid pole enam<sup>230</sup> meeles. Hakkasin Piiblit lehitsema, illustrat-sioone vaatama, siis kohati teksti silmitsema ning lõpuks lugema Vana testamendi esimesest peatükist peale. Leidsin selles peagi sisemist rahuldust.

Õhtul käisin Haldrete juures vannis, jäin nende juurde ka õhtusöögiks, mis oli meeldivaks vahelduseks minu üksluises elus.

**17. sept. (pühapäev).** Päikesepaisteline, selge sügisilm, kuid tuu-line ja jahedavõitu. Haapsalu laht kaetud valgete harjadega lain-tega, mis ringlevad rahude ümber. Liigun Paralepa metsa suu-

---

<sup>229</sup>Gustave Doré (1832–1883 Pariis), Prantsuse graafik ja maalikunst-nik, ühtlasi raamatuillustraator. Tema 226 gravüüri leiduvad ka välja-andes *Jumala Püha Sõna. Suur Piibel. Välja antud eestikeelse piibli 200 aasta juubeli tähistamiseks. Sisaldab Wana ja Uue Testamendi ning Apokriiwa raamatud* (Tartu—Tallinn: Loodus, 1938–1940).

<sup>230</sup>“Hallberger? Ülikooli Raamatukogu.” *H. N.* — Normann peab sil-mas dateerimata väljaannet, mis leidub TÜ raamatukogus: *Die heilige Schrift: Alten und Neuen Testaments*. Bd. 1–[2]. *Verdeutsch von Martin Luther; mit zweihundert und dreissig Bildern von Gustave Doré*. Stutt-gart: Hallberger, [18–?].

nas. Metsas on vaikne, soojem. Inimesed tulevad korvidega seenele, toidupuudus on kõigil akuutne. Ka minul on kõht tühi, olgugi et tulin Rannakohvikust, kus sõin lõunaks traditsioonilise värsked kapsaid vesises leemes. Kodused tagavarad on ka lõpukorral. Oleks samuti seeni hakanud korjama, sest neid oli seal näha, kuid panna polnud kusagile ja ka valmistaja puudus. Leidsin veel rohkesti hiliseid pohle ja väheseid mustikaid. Sõin neid ja nagu rahulikumaks jäi näriv tunne sisemuses. Kuid sügavast kodutuse ja mahajäetuse tundest ma ei vabanenud, ei seda suutnud leevendada ka ilus sügispäev ja vaikus sügavas metsas. Miks saatus mind kiusab?

**18. sept. (esmaspäev).** Täna paluti mind Haabli tallu<sup>231</sup> Uuemõisa lähedal, kus haigustunud perenaine. Läksin, sest lootsin sealt vähe toiduaineid saada. Mu saatja juhtis mind alul Õhtu kallast mööda läbi Pariisi tänava (saatuse iroonia — täieline agulitänav viletsate majadega)<sup>232</sup> ja siis jaamast mööda läbi raudtee kõrval asuva metsa minule tundmatute radade kaudu. Metsateed mööda pidi tallu olema kilomeetrit kolm.

Meie raudtee juurde jõudmisel möödus meist pikk rong lahiste rinnakõrguste platvormidega, mis olid täis tuubitud sõjavange. Vaguneid oli paarikümne ümber. Nähtavasti viidi vange Rohukülla, sest front järjest läheneb.

Ilusat metsateed mööda ja kraavide kaldaid mööda läbi põldude jõudsime lõpuks välja väikesesse tallu raudtee ääres umbes Uuemõisa peatuskoha lähedal. Eemal laius selgesti Uuemõisa. Vaatasin perenaise läbi, [---], kusjuures perenaine tähendab, et nii kõrget arsti kui professor pole nende talus veel käinud ja ka temal mitte olnud. Jutt sobis, jäin tallu lõunaks (esimene korralik peale mitme nädala) ja sain ka toiduaineid kaasa.

Tagasi tulin raudteed mööda, kuigi see oli valjusti keelatud. Hakkas sadama peenikest vihma, mis järjest tugevnes. Ühtegi inimest kusagil näha ei olnud. Mõlemal [pool] oli tihe mets, mis saju tugevnedes kadus uttu. Kohati oli raudtee sirge kui joonlaud. Käia oli raudteel võrdlemisi kuiv, kuid raske, sest liipri-

---

<sup>231</sup>S.t Haabelite perekonna tallu.

<sup>232</sup>Tänav nimetati 1950. a Laskuri tänavaks.

te vahed olid täidetud killustikuga. Semafori läheduses kadusin metsa, sest semafori taga asus sild, mis oli valve all.

Lõpuks jõudsin linna, kus kuulsin, et tsiviilvalitsus Eestis likvideerub ja et kohalik piirkonnakomissaar<sup>233</sup> ongi juba Haapsalust lahkunud. Nähtavasti on sakslastel põgenemisega suur rutt.

**19. sept. (teisipäev).** Meeleolu on linnas muutunud ärevaks. Sakslased on algust teinud oma asutiste evakuaatsiooniga. Täna lahkuvat kuulu järgi sõjaväe haigla 510, Eesti Leegioni Haigla, mille osalise evakueerimisega olla juba varem alatud, ja Dienstpost. Dienstposti omnibusega lahkub Riia suunas ka Ritvalide perekond. Ta ise on saanud korralduse ilmuda järgmisel hommikul Virtsu.

Polikliinik jätkab tegevust, vaatamata ärevusele. Täna käis 6 haiget, eila 9.

Õhtul viibisin mõned tunnid Veiderpasside juures. Oli kena jälle tunda end vähegi koduses ümbruses, kuigi sõja olukorras. Jõime teed ja vestlesime koduselt.

**20. sept. (kolmapäev).** Linnas on mitmel pool üleval lipud, sanatooriumil, tuletõrjemajal jm. Üks lipp ripub lossivaremete tornist, minu aknast näha. Liiguvad jutud, et Tallinnas on olnud rahutused, võetud sakslastelt relvi.

Haapsalus on meeleolu endiselt ärev. Sakslased evakueeruvad. Tänaval olid eestlased kahel saksa ohvitseril võtnud rel-

---

<sup>233</sup>SA-Obersturmführer Heino Schröder (1900–2000), õppis Halle ja Göttingeni Ülikoolis õigus- ja majandusteadust, sooritas stažöörieksami 1920 ja riigiameti kandidaadi eksami 1924; võttis 1918. aastal osa Esimesest maailmasõjast ja võitles 1919. aastal vabakorpaslase-na Baltikumis; a-st 1924 provintsiametnik Preisimaa Schleswig-Holsteini provintsis Schleswigis, algul *Regierungsassessor*, seejärel *Regierungsrat*; NSDAP liige 1933, Magdeburgis *Landrat* 1934 ja seejärel samas teenistusastmes Flensburgis ja Clausthal-Zellerfeldis; teenis Saksamaa saatkonnas Kopenhaagenis 1940–1941, 5. detsembrist 1941 Saare- ja Läänemaa piirkonnakomissar (tsiviilokupatsioonivõimu juht) asukohaga Kuressaares; 1944. a taas *Landrat* Flensburgis, Saksa põgenike volinik Taanis 1944–1945, interneeriti 1945. a mais; Schleswig-Holsteini kontrollikoja (Landesrechnungshof) ametnik Schleswigis *Ministerialrat*'i teenistusastmes. — Augustin Havi järgi oli Haapsalus piirkonnakomissari esindajaks Tööameti juhataja.

vad. Ka mujal olla linnas relvade võtmist olnud. Linn on sakslastest võrdlemisi tühi. Haapsalus haiglates olevatest eestlastest olla vaid vähesed nõustunud evakuatsiooniga Saksamaale, teised tahtnud jääda kodumaale.

Tallinnast saabus prorektor, teatas, et seal olla paanika, kõik püüdvad ei tea mis teha. Mäe olevat kõik õppejõud otsusega 19. sept. vabastanud, nii et igaks võib minna ja teha, mis ta tahab. Varad üleanda linnapeadele või maavanemaile.

Polikliinikus käis ärevusele vaatamata 6 haiget.

Peale lõunat kuulutati esinenud rahutuste pärast Haapsalu komandandi poolt välja liiklemiskeeld kella 18 kuni k. 9 hommikul. Jätsin luugid lahti, et näha, mis toimub Bezirkskommandantuuri<sup>234</sup> juures, mis asus teisel pool tänavat minu korteri lähedal. Juba päeval oli Saksa valve kõrvaldatud ja asendatud Saksa mundris turkmeenlastega. Kella 20 paiku marssis minu aknast mööda suurem rühm politseid, kõik relvastatud — komandantuuri suunas. Mõni aeg hiljem viidi tugeva relvastatud valve all suurem rühm eestlasi. Öösi kostsid siit-sealt üksikud paugud ja plahvatused.

Komandandi müürilehe lõpul oli lause, milles kutsuti eestlasi ühinema sakslastega bolševismivastaseks võitluseks, sest sakslased on alati kaitsnud eestlasi ja kaitsevad ka edaspidi. Ise olid järgmisel hommikul kadunud. Küll teevad propagandad, kuid vaevalt leidub lolle, kes neid usuvad.

Tallinna kohta puuduvad teated.

**21. sept. (neljapäev).** Linnas on kohutav paanika. Sakslased on kadunud, vaid üksikuid on veel näha. Bezirkskommandantuuri ees ikka veel turkmeenlaste valve. Linnas liiguvad inimesed küll kohvritega, kastidega, korvidega, pampudega, küll vankreil, autodel, jalgrattail, lastevankreil. Kõik Rohuküla või kusagile mere poole. Prefektuuri ees<sup>235</sup> suur veoauto politsei pagasi ja perekonnaliikmetega. Tahes-tahtmata hakkab paaniline meeleolu külge. Linn järjest tühjeneb inimesist. Kuuldub: "Ainult Kõigevägevam võib meid veel päästa." Tallinn olevat juba vabas-

---

<sup>234</sup>S.t piirkonnakomandantuuri.

<sup>235</sup>Saare-Lääne abiprefektuur asus Wiedemanni tn 26.

tatud. Politsei kapten A. Havi<sup>236</sup> (prefekt<sup>237</sup> rahvast enam vastu ei võtnud) soovitanud ka ülikooliperele minna Rohukülla. Muidugi keegi seda ei teinud.

Liiguvad jutud, et õhtul hakkavad fašistid linna õhku laskma. Mina oma perekonnast ei tea midagi. Politseitunni saabudes on juba niigi tühi linn nagu välja surnud.

Pimeduse saabumisel, kell võis olla 9 või 10 — kostis esimene plahvatus. Rahval oli õigus — sakslased lõhkusid linna. Esimesele plahvatusele järgnes neid kuni poole ööni, võib olla isegi veel kuni hiljemani, kogu rida, lühemate või pikemate vaheaegade-ga. Vahel käis mitu plahvatust üksteise järel, siis ligi tunni või veel pikemategi vaheaegade-ga üksikud detonatsioonid. Mõned kostsid lähedalt, mõned kaugemalt. Käisin ühe akna juurest teise juurde, kuid midagi polnud näha. Lõpuks uinusin.

**22. sept. (reede).** Sakslased on viimase ni öösi linnast lahkunud. Komandantuur on tühi. Üks nurgaruum, nähtavasti kus asus raadiotelegraafi seadeldis, on lastud õhku, õhku on lastud ka sadam, telefonilülitusseadeldis turuplatsi ääres, mis purustanud ka ümbruskonna majade aknad, osalt seinad. Postkontori hoone<sup>238</sup>

---

<sup>236</sup>Augustin Havi (Hecht; August H.; 1906 – 16. VII 1993 Toronto), lõpetas Politseikooli kõrgema klassi eksternina 1934; Lihula politseijaoskonna kordnik ning arestimaja ülema kt 1929, Haapsalu vanga valvur, Haapsalu kordnik, Luiste rajooni (Märjamaa II) konstaabli ajutine kt Luiste ja Sipa vallas 1932–1934 ja konstaabel 1934–1936, Märjamaa I rajooni konstaabel 1936–1940, Piirsalu I rajooni konstaabel VI 1940 – VIII 1940; Lihaekspordi Haapsalu osakonna (tapamaja) ametnik 1940–1941; Pärnu Rääma rajooni konstaabel VII 1941 ja seejärel julgeolekupolitsei vanemassistent; Haapsalu jaoskonna politseikomissar a-st 1942; põgenes 1944. a Rootsi, hiljem elas Kanadas. Vt tema mälestusi aastaist 1929–1944 “Külakubjas” (*Lääne Elu* 7. XII 2004 – 28. VII 2005; katkendid *Politseileht* 2005, nr 2–4).

<sup>237</sup>1. juulist 1944 oli Saare-Lääne prefektiks politseikapten Arthur Miller (Artur M.; 1908 – 16. I 1976 (?)), kes oli lõpetanud Politseikooli kõrgema klassi 1933; Paasvere konstaabel 1933–1934, Tallinna 2. jaoskonna konstaabel 1934, 6. jaoskonna konstaabel a-st 1934, Tallinna prefektuuri administratiivala juhataja a-ni 1944. Vangistati 1951. a juulis Vormsi saarel, 1951. a oktoobris karistas tribunal teda 25-aastase vabaduskaotusega ja asumisele saatmisega 5 aastaks, kandis karistust Karlagis ja Steplagis, vabanes 1956. a jaanuaris.

<sup>238</sup>Posti tn 1.

telegraafi tiib, raadiojaama mast raudtee juures on viltu. Linn plahvatuskohtade ümbruses täis risu, prahti, kivisid, palke, laudu.

Linn inimestest võrdlemisi tühi. Vaid mõned üksikud veoautod inimeste ja pakkidega, hobusõidukid ja sõiduaudod põgenikega saabuvad veel linna ja lahkuvad üha mere suunas. Näeb ka veel väheseid jala kõmpsijaid pakkidega, viimaseid lahkujaid jalgrataste ja vankritega.

Õhtupoolikul on linn juba kui väljasurnud, nii et tänavatel jube liikuda. Räägitakse, et Rohukülas on toimunud röövimisi, vägistamisi ja laskmist, mis võib aga ka kuulujutt olla.

Polikliiniku tegevuse lõpetasin juba 21. sept. Sel päeval enam haigeid abi otsima ei tulnud.

Arstiteaduskonna liikmed on enamikus üle kolinud Uuemõisa, et olla koos ja koos võidukat Punaarmee vastu võtta. Ainult Valdes, Veiderpass ja mina likvideerime veel omi asju. Prorektor lahkus plaanvankriga linnast, kuhu, ei tea.

Öökeeld muidugi pole enam kehtiv, kuid juba varakult ei näe tänaval enam ühtegi inimest. Käisin veel kord lossipargis, mere ääres, sellega nagu lõpetada tahtes oma Haapsalus viibimise perioodi, otsides omale sisemist rahu.

Haldre ja Üprus lahkusid linnast hobustega. Pidid oma vara kokku otsima maal ja siis Uuemõisa tulema. Kadunud on ka Tamm<sup>239</sup> ja Tiitso, Grant, Veinberg, Valk.<sup>240</sup>

<sup>239</sup>Arkadi Tamm (Arkadius T.; 1901 – 26. I 1983 New York), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1925, *dr. med.* 1935, ÜS Raimla liige. Lelle jaoskonnaarst 1925–1930, TÜ naistekliiniku assistent 1930–1939, günekoloogia dotsent 1939–1944, TÜ naistekliiniku juhataja 1941–1944; põgenes 1944. a Saksamaale, eraarst Immenstadt-Allgäus 1944–1949; asus 1949. a ümber USAsse, jaoskonnaarst Põhja-Carolinas 1949, St. Thomase haigla sünnitusabi ja naistehaiguste osakonna juhataja USA Neitsisaartel a-ni 1954, Puerto Rico Aquadilla maakonnahaigla sünnitus- ja naistehaiguste osakonna juhataja 1954–1959 ning Ponce haigla naiste- ja sünnitusabiosakonna juhataja 1959–1978; New Yorgis pensionärina a-st 1978.

<sup>240</sup>Lauri Valk (Laur V.; Walk; 1912 – 28. VI 2008 Solna), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1937, *dr. med.* 1941. TÜ I sisehaiguste kliiniku

**23. sept. (laupäev).** Kella 13.50 paiku õhurünnak Haapsalule. Oli me parajasti maahaiglas. Kaks lainet. Lossi pargis sai keegi sõdur raskesti haavata, toodi haiglasse. Olla veel teisi olnud.

Samal ajal puhkes Lembitu tänaval tuli ja levis suure tuule tõttu kiiresti. Läksime sinna ja hakkasime tuld kustutama, teisi peaaegu ei olnud. Kandsime naabrusest vett. Hydropuldid. Valdes, Karu, Eichwald,<sup>241</sup> Sirello,<sup>242</sup> mina. Hoidsime levimise ära. Naised: Tartu professorid kustutavad haapsalulaste maju, [kes] ise kadunud.

Sain osta veel karbi sigarette "Memphis". Põles maani maha 8–10 maja. Kõrgetatud õunad.

**24. sept. (pühapäev).** Koondusime Uuemõisa. Kella 19.30 paiku sõitsid Haapsalu suunas mööda maanteed esimesed võidukad Punaarmee tankid, umbes 15, neile järgnes varsti veel mitukümme ja rohkesti autosid ja kahureid. Esimesena teatas tankide lähenemisest prof. J. Veiderpass, kes juhuslikult teele oli läinud. Ilus rivi. Kogu õhtu ja öö voorib mööda motoriseeritud vägesid.

**25. sept. (esmaspäev).** Elame koos prof. Valdese ja tema perekonnaga patoloogia instituudile reserveeritud kolmes toas. Mul

---

ajutine abijõud 1936–1937, nooremassistent 1937–1941, vanem röntgenoloog 1941–1944, dotsent 1944; põgenes 1944. a Rootsi, Eskilstuna keskhaigla röntgeniosakonna alamarst 1945–1959, Radiumhemmet Lazareti alamarsti kt 1959–1960, Stockholmi Karolinska haigla arst-röntgenoloog 1961–1970 ja Nyköpingi haigla arst a-st 1970.

<sup>241</sup>Arvatavasti Karl Eichwald (1889 – 19. IV 1976 Rõngu), TÜ loodusteaduskonna vabakuulaja 1922–1925, bioloogiadoktor 1959. TÜ botaanikamuuseumi konservaator 1930–1944; TRÜ taimesüsteematika ja geobotaanika kateedri vanemlaborant 1944–1945, vanemõpetaja 1960, professor 1960–1970, TÜ botaanikamuuseumi vanemteadur 1945–1960.

<sup>242</sup>Sirello Madisson (Madisson; 1918 – VIII 1954 Tartu), alustas õpinguid TÜ arstiteaduskonnas 1937, lõpetas 1946, ÜS Raimla liige. T(R)Ü radioloogiakliiniku (röntgenoloogia ja radioloogia kateedri) assistent ja vanemlaborant 1943–1947, Tartu polikliiniku ordinaator 1945–1946, Tartu onkoloogiahaigla radioloogiaosakonna juhataja 1947–1950, Tallinna vabariikliku onkoloogiadispenseri röntgeniosakonna juhataja a-st 1950.

omaette tuba, küll külm ja röske, kuid väljavaatega läbi kahe akna all kasvava saare lehestiku maalilisele Haapsalu lahele.

Toitlustamine teeb raskusi. Eksekuutor hakkab andma lõunat, hommikul ja õhtul saab ainult kuuma vett või teed. Kliinikud toidule ei võta.

**26. sept. (teisipäev).** Toome linnast sinna jäänud toiduaineid. Teeme korduvalt käike linna. Linnas rohkesti punaarmeed. Tsiiviilelanikkonda näha vähe. Kõik rahulik.

A. Valdest külastas sm. A. Uiho.<sup>243</sup> On Eesti Korpuse major ja tegeleb poliitilisel alal. Arvas, et meid pea Tartu saadetakse, et ülikool saaks tegevust alata. Roots küsis: "Kas meid saadetakse kõik Siberi?" "Miks Siberi, esialgu küll Tartu..." Palu<sup>244</sup> — korpuse arst, Silbermann<sup>245</sup> tagavara polgu arst. Oli Narvas "Eesti Arsti" lugenud. Teda huvitanud eriti kroonika. Oli lahke ja sõb-

<sup>243</sup>Arkaadi Uiho (Arkadi U.; 1914 – 19. VI 1957 Moskva), õpis TÜ arstiteaduskonnas 1934–1941, lõpetades selle 1946, lõpetas ÜK(b)P KK ühiskonnateaduste akadeemia 1952, filosoofiakandidaat 1952 (Moskva), ÜS Ühendus liige. TÜ patoloogia instituudi abijõud 1938–1940, kohtuarstiteaduse instituudi abijõud 1940; ajalehe *Kommunist* toimetuse sekretär 1940, nn juulivolikogu juhatuse abisekretär 1940, ENSV riigikontrolli rahvakomissar 1940–1941, NL tagalas 1941–1944, Eesti korpuse poliitöötaja 1942–1944, EK(b)P Tallinna linnakomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja 1944–1945, TRÜ partorg 1945–1946, marksismi-leninismi ajaloo kateedri juhataja 1946–1949, NLKP KK marksismi-leninismi instituudi teadur 1952–1955.

<sup>244</sup>Oskar Palu (1894 – 3. II 1978 Tallinn), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1924, korp! Sakala liige. Võttis osa Esimesest maailmasõjast ja Vabadussõjast, Sõjakooli nooremarst a-st 1925, 10. jalaväerügemendi nooremarst a-st 1927, Lennuväerügemendi vanemarst a-st 1928, Lennubaasi vanemarst a-st 1930, 3. diviisi arsti kt ja Tallinna garnisoni arst a-st 1936, sanitaarkolonel 1940; 22. territoriaallaskurkorpuse 180. diviisi arst 1940–1941, 7. Eesti laskurdiviisi arst 1941–1942, 8. Eesti laskurkorpuse meditsiiniteenistuse ülem 1942–1945, 41. kaardiväe Eesti Tallinna laskurkorpuse arst 1945–1946, seejärel Tallinna 1. polikliniku arst-inspektor.

<sup>245</sup>Hans Silbermann (1886 – 2. VI 1960 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1912, EÜSi liige, seejärel korp! Sakala liige. Sõjaväearst Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas, 2. diviisi arst 1918–1940, ühtlasi 2. diviisi laatsareti ülemarst a-st 1924, sanitaarkolonel 1927,

ralik. Arvas, et varasid võiks autodega Tartu viia, personaali lennukiga. Küsis Hansu<sup>246</sup> järgi: Kui ta ise siia jäi, siis on temaga asi korras.

**27. sept. (kolmapäev).** Ülikooli pere elab Uuemõisa suures hoones. Ilus kahekordne hoone, suure saali, näitelavaga ja paljude üksikruumidega. Praegu muidugi jätab puhtus palju soovida. Elekter puudub, vett tuleb keskkütte ruumist pumbata üles reservuaari. Kohustus kõigil käia pumpamas, klosetid öösi ja hommikuti kuivad.

Linkberg kõikidelt tunnustatud asutiste komandant. Määras täna suuliselt suure hoone komandandiks Üpruse, kes korraldab vee pumpamist ja muid kohustusi. Internadi ruumis, mis asub tükk maad eemal (kahekordne), asub haavakliinik, [seal] elab ka Linkberg. Hoonete ees maantee poole park, tiigiga ja saarega sel-  
lel.

**29. sept. (reede).** Kella 1 paiku öösi nõuti poole maja tühjendamist sõjaväe tarvis. Kolisime esialgu vähemasse saali, kuhu jäidki raskemad varad, kuna magamiskoha leidsime ühes ruumis (Üpruse korraldus) Haldre ja Tammeorgi<sup>247</sup> perekonnaga. Ruumide tühjendamine toimus tunni-pooleteise vältel.

---

TÜ arstiteaduskonna sõjaväe sanitaarteenistuse professuuri riigikaitse-  
lise õpetuse määraline õppejõud 1939–1940; 22. territoriaallaskurkorpu-  
se 182. diviisi sanitaarteenistuse ülem 1940, taganes 1941. a koos väe-  
osaga Venemaale, 63. Eesti tagavarapolgu vanemarst 1942. a septemb-  
rist, Eesti korpuses kuni 1945. a-ni, meditsiini alampolkovnik; TRÜ ars-  
titeaduskonna sõjaväemeditsiini ettevalmistuskateedri juhataja 1945–  
1949, Tartu linna tervishoiuosakonna raviprofülaktika inspektor 1949–  
1950, Tartu linna sanitaar-epidemioloogiajaama antiraabilise (marutau-  
divastase) osakonna juhataja a-st 1950.

<sup>246</sup>Ebaselge osutus.

<sup>247</sup>Johannes Tammeorg (Grossberg; 1919 – 10. IX 1986 Tartu), lõpe-  
tas TÜ arstiteaduskonna farmaatsiaosakonna 1940, *mag. pharm.* 1943,  
farmaatsiakandidaat 1946, korp! Fraternitas Liviensise liige. TÜ far-  
makognoosia instituudi abijõud 1940, farmakognoosia kateedri assis-  
tent 1940–1945, vanemõpetaja 1945–1946, dotsendi kt 1946–1949, dot-  
sent a-st 1949, professor 1982–1986, farmakognoosia kateedri juhataja  
1963–1966, farmaatsia kateedri juhataja 1974–1986, TÜ teadusprorek-  
tor 1960–1974.

Päeval käime kartuleid võtmas ja hagu korjamas ning vett pumpamas.

Eelmisel õhtul olid Linkbergi juures käinud mõned ohvitserid ja palunud, et õppejõud koostaksid lehtede jaoks üleskutse, milles kutsuvad ülikooli õppejõude ja teenistujaid tagasi tööle. Sel puhul oli kell 6 õhtul Linkbergi juures koosolek, kus ühele majorile esitati Valdes poolt koostatud üleskutse. Major leidis, et see lühike on. Palusime teda venekeelne tekst koostada, lubades seda eesti keelde tõlkida. See toimus. Tõlke teostas Valdes sama ühe laterna ja ühe küünla valgusel. Üleskutse oli väga asjalik ja iseloomustas mitmeti sakslaste aega. Tunnustust leidis fakt, et õppejõud, vaatamata tõsiolule, et olid 19. IX Omavalitsuse juhi otsusega vabastatud ja neile lubatud minna kuhu tahes, jäid varade juurde Uuemõisa.

Üleskutsele kirjutasid alla: prof. A. Linkberg, prof. A. Valdes, prof. N. Veiderpass, J. Haldre, H. Normann, I. Veerma,<sup>248</sup> V. Üprus, K. Kõrge,<sup>249</sup> E. Siirde, J. Savisaar.<sup>250</sup> Teisel päeval ühines üles-

---

<sup>248</sup>Irina Veerma (Antropova; Veermann; 1915 – 9. X 1994 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1939. TÜ naistekliiniku assistent 1939–1944; TRÜ sünnitusabi ja günekoloogia kateedri assistent 1944–1950, juhataja 1951–1955, vanemõpetaja 1955–1963, dotsent 1963–1970; Tartu sünnitusmaja sünnitusosakonna juhataja, peaarsti asetäitja ravi alal ja 1963–1976 peaarst.

<sup>249</sup>Kuno Kõrge (1913 – 28. XI 1989 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1937, *dr. med.* 1941, meditsiinikandidaat 1947, meditsiindoktor 1962, ÜS Põhjala liige. TÜ närvikliiniku nooremassistent 1936–1937, I sisehaiguste kliiniku assistent ja dotsent 1937–1944; TRÜ teaduskonnasisehaiguste kateedri dotsent 1944–1945 ja 1953–1956, professor 1966–1982, konsultantprofessor 1983–1989, kateedri juhataja 1956–1978; patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja 1945–1949; hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja 1949–1950 ja dotsent 1950–1953.

<sup>250</sup>Juhan Savisaar (Johannes Axel S.; 1911 – 12. I 1956 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1938, meditsiinikandidaat 1949, EÜSi liige. TÜ farmakoloogia instituudi abijõud 1937–1938, II sisehaiguste kliiniku nooremassistent 1938–1940, hospitaalsisehaiguste kateedri assistent 1940–1941, II sisehaiguste kliiniku assistent 1941–1944; TRÜ hospitaalsisehaiguste kateedri assistent 1944–1947, Tartu II sisekliiniku osakonnajuhataja 1947–1948, I sisehaiguste kliiniku peaarst 1948–1950, hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja 1950–1956, vanemõpetaja

kutsega veel F. Puksoo,<sup>251</sup> kes paberit komparteis oli näinud. Tõlkimise ajal vestlesid majoriga Linkberg ja mitmed teised. Oli väga sõbralik õhkkond.

**30. sept. (laupäev).** Täna sõitsid rongiga Tallinna Hiie ja Karu, et kokku saada sm. Nuuti<sup>252</sup> ja Hioniga ning rektor Kruusiga, kes kõik olla juba Eestisse saabunud, ja paluda abi, et ülikool kiiresti Tartu pääseks.

Samal päeval käisid ambulantside esindajad Üprus, Veerma, Haldre, Siirde ja mina (ka Valdes) tervishoiu osakonna juhataja juures, kes meid Kõrge kaudu (ka tema oli ühes) oli palunud võimaldada Haapsalule kiiret ambulatoorset abi. Oli meeldiv, avameelne ja siiras noor naine, kes enese ütles lõpetanud olevat Leningradi Pediaatriainstituudi ja Haapsallu määratud. Kolm päeva Haapsalus ja 3 × korterist juba välja tõstetud. Leppisime kokku (oli Haldrele öelnud, et sooviks parima meelega pediaatria

---

1950–1954, dotsent 1954–1956, sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja 1950–1952; Tartu meditsiinikooli õpetaja 1946–1949.

<sup>251</sup>Friedrich Puksoo (Puksov; 1890 – 18. X 1969 Tallinn), lõpetas TÜ ajaloo-keeleteaduskonna klassikalise filoloogia erialal 1914, *cand. phil.* 1914, korp! Sakala liige. TÜ raamatukogu juhataja kt 1919–1920 ja juhataja 1920–1944, raamatukogunduse ja bibliograafia õppeülesandetäitja 1927–1944; TRÜ bibliograafikateedri juhataja ja dotsent 1944–1945; vangistati 1945. a juulis Tartus, 1946. a aprillis mõistis tribunal ta 10 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele, kandis karistust Valga ja Narva vangilaagris, vabanes 1954. a augustis; ENSV TA Keskraamatukogu ametnik 1955–1958.

<sup>252</sup>Jüri Nuut (Nuth; 1892 – 31. V 1952 Tallinn), lõpetas Peterburi Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna 1914, *dr. phil. nat.* 1926, ENSV TA akadeemik 1946, ÜS Põhjala liige. Opteerus Venemaalt 1921, Narva I reaalgümnaasiumi õpetaja 1921–1923, ENKS tütarlastegümnaasiumi õpetaja Tartus 1923–1928; TÜ õppeülesandetäitja 1925–1928, matemaatika dotsent 1928–1936; Tallinna Tehnikaülikooli matemaatika ja mehaanika erakorraline professor 1936–1937, korraline professor 1937–1941, rektor 1939–1941; Riiginõukogu liige 1939–1940; Nõukogude tagalas 1941–1944, Tšeljabinski, seejärel Moskva põllumajanduse kõrgkoolides matemaatika professor ja kateedrijuhataja; ENSV hariduse rahvakomissar ja haridusminister 1944–1946, ENSV TA akadeemiksekretär 1946–1950; ENSV TA füüsika, matemaatika ja mehaanika instituudi (hilisem füüsika ja astronoomia instituut) vanemteadur 1950–1952.

alal töötada), et ambulantse ei ava, kuna puudub elekter ja enamik asjadest pakitud, pealegi läheb ülikool lähemal ajal ära ja sellepärast on katsuda tööd korraldada alaliste arstidega parem. Haapsalus olla levinud tüüfus, kartis selle levimist ja lubas meie abi paluda, kui oht peaks suurenema. Lahkusime sõbraliku käepigistusega.

Korjame endiselt hagu, kartuleid ja pumpame vett.

*(Järgneb)*